F.M. DOSTOJEVSKI

Dnevnik pisca
1873

partizanska knjiga

Ф. М. Достоевский
Полное собрание сочинений
в тридцати томах
Дневник писателя
1873.

*

Статьи и заметки
1873 — 1878.

Изд. „Наука" Ленинград
1980.

F. M. Dostojevski
DNEVNIK PISCA
1873.
*
ČLANCI
1873-1878.

Partizanska knjiga
Beograd
1982

I UVOD

Dvadesetog decembra saznao sam da je već odlučeno da ja budem urednik Građanina. Taj neobični događaj, to jest neobičan za mene (neću nikoga da uvredim) zbio se, međutim, neobično jednostavno. Dvadesetog decembra upravo sam čitao tekst Moskovskih službenih novina o venčanju kineskog imperatora: on je na mene ostavio snažan utisak. Ovaj divni i očito veoma komplikovani događaj zbio se, takođe, na začuđujuće jednostavan način: sve, do najsitnijih pojedinosti, bilo je predviđeno još pre hiljadu godina u gotovo dvesta tomova o ceremonijama. Uporedivši velelepnost kineskog događaja s mojim imenovanjem za urednika, odjednom sam osetio nezahvalnost prema domaćim običajima, bez obzira na to što su me tako lako imenovali, i pomislio sam kako bi nama, to jest meni i knezu Meščerskom, bilo neuporedivo lakše da štampamo Građanina u Kini nego ovde. Tamo je sve tako jasno... Obojica bismo se pojavili, u naznačeno vreme, u tamošnje glavno odeljenje za štampu. Dodirnuli bismo čelom pod, i liznuli bismo taj pod jezikom, i onda bismo ustali s dva prsta pred sobom, klanjajući se ponizno. Glavni opunomoćenik za štampu, naravno, ne bi obraćao na nas ni najmanje pažnje, kao na muve koje su uletele. Ali, ustao bi treći pomoćnik njegovog trećeg sekretara i, držeći u ruci ukaz o mom imenovanju za urednika, održao bi nam, impozantnim i prijatnim glasom, pridiku koju ceremonija nalaže. Ona bi bila tako jasna i prijatna da bi nama obojici bilo veoma prijatno da je slušamo. U slučaju ako bih ja, u Kini, bio tako glup i naivan pa pokazao neki strah i nevericu u svoje sposobnosti uređivanja lista, ili neku grižu savesti — odmah bi mi bilo stavljeno na znanje da sam ja dvostruko glup ako dozvoljavam takva osećanja. Jer, upravo od tog momenta meni um, ako ga čak i imam, uopšte nije potreban; naprotiv, neuporedivo je bolje ako ga uopšte nemam. Bez sumnje, to bi bilo veoma prijatno slušati. Završavajući divnim rečima: »Pođi, uredniče, od danas ti možeš jesti pirinač i piti čaj s novim mirom u duši«, treći pomoćnik trećeg sekretara bi mi uručio prekrasnu diplomu ispisanu na divnom atlasu, zlatnim slovima, a knez Meščerski bi dao dobar mito, i mi bismo obojica pošli kući i odmah štampali velelepni broj Građanina, kakav ovde nikad nećemo štampati. U Kini

bismo mi odlično štampali.

Slutim već, međutim, da bi mene u Kini knez nasamario i određivao bi me za urednika isključivo zato da ga zamenjujem lično u glavnom uredu za štampu svaki put kada bi ga tamo pozvali da dobije batine bambusovim štapovima po petama. Ali, ja bih mu doskočio: odmah bih prestao da štampam Bizmarka[1] i sam bih, naprotiv, počeo odlično da pišem tekstove — tako da bi me na batinanje bambusom pozivali samo posle izlaska broja. Zato bih se naučio da pišem.

U Kini bih odlično pisao, ovde je to mnogo teže. Tamo je sve predviđeno i odmereno za hiljadu godina; ovde, pak, sve je naglavačke za hiljadu godina. Ja bih tamo, hteo-ne hteo, pisao razumljivo, tako da ne znam ko bi me i čitao. Ovde, ako hoćeš da nateraš nekoga da te čita, mnogo je korisnije da pišeš nerazumljivo. Samo u Moskovskim službenim novinama uvodnici su pisani na stupcu i po i — što je začuđujuće — jasno, pa i to samo ako su iz poznatog pera. U Glasu, uvodnici iznose osam, deset, pa i dvanaest i trinaest stubaca. Eto koliko bi trebalo ovde potrošiti stubaca ako hoćeš da te cene.

U nas je razgovor s drugim — nauka, to jest, na prvi pogled, onako kao i u Kini, kao i tamo postoji samo nekoliko veoma uprošćenih i naučenih načina. Ranije su, na primer, reči »ja ništa ne razumem« bile samo znak gluposti onoga koji ih izgovara; danas, pak, one donose veliko uvažavanje. Dovoljno je samo da kažete, otvoreno i s nekim ponosom: »Ja ne razumem religiju, ja u Rusiji ništa ne razumem, ja se apsolutno nimalo ne razumem u umetnost«, i vi ćete odmah staviti sebe na neku otmenu visinu. I to je veoma korisno ako vi doista ništa ne razumete.

Ali, taj uprošćeni način ništa ne dokazuje. U suštini, u nas svak sumnjiči drugoga za glupost bez ikakvog razmišljanja, i bez onog obrnutog pitanja postavljenog sebi: »Ta nisam li, doista, ja glup?« Situacija je zadovoljavajuća, ali niko nije, eto, zadovoljan, nego se svi ljute. A i razmišljanje o sebi je, u naše vreme, gotovo nemogućno: skupo staje. Istina, kupuju se gotove ideje. One se prodaju svuda, i čak besplatno, ali baš tako bivaju još skuplje, i to već počinju svi da osećaju. Nema na kraju nikakve koristi i, kao i do sada, traje nered.

Ako hoćete, mi smo, takođe, Kina, ali bez onog njenoga reda. Mi tek jedva počinjemo time što se u Kini završava. Nema sumnje, stići

ćemo do istog kraja ali — kada? Da bismo prihvatili onih hiljadu tomova ceremonijala, i da bismo konačno stekli pravo da ni o čemu ne razmišljamo — trebalo bi nam, u krajnjem slučaju, još hiljadu godina razmišljanja. I šta — niko neće da skraćuje taj rok, jer niko neće da razmišlja.

Istina je i ovo: ako niko neće da razmišlja, onda je, kako izgleda, utoliko lakše ruskom književniku. Da, zaista je lakše, i teško svakom onom književniku i izdavaču koji u naše vreme hoće da razmišlja! A još teže će biti onome ko bude hteo da i sam uči i da shvata — a dvostruko teže, pak, onome ko o tome bude javno rekao, i iskreno; kada bude priznao da je makar malo razumeo i da hoće da iskaže neku sopstvenu misao, njega će svi napustiti. Njemu ne ostaje ništa drugo nego da nađe nekakvog odgovarajućeg čoveka, možda i da ga najmi, pa da s njim razgovara, možda čak da za njega samog štampa i časopis. Situacija je odvratna, jer to je isto što i razgovarati sam sa sobom, ili štampati časopis za lično zadovoljstvo. Ja lično slutim da će Građanin dugo još razgovarati sam sa sobom, zbog sopstvenog zadovoljstva. A imajmo na umu da je, medicinski gledano, razgovor sa samim sobom početak poremećenosti. Građanin bi obavezno trebalo da govori s građanima, i u tome je i sva njegova nevolja.

I tako, eto za kakvo štampanje sam se ja uhvatio. Moj položaj je u najvećoj mogućnoj meri neodređen. I ja ću govoriti sam sa sobom, i zbog ličnog zadovoljstva, u ovom dnevniku, pa neka bude kako bude. O čemu ću govoriti?

O svemu što me uzbudi i što me bude nagonilo na razmišljanje. Ako budem našao čitaoca i, sačuvaj me Bože, oponenta, ja ću znati i umeti da razgovaram, i šta, i s kim. Potrudiću se da to naučim, jer u nas je u književnosti to najteže. Uz ostalo, i oponenata ima različitih: ne može se tek s bilo kim početi razgovor. Ispričaću vam jednu basnu koju sam čuo ovih dana. Kažu da je ta basna stara, ako čak nije i indijskog porekla, što je veoma utešno.

Posvađala se jednom svinja s lavom, i pozvala ga na dvoboj. Vratila se kući i, porazmislivši o svemu, uplašila se. Skupio se sav čopor, porazmislili su i ovako odlučili:

— Vidiš, svinjo, ima u nas, tu nedaleko, jedna kaljuga; pođi tamo, provaljaj se dobro, i pođi na mesto dvoboja. Videćeš šta će biti.

Svinja tako i učini. Dođe lav, onjuši, namršti se i pođe dalje. Dugo

se još posle toga svinja hvalila kako se lav uplašio i pobegao s bojnog polja. To je basna. Naravno, u nas nema lavova, ne zbog klime — odveć bi to bilo lepo. Ali, stavite na mesto lava poštenog čoveka, onakvog kakvi bi trebalo da budu svi ljudi, i naravoučenije će doći samo od sebe.

Uzgred, ispričaću još jednu pričicu.

Jednom, u razgovoru s pokojnim Hercenom, pohvalio sam jedno njegovo delo, S one obale. Prema toj knjizi se, na moje veliko zadovoljstvo, pohvalno odnosio i M. P. Pogodin u svom divnom i zanimljivom napisu o svojim susretima s Hercenom u inostranstvu. Ta je knjiga napisana u obliku dijaloga između Hercena i njegovog oponenta.

— Veoma mi se sviđa, — rekao sam između ostalog, — što je vaš oponent takođe veoma pametan. Složićete se sa mnom, on vas često pritera uza zid.

— Ta u tome je cela stvar — nasmeja se Hercen. — Ja ću vam ispričati anegdotu. Jednom, kada sam bio u Petrogradu, dovuče me Bjelinski sebi, i natera me da slušam njegov tekst koji je s oduševljenjem pisao: »Razgovor između gospodina A i gospodina B« (taj je tekst ušao u njegova dela). U tom tekstu, gospodin A, što će reći sam Bjelinski, prikazan je kao veoma pametan čovek, a gospodin B, njegov oponent, kao mnogo slabiji. Kada je završio, upitao me je s nestrpljivim očekivanjem:

— No, šta misliš?

— Da, lepo je, veoma lepo, vidi se kako si ti pametan, ali kako te samo nije mrzelo da s takvom budalom gubiš vreme.

Bjelinski se baci na divan, zari lice u jastuk i poviče kroz smeh, koliko je jače mogao:

— Zaklao si me! Zaklao si me!

II STARI LJUDI

Ta anegdota o Bjelinskom me je podsetila na moje prve korake na literarnom poprištu, Bog jedini zna od pre koliko godina; tužno i kobno vreme za mene. Setio sam se upravo samog Bjelinskog kakvog sam ga sreo tada, i kako je on mene dočekao. Danas se često sećam starih ljudi; naravno, zato što se srečem s novima. To je bila najushićenija ličnost od svih koje sam u životu sreo. Hercen je bio nešto sasvim drugo: to je bio izdanak našeg plemstva, gentilhomme russe et citoyen du monde[2], pre svega tip koji se javlja u Rusiji i koji nigde drugde u svetu ne može da se pojavi. Hercen nije emigrirao, nije stvarao našu emigraciju, on se i rodio tako — kao emigrant. Svi oni, njemu slični, rađali su se kao emigranti iako većina njih nije ni napuštala Rusiju. Za vek i po proteklog života ruskog plemstva, s malim izuzecima, istruleli su poslednji koreni, pokidale su se poslednje njihove veze s ruskim tlom i ruskom istinom. Kao da je sama istorija Hercenu namenila da izrazi, na jasnom primeru, taj raskid veze s narodom u našeg obrazovanog staleža. U tom smislu, to je istorijski tip. Odvojivši se od naroda, oni su, prirodno, izgubili i Boga. Najnemarniji među njima postali su ateisti; mlitaviji i spokojniji su bili indiferentni. Prema ruskom narodu oni su osećali samo prezir, uobražavajući i verujući, u isto vreme, da ga vole i da mu žele sve najbolje. Oni su ga voleli u negativnom smislu, zamišljajući umesto njega nekakav idealni narod — kakav bi trebalo, prema njihovom mišljenju, da bude i ruski narod. U nekih naprednih predstavnika većine, taj narod se pretvarao u pariske gomile iz devedeset i treće godine. Tada je to bio najprivlačniji ideal naroda. Razume se, Hercen je morao da postane socijalist baš s toga što je ruski plemić, dakle bez ikakve potrebe ili cilja, onako, zbog »logičnog toka ideja«, zbog osećanja duhovne praznine u domovini. On je odbacivao osnove starog društva, porodicu, a bio je, prema svemu sudeći, dobar otac i suprug. Odricao je svojinu, ali je u očekivanju uspeo da sredi svoje poslove i u inostranstvu je sa zadovoljstvom primao vlastitu sigumost. On je odobravao revolucije, i podstrekivao je u tom pravcu i druge, ali je u isto vreme voleo komfor i porodični mir. On je bio umetnik, odličan pisac, izvanredno oštrouman i načitan čovek, divan sagovomik

(govorio je, čak, bolje nego što je pisao) i pravi mislilac. Refleksija, sposobnost da od najdubljeg osećanja u sebi načini objekt kojem se klanja, ali kojem zna i da se podsmehne, ako hoćete, bile su u njega razvijene u najvećoj meri. Nema sumnje, bio je to neobičan čovek, no ma šta bio — bilo da je pisao svoje beleške, bilo da je štampao časopis s Prudonom, ili se pojavljivao na pariskim barikadama (što je tako komično opisao u svojim zapisima), ili patio, radovao se ili sumnjao — slao je u Rusiju, šezdeset i treće, na radost Poljaka, svoje proglase mskim revolucionarima, a nije verovao Poljacima (znao je da su ga obmanuli i da će tim svojim proklamacijama uništiti živote stotine mladih ljudi) — bilo da je i sam s nečuvenom naivnošću to priznavao u jednom svom kasnijem tekstu, ne sluteći u kakvoj svetlosti prikazuje sebe takvim priznanjem — Hercen je uvek i svuda u toku života bio gentilhomme russe et citoyen du monde, rečju izdanak kreposnog sistema koji je on mrzeo iako je iz njega potekao ne samo po ocu, nego upravo i kroz raskid s rodnom zemljom i njenim idealima. Bjelinski, pak, naprotiv, nije nikako bio gentilhomme[3] — to ne (Bog zna od koga on potiče; otac mu je bio, izgleda, vojni lekar).

Bjelinski nije bio, uglavnom, ličnost refleksije, nego uvek bezgranično odan i ushićen čovek, celog svog života. Moja prva pripovetka, Bedni ljudi, oduševila ga je (a zatim, gotovo posle godine, mi smo se razišli — iz raznih razloga, uostalom nevažnih u svakom smislu); ali tada, u prvim danima našeg poznanstva, vezavši se za mene svim srcem, on je naumio, sa svom prostodušnom brzopletošću, da me obrati u novu veru. Nimalo ne preuveličavam njegove vatrene simpatije prema meni, bar kada je reč o prvim mesecima poznanstva. Upoznao sam ga kao vatrenog socijalistu, i on je direktno počeo sa mnom od ateizma. Za mene je od posebnog značaja baš to — njegovo osećanje, čulo, sposobnost da se do najveće mere preda idejama. Internacionala je u jednom od svojih proglasa, pre dve godine, neposredno polazila od te značajne izjave: »Mi smo, pre svega, ateističko društvo«, to jest počinjala je od suštine stvari, a s time je počinjao i Bjelinski. Ceneći iznad svega nauku, razum i realizam, on je u isto vreme shvatao, dublje od ostalih, da nauka, razum i realizam sami mogu da stvore samo mravinjak, a ne društvenu »harmoniju« s kojom bi čovek mogao da se saživi. On je znao da su u osnovi svega moralni principi. U nova moralna načela

socijalizma (koji, međutim, do sada nije pokazao druga načela osim onih gnusnih, koja ruže prirodu i zdrav razum) on je verovao bezumno, bez imalo razmišljanja; u njega je sve to bilo ushićenje. Ali, kao socijalist, on je pre svega nastojao da uništi hrišćanstvo, znao je da revolucija mora obavezno i da počne s ateizmom. On je osećao potrebu da sruši religiju iz koje su proistekle moralne osnove društva koje je poricao. On je radikalno poricao porodicu, svojinu, moralnu odgovornost ličnosti (dodaću, on je takođe bio dobar suprug i otac, kao i Hercen). Nema sumnje, on je znao da, odričući moralnu odgovornost ličnosti, u isto vreme odriče i njenu slobodu, ali on je verovao svim svojim bićem (mnogo predanije od Hercena koji je, izgleda, pred kraj posumnjao) da socijalizam ne samo što neće uništiti slobodu ličnosti nego će je, naprotiv, obnoviti do neviđenih razmera, i to na novim adamskim osnovama.

Ostajala je, međutim, svetla ličnost Hristova, s kojim je bilo veoma teško boriti se. On je, kao socijalist, takođe morao da ruši Hristovo učenje, da ga naziva lažnim i neznalačkim čovekoljubljem koje su odbacili savremena nauka i ekonomski principi — no, ipak, ostajali su presvetli lik bogočoveka, njegova moralna nedostižnost i njegova čudesna i čudotvorna lepota. Ali, u neprestanom i neposustalom svom ushićenju Bjelinski se nije zaustavio čak ni pred tom nesavladivom preprekom, kao što se zaustavio Renan, proklamujući, u svojoj bezverjem ispunjenoj knjizi Život Isusov, da je Hristos, ipak, ideal ljudske lepote, nedostižan obrazac koji se neće ponoviti čak ni u budućnosti.

— I znate li vi, — cvileo je on jednom uveče (on je nekako čudno cvileo glasom kada se mnogo žestio), obraćajući se meni, — znate li vi da je nemogućno nabrajati čovekove grehe i opterećivati ga obavezama i podmetanjem obraza, dok je društvo tako podlo uređeno da čovek ne može da ne čini zločine kad je već ekonomski doveden do toga; i još je apsurdno i surovo zahtevati od čoveka ono što on po zakonima prirode nije u stanju da izvrši, ako bi to čak i želeo...

Te večeri nismo bili sami, bio je prisutan jedan prijatelj Bjelinskog kojeg je on mnogo cenio i u mnogo čemu slušao, a bio je i jedan književnik — početnik koji je kasnije postao poznat u književnosti.

— Meni je, čak, umilno da gledam na njega, — prekide odjednom svoje jarosne povike Bjelinski, obraćajući se svom prijatelju i

pokazujući na mene, — svaki put, eto, čim pomenem Hrista, njegovo se lice izmeni, on kao da hoće da zaplače. Verujte, vi, naivni čoveče, — navali on opet na mene, — ta verujte, vaš Hristos, kad bi se rodio u naše vreme, bio bi običan i sasvim nezapažen čovek, on bi se skrio pred današnjom naukom i današnjim pokretačima čovečanstva.

— Ah, ne!, — prihvati odjednom prijatelj Bjelinskog (sećam se, mi smo sedeli, a on je šetao napred i nazad po sobi). — Ne, ne, kada bi se sada pojavio Hristos, on bi se priključio pokretu, i stao bi na njegovo čelo...

— Da, da, — odjednom i sa začuđujućom žurbom složi se Bjelinski. — On bi se upravo pridružio socijalistima i pošao bi za njima.

Ti pokretači čovečanstva kojima je trebalo da se priključi Hristos bili su tada sve sami Francuzi: pre svega, Žorž Sand, pa danas potpuno zaboravljeni Kabe, Pjer Leru i Prudon, koji je tada tek počinjao svoju delatnost. To četvoro je, koliko se sećam, najviše od svih drugih tada cenio Bjelinski. Furije nije već bio tako uvažavan. O njima se sporilo kod njega celih večeri. Bio je tada i jedan Nemac pred kojim se on posebno klanjao, Fojerbah (Bjelinski, koji celoga života nije mogao da nauči ni jedan strani jezik, izgovarao je: Fierbah). O Štrausu se govorilo sa strahopoštovanjem.

Sasvojom krepkom verom u svoju ideju, to je bio najsrećniji čovek među ljudima. O, uzalud su kasnije tvrdili da bi Bjelinski, da je više poživio, pristupio slovenofilima. Nikad on ne bi završio slovenofilstvom. Bjelinski bi, možda, završio u emigraciji da je poživeo više, i, ako bi mu pošlo za rukom da emigrira, i danas bi lutao, kao maleni i živahni starac s onom vatrenom verom koja ne dozvoljava ni najmanje sumnje, negde po kongresima u Nemačkoj ili Švajcarskoj, ili bi postao ađutant neke nemačke madam Geg, neko trčkaralo u vezi s nekakvim ženskim pitanjima.

Taj blaženi čovek, koji je posedovao zadivljujuće spokojstvo savesti, ponekad je, međutim, mnogo tugovao, ali ta tuga je bila posebne vrste — nije to bila tuga zbog sumnje ili razočaranja, ne, nikako — nego zbog onog: zašto sve to ne bude danas, zašto ne sutra? To je bio najnestrpljiviji čovek u celoj Rusiji. Jednam sam ga sreo u tri sata posle podne, kraj Znamenske crkve. Rekao mi je da je izašao da prošeta i da se vraća kući.

— Ja često ovuda prođem i pogledam kako napreduje izgradnja

(stanice Nikolajevske železničke pruge, koja se tada još gradila). Time makar malo razgalim srce dok stojim i gledam radove: najzad će, eto, i u nas postojati železnička pruga. Nećete verovati kako mi ta pomisao ponekad razneži srce.

To je bilo toplo i lepo rečeno, Bjelinski nikad nije bio izveštačen. Pošli smo zajedno. Sećam se, rekao mi je uz put:

— A evo, kad me budu sahranili (on je znao da ima sušicu), tada će se iznenada setiti i shvatiće koga su izgubili.

Poslednjih godina njegovog života nisam mu dolazio. On me nije zavoleo, ali ja sam sa strašću prihvatio njegovo učenje. Godinu kasnije, u Tobolsku, dok smo, u očekivanju dalje sudbine, sedeli u dvorištu tamnice i čekali etapni odlazak, supruge dekabrista su umolile nadzornika tamnice i organizovale u njegovoj sobi tajni sastanak s nama. Videli smo te velike mučenice koje su dobrovoljno pošle za svojim supruzima u Sibir. One su ostavile sve: uvažavanje, bogatstvo, veze i rodbinu — sve su žrtvovale u ime najvišeg moralnog duga, najslobodnije dužnosti koja je mogućna. Potpuno nevine, one su u toku dvadeset godina podnosile sve ono što su podnosili i njihovi osuđeni supruzi. Sastanak je trajao jedan čas. One su nas blagoslovile na polasku na novi put, prekrstile su nas i svakome podarile Jevanđelje — jedinu knjigu koja je u tamnici dozvoljena. Četiri godine je ona ležala pod mojim jastukom u tamnici. Često sam je čitao sebi, i drugima. Po njoj sam jednog zatvorenika naučio da čita. Oko mene su bili upravo oni ljudi koji, prema verovanju Bjelinskog, nisu mogli da ne počine zločin i koji su, prema tome, bili pravi, samo nesrećniji od drugih. Ja sam znao da i nas ruski narod naziva »nesrećnicima«, i čuo sam tu reč mnogo puta i iz mnogih usta. Ali, ovde je bilo nešto drugo, nimalo nalik na ono o čemu je govorio Bjelinski i što se čuje, na primer, sada, u drugim presudama naših porotnika. U toj reči »nesrećnici«, u toj narodnoj presudi, zvučala je drugačija misao. Četiri godine tamnovanja bile su velika škola, imao sam vremena da se uverim... Sada bih upravo o tome hteo da progovorim.

III SREDINA

Porotnici u celom svetu, a posebno naši, izgleda imaju jedno zajedničko osećanje (pored drugih osećanja, naravno), a to je osećanje vlasti ili, još bolje reći, samovlašća. To je osećanje često ružno, naročito ako preovlada nad drugim osećanjima; to osećanje, ako se i ne opaža je posebno, prigušeno drugim osećanjima, plemenitijim recimo — mora da poseduje svaka porotnička duša, čak i pri dubokoj svesti o svojoj građanskoj dužnosti. Mislim da to nekako proističe iz samih prirodnih zakona, i zbog toga sam bio, sećam se, u izvesnom smislu, veoma radoznao kad je u nas bio obrazovan novi upravni sud. Zamišljao sam suđenja na kojima će zasedati sve sami seljaci, oni dojučerašnji robovi. Državni tužioci i advokati će im se obraćati udvorički, ulagajući se, a seljaci će, sedeći, ćutke u sebi pomišljati: »Eto, tako je sada, ako budem hteo oslobodiću krivca; ako ne, poslaću ga u Sibir«.

Ali, međutim, što je najzanimljivije, oni ne kažnjavaju, nego sve oslobađaju. Razume se, i to je korišćenje vlasti, i ponekad čak prekomemo, ali sve nekako na isti način — možda sentimentalan — da ne možeš lako da razumeš, i to je svuda prihvaćeno, kao da su se svi dogovorili. »Struja« je opšta, u to nema sumnje. Stvar je u tome da to opravdavanje po svaku cenu ne postoji samo u onih dojučerašnjih robova, seljaka, poniženih i uvređenih ljudi; to je zahvatilo rusku porotu u celini, do najviših njenih vrhova, među plemićima i profesorima univerziteta. Ta opšta pojava nameće se kao zanimljiva tema za razmišljanje, ona navodi na čudnovate, ponekad veoma različite pomisli.

Nedavno je jedan od naših uticajnih listova u malom ali dobronamemom napisu, onako uzgred, izrazio jednu misao: nisu li naši porotnici ljudi koji su iznenada osetili vlast (kao da im je pala s neba) posle perioda poniženosti — nemaju li, možda, namere da tako vlastima napakoste u prilici koja im se dala, onako kao od šale, da bude drugačije nego u prošlosti recimo — na primer, državnom tužiocu.

»Njima kao da je žao da unište tuđi život. Ruski narod je sažaljiv«, tako pišu.

Uvek sam mislio da je, na primer, i u Engleskoj narod sažaljiv, iako nije, možda, tako bolećiv kao naš; human je to narod, i u njemu postoji svest i živo osećanje hrišćanske dužnosti prema bližnjemu, i ono je podignuto do visokog stepena i čvrstog i nezavisnog uverenja koje je, verovatno, bolje nego u nas zbog tamošnjeg obrazovanja i višegodišnje nezavisnosti. Tamo porotnici nisu odjednom, »kao s neba«, dobili takvu moć. Oni su sami stvorili porotni sud, tokom vekova su ga usavršili, nisu ga ni od koga uzajmili niti dobili na poklon — uzeli su ga od života.

Tamo, kad porotnik sedne na svoje mesto u Sudu, on je svestan da više nije neki sentimentalni građanin meka srca, nego građanin pre svega. On, čak, misli da je vršenje građanske dužnosti nešto plemenitije (je li to tačno ili nije?) nego vršenje poslova za ličnu korist. Nedavno se širom države podigla buka kad je porota opravdala jednog zločinca. Pokret u zemlji je pokazao: ako su i tamo mogućne takve presude kao u nas, one se javljaju retko i kao usamljeni slučajevi protiv kojih ustaje javno mnjenje. Porotnik ima na umu, pre svega, da je u njegovim rukama zastava Engleske, da nije privatno lice nego onaj ko izražava stav zemlje. Ta sposobnost za vršenje građanske dužnosti podrazumeva izražavanje mišljenja cele zemlje. O, ima i tamo »bolećivih« presuda, i tamo se uzima u obzir »iskvarenost sredine« (to je sada u nas omiljeno), ali samo do izvesne granice koliko je dopušteno prema zdravom razumu i stepenu prosvećenosti zemlje hrišćanskim moralom — taj stepen je tamo, meni se čini, dosta visok! Njihov porotnik tamo, često s bolom u duši, izriče presudu svestan da bi pred građanima trebalo da posvedoči sledeće: u staroj Engleskoj, za koju bi svak dao krv, porok se i danas naziva porokom a zločin zločinom, moralne norme su čvrste, ne menjaju se lako i stoje onako kako su stajale.

U redu, neka je tako kako vi kažete, — reći će mi neko, — ali zapitajte se: otkud u nas građani? Setite se samo šta je bilo juče! Građanska prava su pala našem čoveku odjednom, kao s neba. Ona su ga prosto pritisla, zasad su mu teret.

— Naravno, vaša primedba je opravdana, — odgovaram ja obarajući oči, — ali, ipak, ruski narod...

— Ruski narad? Dozvolite, — čujem drugi glas. — Eto, pričaju svašta: ovi su darovi pali s neba i pritisli ga. Ali, dozvolite, ko je u nas

zavirio u skrivene kutke srca ruskog naroda? Ko u nas može da kaže da potpuno poznaje ruski narod? Ne, ne radi se samo o samilosti i bolećivosti — kao što ste se vi izvoleli podsmevati. Sama vlast je užasna! Uplašila nas je ta strašna vlast nad sudbinom ljudskom, nad sudbinom naše rođene braće! Dakle, sve dok ne dorastemo do osećanja građanske svesti, mi ćemo oslobađati. Oslobađaćemo iz straha. Recimo, sedimo kao porotnici i razmišljamo: »Jesmo li mi bolji od optuženog? Bogati smo, eto, obezbeđeni — a da smo slučajno u njegovom položaju, može biti, učinili bismo i gore nego ovaj — i zbog toga oslobađamo«. Možda je dobra ta nežnost našeg srca. Ona je, može biti, zalog onog višeg hrišćanskog u budućnosti, što zasad svet ne poznaje!

Ta misao je — razmišljam u sebi — zaista utešna, misao o narodnom smirenju pred vlašću koju je dobio nekako badava, koja je darovana »nedostojnome«; ta misao je sigurno bolja od one da je reč samo o želji »da se razljuti državni tužilac... ali,... evo šta mene buni: zbog čega je naš narod odjednom počeo da se boji svoje samilosti? »Teško je« — kaže — »osuditi čoveka«. Pa šta? Neka je teško i mučno. Pravda je iznad tegobe.

Doista, ako mi sami ponekad priznajemo da smo gori od zločinca, onda bar upola priznajemo da smo krivi za njegov zločin. Da smo mi bolji, i on bi to bio, ne bi stajao ovde pred nama...

Dokle, onda bi trebalo opravdavati?

Ne, naprotiv, trebalo bi reći istinu, zlo nazvati zlom, i polovinu osude bi valjalo uzeti na sebe. Valja ulaziti u sudnicu s osećanjem da smo i mi krivi. Ona patnja duševna, koje se sada svi plaše, jeste i naša krivica i kazna. Ako je ta patnja iskrena i jaka, ona će nas očistiti i učiniti boljima. A kad mi postanemo bolji, popravićemo i sredinu, učinićemo je boljom. Samo tako se ona može popraviti. A bežati od svog saosećanja i oslobađati samo zato da sam ne patiš — to je lako. No, tako bismo brzo došli do zaključka da zločin uopšte ne postoji, i da je za sve kriva »sredina«. Došli bismo, kao po koncu, dotle da zločin smatramo dužnošću, plemenitim protestom protiv »sredine«. »Pošto je društvo rđavo uređeno, u takvom društvu se ne može živeti bez protesta i zločina«. »Ako je društvo rđavo uređeno, u njemu ne možeš bez noža u rukama«. Eto, to govori nauka o sredini, nasuprot hrišćanstvu koje, iako priznaje da sredina pritiska, propoveda milosrđe

prema grešniku, ističe čovekovu moralnu dužnost da se bori protiv sredine i određuje granicu gde prestaje sredina a gde počinje dužnost.

Proglašavajući čoveka odgovornim, hrišćanstvo mu time priznaje slobodu. Proglašavajući čoveka zavisnim od sredine u društvenom uređenju, nauka o sredini obezličuje čoveka, potpuno ga oslobađa svake moralne obaveze, svake nezavisnosti, i dovodi ga do strašnog ropstva kakvo se samo može zamisliti.

— Izgleda, vi to narodu naturate novu filozofiju sredine, — čujem jedan zanimljiv glas, — otkud narod može da ima takvu filozofiju? Događa se da svih dvanaest porotnika budu seljaci, i da svaki od njih smatra da je smrtni greh mrsiti u vreme posta. Zbog čega ih otvoreno ne optužite za socijalne tendencije?

— Naravno, naravno, šta se njih tiče sredina?, — to jest svih njih, — mislim ja. — Ali, ideja lebdi u zraku, u ideji ima nečeg što zahvata svakoga...

— Kako da ne!, — smeje se zajedljivi glas.

— A šta ako je naš narod posebno naklonjen nauci o sredini po svojim sklonostima ili, pak, po onim slovenskim sklonostima? Šta ćemo ako je naš narod najbolji materijal u Evropi podložan izvesnoj propagandi?

Zajedljivi glas se smeje jače, ali nekako izveštačeno.

*

Zasad je još reč o šali, a ne o nekoj »filozofiji sredine«. U tome je greška i obmana, i u tome svemu ima mnogo sablazni. Ta se obmana može objasniti jedino nekim primerom. Recimo, naš narod zove robijaše »nesrećnicima«, daje im ponude i pruža milostinju. Šta time hoće da kaže? Ističe li hrišćansku pravdu ili pravdu »sredine«? U tome je kamen spoticanja.

Postoje nesvesne i neizrečene ideje, ali koje se osećaju — takvih ideja ima mnogo, i one kao da su srođene s čovekovom dušom. One postoje u narodima, u celom čovečanstvu. Dok se te ideje nalaze podsvesno u životu naroda i osećaju se jako — samo dotle može narod da živi pravim životom. Njegova životna energija se skriva u tom nastojanju da sebi objasni te skrivene ideje. Ukoliko ih narod više i pouzdanije čuva, utoliko je manja mogućnost da izneveri svoja prvobitna osećanja — ukoliko je manje sklon da poveruje raznovrsnim naopakim tumačenjima tih ideja, utoliko je snažniji, moćniji i srećniji.

To je čisto ruska ideja da se zločin naziva nesrečom, a zločinac nesrećnikom. Nje nema ni u jednog evropskog na roda. Na Zapadu nešto slično propovedaju samo filozofi. Naš narod je to propovedao mnogo pre svih svojih filozofa i tumača. Ali, to ne znači da narod nije mogao da bude pokoleban lažnim tumačenjem te ideje, bar za neko vreme. Konačni smisao i poslednja reč će doći, naravno, opet od naroda, ali za neko vreme može da bude i drugačije.

Ukratko, izrazom »nesrećnici« narod kao da se ovako obraća njima: »Vi ste sagrešili i patite, ali i mi smo grešni. Da smo bili na vašem mestu, može biti, i gore bismo učinili. Da smo mi bolji, i vi ne biste bili po tamnicama. S osvetom za vaše zločine, vi ste primili i teret opšteg bezakonja. Molite se za nas, jer se i mi molimo za vas. Primite sada milostinju koju vam pružamo, i znajte da vas se sećamo i da nismo prekinuli s vama bratske veze...« Naravno, ništa lakše nego uz to učenje vezati i nauku o »sredini«: društvo je rđavo, i mi smo rđavi; ali mi smo bogati i sigurni, slučaj je hteo da nas mimoiđe ono s čime ste vi bili u sukobu. Da smo se mi sukobili, i mi bismo to učinili. Ko je kriv? Kriva je sredina«. Dakle, postoji samo ta strašna organizacija sredine, a ne neki zločini.

To bi bio sofistički zaključak. Ne, naš narod ne poriče zločin, i zna da je zločinac kriv. Narod, takođe, zna da je sam kriv sa zločincem. Nikad narod, nazivajući zločinca »nesrećnikom«, nije prestajao da ga smatra zločincem. Najveća bi nesreća bila ako bi se narod složio sa zločincem i rekao mu: »Ne, ti nisi kriv, jer zločin ne postoji!« I to mišljenje naroda je naša vera, vera svih onih koji se nadaju i čekaju. Ja sam bio na robiji, i video sam zločince, i to prave zločince. To je bila velika škola za mene. Svak je od njih sebe smatrao zločincem. To je bio, na prvi pogled, strašan i surov svet. »Hrabrili su se i roptali su samo novajlije i glupaci, ali nad njima su se svi smejali. Većinom je to bio turoban i zamišljen svet. O svom nedelu niko nije govorio. O svojim zločinima se nije ni moglo glasno govoriti. Bivalo je da, pokatkad, poneko progovori neku reč, izazivajući i izvrćući sve, ali cela tamnica krene odmah da ućutkuje brzopletog. O tome nije bilo red govoriti. Ali, videlo se, nijedan nije bio pošteđen strašne duševne patnje koja čisti i okrepljuje. Viđao sam ih usamljene i zamišljene, viđao sam ih kako se pred ispovešću mole Bogu u crkvi, čuo sam njihove slučajne, iznenadne reči i njihove uzvike, ja se sećam njihovih

lica, i — verujete li mi, niko od njih, u duši, nije se osećao nevinim!

Usuđujem se da kažem, i ne bih hteo da to bude shvaćeno kao surovost: samo strogom kaznom, zatvorom i robijanjem može se, možda, polovina zločinaca spasti. Kazna olakšava, a ne otežava. Samoočišćenje je lakše kroz patnju — lakše je, kažem — nego sudbina onih koje ćete na Sudu opravdanjem osloboditi. Vi unosite u zločinca cinizam na takav način, i namećete mu sablažnjivo pitanje i podsmeh nad vama samima. Time se u dušu unosi neverovanje u narodnu istinu i Božju pravdu, i pometenost. Zločinac pomišlja: »Ah, nije više strogo. Izgleda, opametili su se. Možda se plaše. Može ovo i drugi put. Razumljivo je, bio sam u nevolji, kako da ne ukradem«.

Donedavno sam živeo nekoliko godina u inostranstvu. Kad sam napuštao Rusiju, tek su uvođeni novi sudovi u nas. Pažljivo sam u novinama čitao sve što se ticalo ruskih sudova. U isto vreme sam u inostranstvu s tugom gledao naše emigrante i absentiste, njihovu decu koja nisu znala maternji jezik, ili su ga već počela zaboravljati. Pokatkad mi je bilo jasno da polovina njih sticajem prilika postaju emigranti. Napuštajući čitaonicu, gospodo, Boga mi, ja sam se mimo volje mirio s emigrantima i absentistima. A srce me bolelo dok sam čitao kako rade naši novi sudovi. Čitam — oslobodili su ženu koja je ubila supruga. Zločin je jasan, dokazan, ona ga sama priznaje: »Ne, ona je nevina«. Mladić obio kasu i uzeo novac. Kažu, »bio je zaljubljen, trebalo mu je novaca da ugodi svojoj ljubavnici«. I, bar da su to bili slučajevi koji se mogu pravdati samilošću i bolećivošću! Ne! Nisam mogao da shvatim razloge za oslobađanje, i bunio sam se. Pratio me je gotovo mučan, nejasan i uvredljiv utisak. U tim momentima Rusija mi je izgledala kao močvara na kojoj je neko naumio da sazida dvorac. Izgleda da je zemljište čvrsto i glatko, a u stvari sve je nekako pihtijasto — stanete li nogom, skliznućete, propasti u dubinu. Često sam sebi prebacivao tu malodušnost, i bodrio sam se: ko zna, možda se odavde varam

— i sam sam postao absentist, ne vidim izbliza, ne čujem jasno.

Ali, evo, odavno već, opet sam u domovini...

»Da li ti ljudi zaista oslobađaju iz samilosti?«, — to je pitanje! Nemojte se smejati što tom pitanju pridajem takav značaj. »Samilost« se uvek nekako može objasniti. Ali, ako samilosti nema, i objašnjenja u tom smislu, ostaje samo mrak u kojem obitava nekakav ludak...

Seljak tuče suprugu, sakati je godinama i izruguje se nad njom gore nego nad psom. U očajanju, ona se rešava na samoubistvo, i gotovo poludela polazi u svoj seoski Sud. Tamo je šalju nazad, promrmljavši ravnodušno: »Živite složnije«. Zar je to žalost? To su besmislene reči pijanca koji se probudio posle pijanke, ne vidi da vi stojite prednjim. glupo maše rukom na vas da mu ne smetate, jezik mu se ne miče, a u glavi mu je još smrad i ludilo.

Priča o toj ženi je, uostalom, poznata, i nije davnašnjeg datuma. Svi su je čitali u novinama, i možda je još pamte. Prosto i jasno, žena se zbog muževljevih batina obesila, muža su sudili i našli su da zaslužuje sažaljenje. Ali, meni se dugo priviđale sve te okolnosti, i priviđaće mi se još.

Zamišljam njegov izgled: govorilo se da je visokog rasta, čvrsto građen, snažan, plavokos. Dodao bih još: s retkom kosom. Belo telo, punačko, značajni lagani pokreti a pogled usredsređen, govori malo i retko a reči izgovara preko volje, kao da kruni biser, i veoma ceni sopstvene reči. Svedoci su izjavili da je po prirodi surov: uhvati kokošku, obesi je a glava visi, onako iz zadovoljstva, to ga je zabavljalo

— izvanredna, karakteristična osobina! Tukao je suprugu čime god je stigao dugo godina — užadima, motkama. Podigne dasku iz poda, zavuče njene noge u otvor, pritisne dasku i tuče li tuče. Mislim da on i sam nije znao zbog čega je tuče, verovatno iz istih razloga zbog kojih je i kokošku vešao. Mučio ju je i glađu, po tri dana nije joj davao hleba. Stavi na policu hleb, zovne je i kaže: »Ne diraj hleb, to je moj hleb« — izvanredno karakteristična osobina, takođe! Bežala je s desetogodišnjim detetom susedima: pruže li im hleba, one jedu, ne pruže li im — sede gladne. Terao ju je da radi: sve bi uradila bez umora, ćutke i sa strahom, i najzad je sišla s uma. Zamišljam i njen izgled: sigurno sitna, mršava kao iverak, ženica. Događa se da se krupni, čvrsto građeni seljaci belog i podnadulog tela žene sitnim i izmršavelim ženicama (čak su skloni takvom izboru, primetio bih) i čudno je, uopšte, kad ih čovek vidi da idu zajedno. Čini mi se, kad bi ona ostala u drugom stanju s njim u poslednje vreme, to bi bila još jedna karakteristična crta, veoma potrebna da bi se okolnosti više upotpunile — inače, kao da nešto u svemu nedostaje. Jeste li gledali kako seljak tuče ženu? Ja sam gledao. On počinje užetom ili

remenom. Seljački život je lišen estetskih zadovoljstava — muzike, pozorišta, novina; prirodno, nečim ga valja ispuniti. Vezavši ženu, ili zavaukavši joj noge u otvor daske na podu, naš seljak počinje kako valja, metodično, hladnokrvno i nekako čak pospano, s odmerenim udarcima. i ne slušajući krike i preklinianjal to jest zapravo slušajući i sve to, jer bez te naslade, — kakvo bi mu zadovoljstvo bilo da je tuče? Znate, gospodo, ljudi se rađaju u različitim okolnostima: zar nećete da poverujete da bi ta žena u drugim prilikama mogla da bude neka tamo Julija ili Beatriča iz Šekspira ili Grethen iz Fausta? Ja ne kažem da je bila — to bi bilo smešno tvrditi — ali je mogla biti u zametku, jer ima u njenoj duši nečeg plemenitog što nimalo nije gore, ako hoćete, od plemenitog staleža: srce sposobno da voli, čisto srce i karakter prožet najoriginalnijom lepotom. Već sama ta činjenica što je tako oklevala da digne ruku na sebe pokazuje je pred nama u tihom nekom svetlu, ispunjenom strpljenjem i ljubavlju. I, eto, tu Beatriče ili Grethen šibaju, šibaju kao mačku! Udarci padaju sve brže, sve ih je više i oštriji su, on počinje da se žesti, s ukusom se opija time. Evo, on se već ostrvio i sam to sa zadovoljstvom primećuje. Životinjski krici nesrećnice njega opijaju kao vino: »Noge ću ti prati i vodu ću ti piti«, viče Beatriče neljudskim glasom, najzad zamire, prestaje da viče i samo divlje ječi, dah joj se povremeno kida a udarci su sve češći, i sve žešći... On odjednom baca remen, kao pomahnitao grabi štap, motku, što mu padne pod ruku, lomi u poslednjim udarcima o njena leđa — i dosta, smiruje se! Odlazi, seda za sto, dahće i prihvata se kvasa. Devojčica, njihova kći (imali su kćer!) u uglu na peći drhti, skriva se: ona je slušala kako majka jauče. On odlazi. U zoru majka ustaje, otvara oči, ječi na svaki pokret tela, ide da pomuze kravu, na posao, po vodu.

A on joj kaže, svojim odmerenim i značajnim glasom: »Ne diraj hleb, to je moj hleb«.

Pred kraj, njemu se dopadalo da i nju veša za noge, kao što je činio s kokoškom. Obesi je tako, udalji se, sedne, prihvati se kaše i jede, a zatim opet zgrabi remen i počne po obešenoj... A devojčica drhti skamenjena na peći, divlje i kradom pogleda obešenu majku, pa se opet skrije.

Ona se udavila u maju, izjutra, čini mi se da je bio vedar prolećni dan. Videli su je uoči toga, prebijenu, gotovo poludelu. Išla je, pred smrt, u Sud seoski, i tamo su joj ono promrmljali: »Živite složnije«.

Kada se obesila i počela da se davi, devojčica je povikala iz ugla: »Mama, zbog čega se daviš?« Zatim je plašljivo pristupila, pozvala je obešenu, divlje je pogledala na nju, i još nekoliko puta je tog jutra izlazila iz ugla da je pogleda — sve dok se otac nije vratio.

I, evo, on je pred Sudom — važan, podnaduo, spokojan, zatvoren pred svima — »Kao dve duše smo živeli« — prosipa on kao biser retke reči. Porotnici se povlače i, »posle kratkog većanja«, donose presudu: »Kriv je, ali zaslužuje blagost«.

Imajte na umu da je devojčica svedočila protiv oca. Ona je sve ispričala i izmamila je, kažu, suze prisutnih. Da nije bilo »blagosti« porotnika, njega bi poslali u progonstvo, u Sibir. Ali, uz ovakvu »blagost«, on je proveo svega osam meseci u tamnici, i eto — čim se vrati kući, potražiće kćer koja je svedočila protiv njega. Imaće opet koga da veša za noge.

»Zaslužuje blagost!« Ta presuda je izrečena javno, i uz punu svest. Znali su već šta očekuje dete. Još i to, međutim, čemu ta blagost? Čovek se oseća kao u nekom vihoru, ponelo nas je i okreće, okreće.

Stanite, ispričaću još jednu anegdotu.

Nekada sam, još pre ovih novih sudova (uostalom, ne mnogo pre toga) pročitao u našim novinama jednu ovakvu zgodicu: mati je nosila na rukama dete, jednogodišnje ili od nekih četrnaest meseci. Tada probijaju zubi, deca su bolešljiva, plaču, muče se. Može biti, dosadilo je dete majci, imala je mnogo posla, a evo, nosi ga na rukama i sluša njegov plač koji joj razdire dušu. Razbesnela se. A, uostalom, ne možeš zbog toga tući tako malo dete! Ta tako je žalosno tući, i šta će ona da smisli? Ono je tako nemoćno i zavisi od poslednje mrvice... I kako da ga tučeš: ono će se žaliti svojim suzicama, uhvatiće se za vas svojim rukicama, počeće da vas ljubi, da plače, da plače... Ona ga nije tukla, ali u sobi je kipeo čajnik. Prinela je njegovu rukicu pod slavinu, i otvorila je. Držala je rukicu pod vrelim mlazom desetak sekundi.

To je fakt, ja sam čitao. I, eto, zamislite da se to desilo sada, i da su tu ženu izveli na Sud. Porota se udaljava, i »posle kraćeg većanja« donosi presudu: »Dostojna je svake blagosti«.

No, zamislite, ja u najmanju ruku pozivam majke da to sebi predstave. I, svakako, tu se obično vrti i advokat:

— Gospodo porotnici, naravno, ovaj se slučaj ne može nazvati

sasvim humanim, ali sagledajte stvar u celini, zamislite sredinu, okolnost. Ova žena je siromašna, sama u kući radi i mora da podnosi neprijatnosti. Ona nije imala čime čak ni dadilju da plati. Prirodno je, gospodo, da u takvom trenutku, kada pakost sredine koja izjeda ulazi, da tako kažem, unutra, sasvim je prirodno što je stavila rukicu pod slavinu čajnika... no, i...

O, naravno, ja shvatam svu korist i plemenitost advokatskog zvanja koje svi uvažavaju. Ali nemogućno je ne po gledati ponekad s jedne tačke — slažem se, to je lakomisleno, ali i nužno: kakva je, ponekad, njihova dužnost u zatvoru, pomisliš u sebi, kad se ovako vrte, Izmiču, lažu protiv svoje savesti i protiv svega ljudskog, protiv svake moralnosti! Ne, uistinu nezasluženo uzimaju novac.

Ta idite!, — dovikuje mi odjednom onaj poznati zajedljvi glas. — Sve su to gluposti i isključivo vaša fantazija. Nikad porotnici nisu donosili takve presude. Nikad se tako ne vrti advokat. Sve ste vi to izmislili.

A žena obešena za noge kao kokoška, a »to je moj hleb, ne smeš ga jesti«, a devojčica koja drhti na peći i pola časa sluša majčine krike, a »mama, zbog čega se daviš.«, — sve to, zar nije to isto što i rukica pod mlazom vrele vode? To je gotovo isto!

»Nerazvijenost, tupost, sažalite se, sredina«, — poučava advokat seljaka. Ali, milioni njih žive i ne vešaju svoje supruge za noge! Ta ipak, tu bi trebalo da bude neka granica S druge, pak, strane, evo, obrazovan čovek i spreman je odmah da veša. Dosta je vrdanja, gospodo advokati, s vašom »sredinom«.

IV NEŠTO SASVIM LIČNO

Mene su nekoliko puta pozivali da napišem svoja književna sećanja. Ne znam hoću li napisati, a i sećanje me ne služi. Mučno je i sećati se, ja ne volim da se sećam. No, neke epizode mojih literarnih vojevanja, i mimo moje volje, javljaju mi se u sećanju izvanredno jasno, bez obzira na slabo pamćenje. Evo, na primer, jedne anegdote.

Jednom izjutra, bilo je proleće, svratio sam do pokojnog Jegora Petroviča Kovaljevskog. Njemu se bio svideo moj roman Zločin i kazna, koji se tada pojavio u Ruskom vesniku. On ga je veoma hvalio i preneo mi je mišljenje, za mene dragoceno, jedne osobe koju neću da otkrijem. Tada su u sobu ušla dva izdavača časopisa, jedan za drugim. Jedan od tih časopisa je kasnije stekao do tada neviđeni broj pretplatnika za mesečnike te vrste, ali tada je tek počinjao. Drugi je, naprotiv, već završavao svoju, za književnost i publiku značajnu i uticajnu, karijeru, ali tada, tog jutra, njegov izdavač još nije ni slutio da se približava toj obali. Baš s njegovim izdavačem sam se povukao u drugu sobu, i ostali smo nasamo.

Ne pominjući njegovo ime, reći ću samo da je moj prvi susret u životu s njim bio veoma topao, neobičan, da ću ga uvek pamliti. Može biti, i on će ga pamtiti. Tada on još nije bio izdavač. Kasnije su usledili mnogi nesporazumi. Posle moga povratka iz Sibira, mi smo se još ređe sretali, ali jednom, uzgred nekako, rekao mi je srdačne reči, i jednim povodom me je podsetio na neke stihove, najbolje koje je ikad napisao. Dodaću da je on najmanje od svih, svojim izgledom i načinom života, podsećao na pesnika, još manje na pesnika »koji pati«. On je, međutim, jedan od najvatrenijih, mračnih pesnika naših »koji pate«.

— No, eto, mi smo vas izgrdili, — rekao mi je on (to jest, u časopisu, za Zločin i kaznu).

— Znam, — rekao sam.

— A znate li zašto?

— Iz principa, verovatno.

— Zbog Černiševskog.

Ja sam se skamenio od začuđenosti:

— NN, koji je napisao kritiku, — nastavio je on, izdavač, — rekao

mi je ovako: »Njegov je roman dobar, ali pošto se on pre dve godine, u svojoj pripovesti, osmelio da izvrće ruglu nesrećne prognanike i da ih karikira, ja ću njegov roman izgrditi«.

— Znači, to je opet ona glupa spletka o Krokodilu?, — povikao sam ja, shvativši. — Zar je mogućno da i vi verujete? Jeste li vi lično pročitali moju priču Krokodil?

— Ne, nisam čitao.

— Ta sve je to spletka, spletka najpodlije vrste kakva se samo može zamisliti. Ta valja imati um i pesničko čulo Bugarina, pa i u toj sitnici, smešnoj pričici, pronaći između redova takvu »građansku« alegoriju, i to još protiv Černiševskog! Kada biste samo znali kako je glupo takvo natezanje! Nikad, uostalom, neću sebi oprostiti što pre dve godine, kada se to pojavilo, nisam protestvovao protiv te podle klevete.

Taj moj razgovor s izdavačem časopisa koji se odavno ugasio, bio je pre sedam godina, i evo, ja sve do sada nisam protestvovao protiv »klevete« — zanemarivao sam, ili »nije bilo vremena«. No, niskost koja mi se pripisivala ostala je u sećanju nekih osoba kao činjenica, prepričavala se u književnim krugovima, stigla je do publike i donosila mi je, ne jednom, mnogo neprijatnosti. Vreme je da o tome kažem koju reč, utoliko pre što je takva reč sada na mestu, i da makar rečima opovrgnem klevetu koja je, uostalom, bila u najvećoj meri neosnovana. Svojim dugotrajnim ćutanjem i nemarnošću, ja kao da sam to prihvatao.

S N. G. Černiševskim prvi put sam se sreo 1859. godine, prve godine posle mog povratka iz Sibira, ne sećam se ni gde ni kako. Zatim smo se pokatkad sretali, ali retko, i razgovarali smo, ali veoma malo. Uvek smo, međutim, pružali jedan drugome ruku. Hercen mi je kazivao da je Černiševski, svojom spoljašnošću i manirima, ostavio na njega neprijatan utisak. Meni su se i spoljašnjost i maniri Černiševskog sviđali.

Jednom izjutra našao sam na vratima svoga stana, na katancu, jednu od najčudnijih proklamacija koje su se uopšte tada pojavljivale, a tada ih je bilo mnogo. Ona je imala naslov »Mladom pokoljenju«. Teško je bilo zamisliti nešto gluplje i apsurdnije. Ona je imala buntovnički sadržaj u najsmešnijoj formi, kakvu samo zlonamernik može da smisli da bi ljude uništio. Celog dana osećao sam se mučno i

glupo. Sve je to tada bilo novo i blisko, da se čak na te ljude nije gledalo mučno i dovoljno pažljivo. Mučno stoga što je čovek nekako odbijao da veruje da se pod tolikom pometnjom skriva takva sitnica. Ne govorim o ondašnjem pokretu u celini, govorim o ljudima. Što se pokreta u celini tiče, to je bila bolesna i mučna pojava kobna po svojim istorijskim posledicama, ali ona zaslužuje ozbiljnu stranicu u petrogradskom periodu naše istorije. I ta stranica nije još, izgleda, sasvim ispisana.

I, evo, meni koji se već odavno ni dušom ni srcem ne slažem ni s tim ljudima ni sa smislom njihovog pokreta — meni je tada odjednom posalo mučno i kao da sam se zastidio njihove brzopletosti: »Zbog čega sve to kod njih ispada tako glupo i nevešto?« Šta ja imam s tim? Ali, ja sam žalio ne zbog njihovog neuspeha. Nisam poznavao lično nikoga od onih koji seju proklamacije, ne poznajem ni sada, ali mučno sam se osećao stoga što taj pokret nije predstavljao nešto usamljeno i pojedinačno, neke sitne gluposti lica do kojih mi i nije mnogo stalo. Pritiskala je mučno jedna činjenica: užasno je delovao stepen obrazovanja i odsustvo svakog osećanja za stvarnost. Bez obzira na to što sam već tri godine živeo u Petrogradu, i što sam se zanimao za druge pojave — ta proklamacija tog jutra me je iznenadila i prenerazila, pokazala mi se kao neko otkrovenje sasvim neočekivano: nikad do tada nisam mogao da zamislim takvu ništavnost! Najviše me je plašio nivo te ništavnosti. Uveče mi je odjednom palo na pamet da se uputim Černiševskom. Do tada nikad nisam bio kod njega, niti sam imao namere, isto kao i on kod mene.

Sećam se, bilo je oko pet sati posle podne. Zatekao sam Nikolaja Gavriloviča samog; niko čak ni od posluge nije bio u kući, on mi je sam otvorio vrata. Dočekao me je veoma obradovan i poveo me u svoj kabinet.

— Nikolaj Gavrilovič, šta je ovo?, — izvadio sam proklamaciju.

On je uze kao nešto nepoznato, i pročita je. Bilo je nekih desetak redaka.

— No, pa šta?, — upita on s blagim osmehom.

Zar je mogućno da su oni tako smešni i glupi? Zar nije bolje zaustaviti ih i završiti s ovakvim gadostima?

On je odgovorio izvanredno strogo i sugestivno:

— Zar vi pretpostavljate da sam solidaran s njima, zar pomišljate

da sam učestvovao u sastavljanju ovih papira?

— Upravo nisam ni pretpostavljao, — odgovorio sam ja, — i čak smatram nepotrebnim da vas u to uveravam. Ali, u svakom slučaju njih bi trebalo zaustaviti po svaku cenu. Vaša reč ima za njih težinu i, razume se, oni se boje vašeg mišljenja.

— Ja nikoga od njih ne znam.

— Verujem i to. Ali uopšte i nije potrebno znati ih i govoriti s njima lično. Dovoljno je da u nekoj prilici vi izrazite glasno svoje neslaganje, i to će stići do njih.

— Možda i neće imati uticaja. A i takve izjave su kao činjenice neizbežne.

— Ali, svima i svemu nanose štete.

Tada je zazvonio drugi gost, ne sećam se ko je bio. Ja sam otišao. Smatram se dužnim da istaknem da sam s Černiševskim govorio sasvim iskreno i potpuno sam verovao, kao što verujem i sada, da on nije bio »solidaran« s onima koji bacaju proklamacije. Pokazalo se da Nikolaju Gavriloviču nije bila neprijatna moja poseta, za nekoliko dana on je to dokazao navrativši do mene sam. On je posedeo kod mene gotovo sat, i, priznajem, nisam do tada sreo čoveka milijeg i srdačnijeg, tako da sam se začudio nekim pričama o njegovom karakteru za koji su govorili da je surov i nekomunikativan. Bilo mi je jasno da on želi da se upozna sa mnom, i bilo mi je, sećam se, veoma prijatno tako nešto. Zatim sam bio kod njega još jednom, i on takođe kod mene. Uskoro sam se, zbog mojih prilika, preselio u Moskvu, i tamo sam živeo nekih devet meseci. Tako se prekinulo započeto zbližavanje. Iza toga je usledilo hapšenje i progonstvo Černiševskog. Nikad nisam mogao ništa da saznam o toj njegovoj stvari, ne znam ni danas.

Nekih godinu i po kasnije, palo mi je na pamet da napišem jednu fantastičnu priču, nešto slično Gogoljevoj priči Nos. Nikad nisam pokušavao da pišem fantastične stvari. Bila je to čisto literarna šala, onako smeha radi. Predstavio sam sebi, stvarno, nekoliko komičnih situacija i hteo sam da ih razvijem. Iako to i ne zaslužuje truda, ispričaću siže kako bi bilo jasno ono što su kasnije shvatili. U to vreme je u Petrogradu, u Pasažu, jedan Nemac pokazivao krokodila za novac. Jedan petrogradski činovnik, pred polazak u inostranstvo, upućuje se u Pasaž sa svojom mladom suprugom koja je uvek uz

njega pristajala, da, uostalom kao i vi, pogleda krokodila. To je činovnik od srednjih, ali od onih koji imaju neki nezavisniji položaj; on je: još mlad ali već načet samoljubljem, pre svega on je budala, kao i major Kovaljov koji je izgubio svoj nos. On na komičan način ističe svoje velike vrline, poluobrazovan je ali sebe smatra bezmalo genijem, u njegovom uredu ga smatraju čovekom sasvim praznim, ali koji je neprestano uvređen sveopštom nepažnjom svih. Iz osvete zbog svega toga, on maltretira i tiraniše svog beskarakternog prijatelja, razmećući se pred njim svojim umom. Prijatelj sve to podnosi stoga što mu se u potaji sviđa njegova supruga. U Pasažu, dok je ta dama, mlađa i lepuškasta priglupa koketa čisto petrogradskog tipa iz srednjeg staleža, gledala majmune koji su zajedno s krokodilom pokazivani publici, njen je genijalni muž razdražio krokodila koji je do tada ležao pospano, kao cepanica: ovaj je razjapio čeljusti i progutao ga celog, bez ostatka. Uskoro se pokazuje da veliki čovek nije zbog toga pretrpeo nikakve štete; naprotiv, s njemu svojstvenom upornošću je objavio iz krokodila da mu je tamo veoma lepo da sedi. Prijatelj i supruga idu vlastima i intervenišu za njegovo oslobođenje. Za tako nešto bilo je potrebno da se krokodil ubije, da se raseče i da se tako oslobodi veliki čovek; ali, naravno, pritom je bilo potrebno, takođe, da se za krokodila obeštete Nemac-vlasnik i njegova nerazdvojna muter. Nemac u početku negoduje u strahu da njegov krokodil, koji je progutao »ganc-činovnika«, može da ugine, ali uskoro shvata da ovaj progutani predstavnik petrogradske administracije, koji je uz to ostao živ, može da mu obezbedi odlične prihode svuda po Evropi. On traži za krokodila ogromnu sumu, i još čin ruskog pukovnika. S druge strane, i administracija je u velikoj nevolji, jer u ministarstvima je to nov i nečuven slučaj, toga je retko kad bivalo. »Da nam je jedan, nekakav mali primer te vrste pre svega, onda bismo znali da postupimo, ovako veoma je teško«. Sumnja se, takođe, da je činovnik ušao u krokodila iz nekih zabranjenih, liberalnih namera i tendencija. Supruga je shvatila da ovaj njen položaj »neke vrste udovice« nije nešto nezanimljivo. Njen progutani suprug, međutim, konačno javlja svom prijatelju da je njemu mnogo bolje da ostane u krokodilu nego u službi, jer sada i bez svoje volje može da skrene na sebe pažnju, što mu ranije nikako nije polazilo za rukom. On insistira da njegova supruga ustanovi večeri, i da na te večeri njega donese, zajedno s

krokodilom, u sanduku. On je uveren da će na te večeri pohrliti ceo Petrograd i svi državni dostojanstvenici, da gledaju novi fenomen. U tome je on video svoj uspeh: »Govoriću istinu i poučavaću, državniku ću dati savet, pred ministrom ću pokazati sposobnosti«, kaže on, osećajući da nije više neko od ovoga sveta, i uzimajući Pravo da daje savete i izriče presude. Na bojažljivo, ali i zajedljivo pitanje prijatelja: »No, a šta će biti ako se on kroz neki neočekivani proces koji se, uostalom, može očekivati, ipak svari u nešto takvo, što se ne očekuje«, veliki čovek odgovara da je on o tome već razmišljao, ali on će se s negodovanjem protiviti toj pojavi koja je, po prirodi, sasvim mogućna. Supruga se, međutim, ne slaže da priređuje večeri s tim ciljem, iako joj se sviđa takva misao: »Kako ću ja da mi supruga unose u sanduk?«, kaže ona. A njen položaj neke vrste udovice sve joj se više sviđa. To se svima sviđa, svi uzimaju učešća. Dolazi joj i šef njenog supruga, i s njom igra karte, šepuri se... Evo, to je prvi deo te lakrdijske priče — ona nije završena. Jednom ću je obavezno završiti, iako više ne mislim na nju, i sada moram da je pročitam da bih je se setio.

Evo šta su, međutim, učinili od te stvarčice. Tek što se priča pojavila u časopisu Epoha (1865. godine), odjednom je Glas u feljtonu objavio neobičnu belešku. Ne sećam se tačno, i daleko je da se obaveštavam o tome, ali smisao je bio otprilike ovakav: »Uzalud, navodno, autor Krokodila stupa na ovakav put, to mu neće doneti ni časti ni očekivane koristi...«, i slično. Zatim sledi nekoliko mutnih i neprijatnih zajedljivosti. Pročitao sam letimice, ništa nisam razumeo; video sam samo da ima mnogo otrova, i ne znam zbog čega. Ovaj mutni feljtonistički odziv sam po sebi, razume se, nije mi naneo štete, niko ga od čitalaca ne bi ni razumeo kao što ga nisam ni ja razumeo, ali odjednom, sedmicu iza toga, N. N. Strahov mi je rekao: »Znate li šta tamo misle? Tamo su uvereni da je vaš Krokodil — alegorija, priča o progonstvu Černiševskog, da ste vi hteli da istaknete i da se narugate Černiševskom«. Iako sam se začudio, nisam se mnogo uznemirio: zar je malo takvih nagađanja? Takvo mišljenje mi je bilo usamljeno i nategnuto, verovao sam da se ne može nametnuti, i našao sam da je nepotrebno protestovati. To sebi neću nikad oprostiti, jer mišljenje se učvrstilo i uzelo je maha. Calomniez, calomniez il en restera toujours quelque chose[4].

Uostalom, i sada sam uveren da tu nije bilo klevete — i zašto bi bilo, zbog čega? Ja se gotovo ni s kim u književnosti nisam svađao, u najmanju ruku nisam se uopšte posvađao. Sada, u ovom momentu, ja tek drugi put za dvadeset i sedam godina moje književne delatnosti govorim o sebi lično. Jednostavno, tu je bila u pitanju tupost, sumorna umišljena tupost, i ona se bila uvukla u nekakvu glavu »s ciljem«. Verujem da je ta mudra glava i danas potpuno uverena da ne greši, da sam se ja to rugao neprestance nesrećnom Černiševskom. Čak verujem i sada da nikakvim objašnjenjima neću takav pogled te glave izmeniti u svoju korist. Zato je to i mudra glava (razume se, ne govorim o Andreju Aleksandroviču, kao urednik i izdavač svoga lista on je, tu kao i uvek, po strani).

U čemu je alegorija? Naravno — krokodil bi trebalo da predstavlja Sibir; samouvereni i lakomisleni činovnik je — Černiševski. On je zapao u čeljusti krokodila, ali još gaji nadu da druge može da uči. Njegov beskarakterni prijatelj, s kojim on despotski postupa — to su svi ovdašnji prijatelji Černiševskog. Lepuškasta i priglupa činovnikova žena koja se raduje svome položaju »neke vrste udovice«, to je... Ali, ovo je tako odvratno da ja više neću da se prljam tumačenjem alegorije (no, ona se sačuvala i baš se, može biti, sačuvala i njena poslednja aluzija, imam nesumnjive dokaze.)

Pretpostavili su, znači, da sam se ja, i sam bivši prognanik i robijaš, mnogo obradovao progonstvu drugog »nesrećnika«, pa i više od toga — da sam povodom toga napisao veselu paškvilu. Ali, gde su dokazi za to — možda u alegoriji? No, dajte mi šta hoćete... Zapise ludaka, odu Bog, Jurija Miloslavskog, stihove Fetove — šta god hoćete, i ja vam jemčim da ću vam pokazati odmah, iz prvih redaka na koje mi vi ukažete sami, da je tu reč baš o alegoriji povodom francusko-pruskog rata, ili da je to paškvila protiv glumca Gorbunova, rečju, protiv koga hoćete i kako mi odredite. Setite se kako su nekad, u staro vreme, krajem četrdesetih godina, cenzori pregledali rukopise i transparente: nije bilo retka ni tačke u kojoj nisu videli nešto, neku alegoriju. Neka ukažu na nešto iz moga života što bi moglo da bude dokaz da sam ja zao i zlonamerni pisac paškvila, i da se od mene mogu očekivati takve alegorije.

Upravo brzopletost i užurbanost sličnih zaključaka bez dokaza svedoče o izvesnoj postojanosti duha samih tužilaca, o grubosti i

nehumanosti njihovih stavova. Tu čak i najveća dobrodušnost dosetke ne izvinjava — šta s tim? Može se biti i u prostodušnosti neizmenjen, i — samo to.

Nisam li ja, možda, mrzeo Čemiševskog lično? U nameri da preduhitrim takvu optužbu, namerno sam gore ispričao o našem kratkom i prijatnom poznanstvu. Reći će — to je malo, i da sam gajio pritajenu mržnju. Ali, neka ponude razloge za tu mržnju, ako mogu da ih ponude. Njih nije bilo. S druge strane, ja sam ubeđen da će i sam Černiševski potvrditi tačnost moje priče o našem susretu, ako je nekad bude pročitao. I neka da Bog da mu se takva mogućnost ukaže. Ja to želim toplo i iskreno, kao što sam iskreno sažaljevao, i sažaljevam i sada, njegovu nesreću.

Ali mržnja zbog ubeđenja, možda?

No, zbog čega? Černiševski me nije nikad povredio svojim ubeđenjima. Čoveka možeš poštovati iako se radikalno s njim razilaziš u mišljenjima. O ovome mogu, uostalom, da progovorim osnovano, imam za to neke male dokaze. U jednom od poslednjih brojeva časopisa Epoha (ako ne i baš u poslednjem), koji je tada prestao da izlazi, bila je objavljena poduža kritika o »znamenitom« romanu Černiševskog Šta da se radi. To je zanimljiv tekst, i potiče iz pera poznatog pisca. I šta? Upravo u tom tekstu dato je po zasluzi uma i talentu Černiševskog. Baš o romanu je sve bilo veoma toplo rečeno. Niko nikad nije sumnjao u njegov blistavi um. Govorilo se tada u našem tekstu sve o osobinama i sklonostima toga uma, a sama ozbiljnost teksta svedočila je o dužnom poštovanju našeg kritičara prema vrednostima pisca kojega analizuje. Morate se složiti: da sam gajio mržnju zbog ubeđenja, razume se, ne bih dozvolio da se u časopisu pojavi tekst o Černiševskom koji govori s dužnim poštovanjem o njemu, jer ja sam bio urednik Epohe, a ne neko drugi.

Možda sam se nadao, štampajući otrovnu alegoriju, da ću nešto iskoristiti negde en haut lieu[5]?. Ali, ko bi mogao, i kada, da kaže da sam ja igrao i dobijao u tom smislu na nekom licu, to jest da sam prodavao svoje pero? Držim da čak i tvorac ove dosetke nije pomišljao na tako nešto, bez obzira na svoju naivnost. Ne bi sve bilo prihvaćeno u književnom svetu da je samo na tome počivala optužba.

Što se tiče mogućnosti da budem optužen za alegoričnu paškvilu povodom tamo nekih porodičnih okolnosti i prilika Nikolaja Gavriloviča,

ponavljam da neću ni da se dotičem opravdavanja u tom smislu, kako se ne bih više prljao...

Veoma mi je teško što sam ovom prilikom počeo da govorim o sebi. Eto šta znači pisati književna sećanja: nikad ih neću napisati. Žao mi je što sam sigumo dosadio čitaocu, ali pišem dnevnik, dnevnik delimice ličnih utisaka, i upravo sam nedavno izrazio jedan »literami« utisak koji me je posredno podsetio i na ovu zaboravljenu anegdotu o mom zaboravljenom Krokodilu.

Ovih dana mi je jedan čovek, kojeg najviše cenim i do čijeg mišljenja najviše držim, rekao:

— Upravo sam pročitao vaš tekst o »sredini« i o presudama naših porotnika (Građanin, broj 2). S vama se potpuno slažem, ali vaš tekst može da izazove neugodne nesporazume. Svi će pomisliti da ste vi za ukidanje porotnog Suda, i za ponovno uvođenje administrativnog nadzora...

Bio sam strašno zapanjen. To je bio glas čoveka koji je u najvećoj meri nepristrasan, i koji stoji postrani od svalcojakih književnih partija i »alegorija«.

— Je li mogućno tako tumačiti moj tekst!? Posle ovoga, ni o čemu ne bi trebalo govoriti. Ekonomski i moralni položaj naroda posle oslobođenja od kmetskog prava — užasan je. Nesumnjive, i u najvećoj meri zabrinjavajuće, činjenice o tome govore stalno. Pad morala, cena Jevreji-krčmari, lopovluk i razbojništva usred bela dana — sve su to nesumnjive činjenice, i sve to raste iz dana u dan. I, eto, šta biva? Ako neko nemirna duha, i sa zebnjom u srcu, uzme pero i to napiše — šta će biti? — neće li svi povikati da je on za kmetsko pravo i da hoće ponovo da uvede to pravo?

— U svakom slučaju, valja poželeti da narod sam dobije slobodu, i da se sam čupa iz svog žalosnog položaja bez svake prinude i vraćanja nazad.

— Upravo je tako, to je moja misao! I ako bi čak u ovoj narodnoj krizi (sami ljudi, gledajući pokatkad na sebe, kažu sada u mnogim mestima: »Oslabili smo, oslabili«), kažem, došlo do neke velike nevolje narodne, do nekog velikog pada i bede njegove — i onda bi narod spasao sebe sam, sebe i nas, kao što se već to s njim mnogo puta događalo, o čemu govori cela njegova istorija. U tome je moja misao. Da, upravo — dosta je mešanja!... Ali, kako drugačije, pak, da

budu shvaćene reči? Po svoj prilici, još ćemo i na alegoriju naleteti!

V VLAS

Sećate li se i Vi Vlasa? Meni često dolazi u sećanje.

U ogrtaču, vrata razdrljena
S glavom nepokrivenom,
Lagano prolazi gradom
Ujka Vlas — starčić sedi.
Na grudima ikonica od bakra:
Milostinju za hram skuplja...

Za tog Vlasa ranije, kao što znate, »Boga nije bilo«;

... batinama je
U grob ženu saterao svoju,
Konjokradice je skrivao,
Sto su od razbojništva živeli.

Čak i konjokradice — plaši nas pesnik, prihvatajući ton pobožne starice. Uh, kakvi gresi! No, odjeknuo je grom. Razboleo se Vlas i prividelo mu se nešto posle čega je krenuo u svet, da skuplja milostinju za hram. Sam je pakao video, ni manje ni više:

Video je predstavljenje sveta,
I grešnike je u paklu ugledao:

Muče ih đavoli lopuže,
Bode veštica vrtirepka.
Etiopljani crna, strašna izgleda,
Oči im kao ugljen crne...

Na dugačku su čaklju nanizani,
Ližu vreli adski pod...

Rečju, nečuveni užasi, da je to čak strašno čitati. »No, ne može se sve opisati«, nastavlja pesnik,

Bogomoljke, žene umne,
Bolje će vam ispričati.

O, pesniče! (na nesreću, pravi je to naš pesnik), da vi niste išli u narod s onim vašim ushićenjima, o kojima

Bogomoljke, žene umne,
Bolje će vam ispričati, —

ne biste nas uvredili zaključkom da, eto, zbog takvih nekakvih, na kraju krajeva bapskih, besmislica

Niču hramovi Božji,
Širom zemljice naše.

No, iako taj Vlas ide po svetu sa svojom prosjačkom torbom zbog svoje »gluposti«, vi ste shvatili svu ozbiljnost njegove patnje; ipak vas je zadivila njegova veličanstvena pojava (ta pesnik ste vi, drugačije nije moglo biti).

I velika sila duše njegove,
U delo se Božje pretvorila, —

veličanstveno ističete vi. Hoću, uostalom, da verujem da ste vi onaj podsmeh naglasili mimo volje, zbog liberalističkog straha, jer ta strašna snaga Vlasovog smirenja, ona potreba za samospasavanjem, ona žudnja za stradanjem, zadivili su i vas opštečoveka i ruskog gentilhomme-a, tako da je ovaj veličanstveni narodni lik izmamio ushićenje i poštovanje iz vaše visokoliberalne duše!

Razdelio je Vlas imanje svoje,
Sam ostade bos i go
I pođe da skuplja
Milostinju za Božji hram.
I od tada skita seljak,
Trideset godina evo već,
Hrani se od milostinje —
Strogo drži zavet svoj.

Pun je tuge neutešne
Cm u licu, visok, prav,
(Čudo, kako je lepo!)

Prolazi on hodom laganim
Kroz gradove i kroz sela.

Nosi i ikonicu on, i knjigu,
Sam sa sobom i govori
I železnim verigama
Lagano u hodu zvecka.

Čudo, čudo, kako je to lepo! Čak je tako lepo kao da to vi niste pisali, baš tako kao da niste vi, nego neko drugi ko se umesto vas kreveljio potom »na Volgi«, s onim takođe divnim stihovima o lađarskim pesmama. A, uostalom — niste se vi kreveljili s onim »na Volgi«, možda samo malo: vi ste i na Volgi voleli opštečoveka i u lađaru, i uistinu ste patili zbog njega; to jest, ne zbog lađara lično nego, da tako kažem, zbog opštelađara. Eto, vidite — voleti opštečoveka, to znači verovatno već prezirati, a pokatkad i mrzeti pravog čoveka koji je tu kraj vas. Ja sam naročito istakao ove izvanredno divne stihove one vaše pesme (u celini, izvinite).

Setio sam se ovog opevanog Vlasa stoga što sam ovih dana čuo začuđujuće fantastičnu priču o drugom jednom Vlasu, čak o dvojici, čak sasvim drugačijih, o kakvima se do sada nije čulo. Taj je događaj istinit i zaslužuje pažnju zbog svoje neobičnosti.

Kažu da se u nas, u Rusiji, mogu i danas videti po manastirima naročiti shimnici, kaluđeri-ispovednici i savetodavci. Je li to dobro ili nije, jesu li kaluđeri potrebni ili nisu — u to neću da ulazim, nisam se zbog toga latio pera. Ali, pošto živimo u stvarnosti ovakvoj kakva je da je, priča ne može bez kaluđera, ona se na njemu zasniva. Ti su kaluđeri-savetodavci često veoma obrazovani i odlikuju se dobrim umom. Tako se bar o njima priča, sam ja o tome ne znam. Neki su od njih i poznati u celoj Rusiji; kažu, poznaju ih oni, naime, kojima su i potrebni u suštini. Tako, recimo, nekom starcu u Hersonskoj guberniji ljudi putuju, ili idu pešice, iz Petrograda, Arhangelska, s Kavkaza ili iz Sibira. Dolaze k njemu s dušom ubijenom očajanjem, s dušom koja se

ne može zalečiti, ili s bremenom na srcu tako strašnom da grešnik o tome ne govori ni svome duhovnom ispovedniku — ne zbog straha ili nepoverenja, nego prosto zbog očajanja koje više ne veruje u spasenje. Čim neko dočuje za takvog kaluđera-savetodavca — odlučuje odmah, kreće k njemu.

Evo šta je jednom rekao jedan od tih staraca u prijateljskom razgovoru nasamo s jednim slušaocem.

— Već dvadeset godina slušam ljude, i reklo bi se da sam za dvadeset godina upoznao najskrivenije i najkomplikovanije bolesti ljudske duše, ali i posle dvadeset godina još ponekad, zadrhtim, zgrozim se slušajući neku tajnu. Izgubim mir u duhu koji je potreban da bi se dala uteha, i moram sebe da okrepljujem smirenjem i poverenjem.

I tada ispriča sledeću priču, čudnovatu priču iz narodnog života.

»Vidim, jednom, ulazi u moju sobicu seljak puzeći na kolenima. S prozora sam još video kako puzi po zemlji. Prve reči koje mi je rekao bile su:

— Nema mi spasa, ja sam proklet! — Reci mi što hoćeš, — on ponavlja, — proklet sam!

Nekako ga umirih. Bilo mi je jasno: čovek dolazi izdaleka zbog svoje nevolje.

— Skupismo se nas nekoliko mladića iz sela, — poče on da kazuje, — i uzesmo da se među sobom prepiremo: »Ko će da učini veću drskost?« Ja se s ponosom hvalim pred svima da ću to biti ja. Neki drugi momak povede me na stranu i reče mi u četiri oka.

— Ti nisi sposoban da uradiš to što kažeš. Samo se hvališeš!

Počeh da se kunem.

— Stani! Zakuni se, — reče, — svojim spasenjem na onom svetu da ćeš učiniti sve kako ti ja buđem rekao.

Zakleh se.

— Sada će uskoro post, — reče. — Posti, ali kad budeš došao na pričest, uzmi pričešće, ali ga nemoj progutati. Kad se budeš odmakao, izvadi ga iz usta i sačuvaj ga. Dalje ću ti već kazati.

Učinih tako. Pravo iz crkve me povede u baštu, uze motku, zabi je u zemlju i reče: stavi ga tu. Ja stavih pričešće na motku.

— Sada, — reče, — donesi pušku.

Donesoh.

— Napuni je.

Napunih je.

— Digni je i opali.

Podigoh ruku i nanišanih. Trebalo je samo da opalim, kad odjednom preda mnom krst, i na njemu Raspeti. Onesvestih se i padoh zajedno s puškom«.

Zar taj događaj nije veoma karakterističan? I zar ne ukazuje na nešto što zaslužuje da se nekoliko trenutaka zadržimo na njemu? Ko je bio taj Vlas, odakle je i kako se zvao — starac mi, razume se, nije otkrio, kao što mi nije rekao ni za pokajanje koje mu je odredio. Verovatno je opteretio dušu strašnim postupkom, onim koji premaša snage ljudske, razmišljajući da, ukoliko gore — utoliko bolje: »Sam je dopuzao za patnjom«. Zar ne, događaj je karakterističan, s jedne strane, na mnogo šta i podseća, tako da zaista zaslužuje da se na njemu zadržimo koji trenutak kako bismo ga razabrali. Mislim da će poslednju reč imati da kažu oni, ti najrazličitiji »Vlasi« koji se kaju i ne kaju. Oni će nam pokazati novi put, izlaz iz svih naših teškoća za koje se može reći da su bezizlazne. Neće Petrograd konačno odlučiti o ruskoj sudbini! I zato bi svaka, i najmanja nova crta o tim »novim ljudima« trebalo da zasluži našu pažnju.

*

Prvo, čudi me — čudi me iznad svega — sam početak događaja, to jest da je u ruskom selu mogućno takvo takmičenje i takav spor: ko će drskije delo počiniti? To je činjenica koja me podseća na mnogo šta iznenađujuće, a ja sam, međutim, viđao mnogo sveta, i to sveta upadljivo grešnog. Primetiću: baš izuzetnost činjenice potvrđuje njenu verovatnost: kada se laže, izmišlja se nešto mnogo običnije, nešto što liči na svakidašnjicu, na ono u šta će svi poverovati.

Pored toga, veoma je zanimljiva medicinska strana ovih činjenica. Halucinacija je, uglavnom, bolesno stanje, i ta je bolest veoma retka. Možda i u krajnje uzbuđenog čoveka ne postoji baš halucinacija ako je inače potpuno zdrav. Ali, to je stvar medicine, a ja o tome malo znam.

Sasvim je nešto drugo psihološka strana fakta. Tu su pred nama dva narodna tipa — oni nam do kraja predstavljaju ceo ruski narod. Pre svega, imamo zaborav i gubitak mere u svemu (imajte na umu, to se javlja s vremena na vreme i prolazi kao povodanj). To je ona potreba da se pređe granica, da se, sa srcem koje zamire, pristupi

provaliji, da se napola nadnese nad nju, da se zagleda u njeno dno, i — u nekim slučajevima dosta čestim — da se izbezumljeno, glavačke baci u nju. To je potreba za odricanjem u čoveku, u Rusa, koji, u stvari, ponekad i nije poricatelj nego čovek pun pijeteta — to je potreba za poricanjem svega, najveće svetinje srca, ideala i celokupne narodne svetinje pred kojom je još maločas stajao s pijetetom i koja mu je odjednom postala teško breme. Naročito zapanjuje užurbanost i plahovitost s kojom ruski čovek pokatkad hita da se istakne u nekim trenucima svoga ili narodnoga života, u dobrom ili u rđavom smislu. Kao da nekako ne može da se uzdrži. Kada je reč o ljubavi, vinu, bekrijanju, samoljublju, zavisti — tu se Rus ponekad sav i bez ostatka predaje trenutku, spreman je da raskine sa svim, da se odrekne Svega: porodice, običaja, Boga. Poneki sasvim dobar čovek može odjednom da postane nitkov, razvratnik, zločinac — samo ako se preda tom vihoru, tom za nas sudbonosnom ponoru grčevitog i momentalnog samoodricanja i samouništenja koji su tako svojstveni ruskom narodnom karakteru u izvesnim sudbonosnim trenucima njegovoga života. Ali se zato, isto tako, snažno i plaho, s istom takvom žudnjom samoodbrane i kajanja ruski čovek i spasava, kao i ceo narod, kad dosegne krajnju granicu i kad više nema kud. Posebno je karakteristično: da je obrnuti impuls obnove i samospasenja uvek ozbiljniji nego onaj prvi poriv poricanja i samouništenja. Drugačije rečeno, ono prvo biva zbog malodušnosti, dok u svoj preporod Rus ulaže ogroman i ozbiljan napor, na pređašnji napor on počinje da gleda s prezrenjem do poricanja samoga sebe.

Mislim da je glavna, najosnovnija duhovna potreba ruskoga naroda — potreba za večitom i neutoljivom patnjom svuda i u svačemu. Izgleda da je on od iskoni obuzet tom žudnjom za stradanjem. Kroz svu njegovu istoriju provlači se ta žica patnje, i to ne samo zbog spoljašnjih nevolja i nedaća, nego to stradalništvo potiče iz samog srca naroda. Ruski narod i u sreći traži deo patnje, inače mu ta sreća ne bi bila potpuna. Nikad, čak i u najtrijumfalnijim momentima svoje istorije, on nije izgledao gordo i likujuće, nego je bivao raznežen do patnje; on uzdiše, a slavu svoju pripisuje milosti Božjoj. Ruski narod, reklo bi se, uživa u svojoj patnji. Ono što se zapaža u celom narodu, to će se naći i u pojedinačnim tipovima — govoreći, uostalom, uopšteno. Pogledajte, na primer, mnoge tipove ruskog raspuštenog i

praznog čoveka. Nije to samo ona neodmerena raspojasanost koja zadivljuje merom: do kakve niskosti može da padne ljudska duša! Ta pustoš je, pre svega, u samom mučeniku. Nikada ni u najgluplјeg Rusa nećete sresti ono naivno oholo samozadovoljstvo. Uporedite, na primer, ruskog i nemačkog pijanicu — ruska je pijanica gora od nemačke, ali pijani Nemac je sigumo gluplji i smešniji od Rusa. Nemci su kao narod uglavnom samozadovoljni i ponosni na sebe. Te bitne nacionalne osobine rastu u pijanog Nemca u srazmeri s količinom piva koje je popio. Pijani Nemac je, nema sumnje, srećan čovek, nikad ne plače, peva hvalisave pesme, ponosan je. Dođe kući pijan kao smuk, ali je ponosan. Ruska pijanica pije, pre svega, zbog nevolja, i onda plače. Ako se i junači, on ne likuje već samo galami. Uvek se seća neke uvrede i kori onoga ko ga je uvredio, pa bio taj tu ili ne bio. Drsko će dokazivati da je general, i strašno će psovati ako mu se ne veruje i, na kraju krajeva, da bi ih nagnao da mu poveruju, zvaće »policiju«. On, međutim, baš zato zove policiju i zato je nemoguć, što je u dubini svoje pijane duše čvrsto uveren da nije »general« nego samo odvratna pijanica koja se srozala ispod svake životinje. Ono što se vidi u ovom sitnom primeru može se videti u krupnijem. I najveći pokvarenjak, koji je često divan u svojoj drskosti i čiji su poroci fini do te mere da ga budale podržavaju, oseća ipak, nekim unutrašnjim instinktom svoje pokvarene duše, da je, konačno samo nitkov — i ništa više. Nije zadovoljan sobom, u srcu sve više oseća prekor i sveti se onima koji ga okružuju, besni, nasrće na sve dok ne dostigne najveću meru, boreći se s patnjom u svom srcu, s patnjom koja je iz časa u čas sve veća, u isto vreme uživajući i naslađujući se tom patnjom. Ako je sposoban da se s ivice zabluda otrgne od svog poniženja, sam će se sebi strašno svetiti za svoj nekadašnji pad, strašnije nego drugima, u onom pijanstvu svoje pokvarenosti, zbog sopstvenog nezadovoljstva sobom.

Ko je nagnao ona dva momka na spor: »Ko će učiniti nešto što drskije?«, i zbog kojeg je razloga počela takva utakmica, zbog čega je baš tako izazivao zavodnik svoga druga? Naravno, moglo je tu da bude i nešto ranije: ili pritajena mržnja među njima, ili mržnja iz detinjstva za koju nisu znali i jedan i drugi i koja je, evo, sada buknula među njima u trenutku izazova. Ovo poslednje je verovatno: oni su bili prijatelji i živeli složno sve do tada, ali ta je sloga bivala, kako je vreme

odmicalo, sve nepodnošljivija, u trenutku izazova je napetost uzajamne mržnje i zavisti žrtve prema Mefistofelu već bila nešto neverovatno.

— Ničega se neću uplašiti, sve ću učiniti što god budeš kazao, neka duša propadne, ali ću te posramiti!

— Hvališeš se, pobeći ćeš u mišju rupu, nasmejaću ti se, propadni, dušo.

Za takmičenje je onaj mogao izabrati i nešto drugo, recimo razbojništvo, ubistvo, atentat na moćnika — jer, mladić se zakleo da će ići na sve, a njegov zavodnik je znao da on ozbiljno govori i da će uistinu poći. Ali ne! I one najstrašnije »drskosti« činile su se zavodniku običnim. On smišlja nečuvenu, nemoguću i neshatljivu drskost. U tom i takvom izboru je došlo do izraza gledište celoga naroda.

Da, neshvatljivu! No, pošto se on zadržao na njoj, na toj drskosti, pokazuje da je on o njoj razmišljao. Možda ga je, još od detinjstva, taj san zaokupljao i njegovu dušu potresao svojim užasom i svojim strašnim zadovoljstvom? Da, on je odavno smislio sve to, i pušku i vrt, i sve je čuvao u tajnosti — u to nema sumnje. Naravno, on je to izmislio ne da sam to izvrši, ta mu se slika tako dopadala, s vremena na vreme prožimala mu je dušu, mamila ga je, i on joj se plašljivo podavao, pa opet izmicao, ohladneo od užasa. Neka bude trenutak nečuvene drskosti, pa onda sve neka propadne! Naravno, on je znao da ga zbog toga očekuje večno prokletstvo, ali — »i ja sam se peo na tolike visine!...«

Čovek može da ne bude svestan mnogo čega, može samo da oseća. Mnogo se može znati samo nesvesno. Svakako je veoma zanimljiva duša ovog drskog zavodnika, i neka se ne zaboravi iz kakve je on sredine — on je bio seljak. Bilo bi zanimljivo, takođe, znati i da li je on sebe smatrao većim krivcem od svoje žrtve, ili ne? Sudeći po njegovoj pameti, možemo pretpostaviti da je sebe smatrao većim krivcem, ili bar ravnim onom, jer, izazivajući žrtvu na »drskost«, on je izazivao i sebe.

Kažu da ruski narod slabo poznaje Jevanđelje, ne zna osnovna pravila svoje vere. Možda je to istina, ali zato on poznaje Hrista, i od iskoni ga nosi u svom srcu. U to nema sumnje. A kako je to pravo shvatanje Hrista bez prethodnog poznavanja učenja o veri mogućno — to je drugo pitanje. Nesumnjivo je da je poznavanje Hrista u svom

srcu i prava predstava o njemu postojalo u ruskom narodu, ono se prenosilo s kolena na koleno, ono se slilo s ljudskim srcima. Možda je Hristos je dina ljubav ruskog naroda, i on voli njegov lik na neki svoj način, kroz neku patnju. Zbog toga se ruski narod i ponosi pravoslavnim imenom, a to znači: onaj ko najpravilnije ispoveda Hrista. Ponavljam: mnogo šta se može znati nesvesno.

I, evo, narugati se takvoj narodnoj svetinji, prekinuti tako s celom zemljom, zgaziti sebe zauvek samo zbog jednog trenutka likovanja u odricanju i oholosti — ništa drskije nije mogao da smisli onaj zavodnik, onaj ruski Mefistofel! Da je u duši jednog prostog čoveka mogućan toliki napor strasti, toliko mračnih i komplikovanih osećanja — to je zapanjujuće. I još obratite pažnju: sve se to u tog mladića razvilo gotovo do svesne ideje.

Žrtva ne odstupa, ne pokorava se i ne plaši. Tako bar izgleda. Mladić prihvata izazivanje. Prolaze dani, a on ostaje pri svome. Nastupa ne san, nego samo delo: on odlazi u crkvu, sluša svakodnevno reči Hristove, i ne koleba se. Ima strašnih ubica koji se zbunjuju pred žrtvom koju ubijaju. Jedan takav ubica, uhvaćen na delu, sve do kraja nije hteo da prizna, nego je nastavljao da obmanjuje islednika. Kad je islednik ustao i naredio da ga vode u zatvor, on je cvileo i molio da se oprosti sa svojom ubijenom ljubavnicom — koju je on ubio. Sagnuo se i poljubio je nežno, zaplakao se, i na kolenima još molio je i ponovio da on nije kriv, sve šireći ruke. Time sam hteo da skrenem pažnju do koje životinjske mere čovek može da bude neosetljiv.

Ali, u našem slučaju nije reč o neosetljivosti, nego o nečem naročitom: to je mistični užas, najveća sila koja vlada dušom čovekovom. Da je to bilo u pitanju, vidi se posle svršetka svega. Jaka duša mladićeva je mogla delimice da se bori s tim užasom, i on je to dokazao. Uostalom, je li to bila snaga ili krajnja ravnodušnost? Po svoj prilici, i jedno i drugo, dodirivanje krajnosti. Taj mistični užas, zatim, ne samo da nije prekinuo, nego je još produžio borbu; on je, verovatno, od grešnikovog srca sve više odstranjivao mogućnost svakog osećanja kajanja, i ukoliko ga je više ugušivao — utoliko je ono postajalo nemogućnije. Osećanje užasa je svirepo osećanje, ono suši i skamenjuje srce i čini ga nesposobnim za kajanje kao i za svako više osećanje. Eto, dakle, kako je mladić izdržao i momenat pred putirom

dok je, verovatno, drhtao do iznemoglosti od straha. Ja, takođe, mislim da je uzajamna mržnja žrtve i njenoga mučitelja sasvim prestala u tom trenutku. Onaj“ što je bio kušan porivima mogao je, s bolesnom pakošću, mrzeti sebe, one oko njega koji su se molili u crkvi, ali najmanje svoga Mefistofela. Obojica su osećali da su potrebni jedan drugome, kako bi zajednički okončali stvar. Svaki je za sebe osećao da je sam nemoćan da ga okonča. Zbog čega su tu stvar produžavali, zbog čega su podnosili tolike muke? Oni i nisu mogli, uostalom, da raskinu savez. Ako bi njihov ugovor bio raskinut, odmah bi se javila i zapalila bi se ona uzajamna mržnja, deset puta jače nego pre i, verovatno, dogodilo bi se ubistvo: mučenik bi ubio svoga mučitelja.

Ali, neka i to. Čak i to ne bi bilo ništa pred užasima koje je žrtva podnela. U tome je i stvar što je na dnu duše i jednoga i drugoga mladića postojala neka paklena naslada nad sopstvenom propašću, neka potreba tako silna da nestaje daha koja nagoni čoveka da se nagne nad provaliju i da zagleda u nju s potresnim divljenjem prema sopstvenoj drskosti. Gotovo je nemogućno da se sve dovede do kraja bez tih uzbudljivih i strasnih osećanja. Nisu ti momci bili neke proste šaljivčine, glupi i tupi dečaci — oni su počeli takmičenje u »drskosti«, a završili su u očajanju pred starcem.

Imajte još na umu da zavodnik nije svojoj žrtvi otkrio celu tajnu: ona nije znala, izlazeći iz crkve, šta bi trebalo da čini sa svetinjom, sve do trenutka kad je on naredio da donese pušku. Toliki dani mistične neizvesnosti svedoče o grešnikovoj strašnoj upornosti. S druge strane, seoski Mefistofel se pokazao kao veliki psiholog.

No, možda oni, stigavši u vrt, nisu više znali za sebe? Mlađić se seća, međutim, kako je punio pušku i nišanio. Možda je postupao samo mahinalno, iako pri svesti, kao što zaista i biva u stanju užasa? Ne mislim da je tako: da se on pretvorio samo u mašinu koja dejstvuje isključivo po inerciji, onda on, verovatno, ne bi kasnije imao ono viđenje; jednostavno bi se srušio bez svesti, pošto bi istrošio sve zalihe inercije — a to bi bilo ne do, nego posle pucnja. Ne, najverovatnije je da se svest sačuvala sve vreme i neobično jasno, bez obzira na smrtni strah koji je rastao i napredovao sa svakim trenutkom. I baš zato što je žrtva podnela taj pritisak užasa koji je progresivno išao, to, opet ponavljam, možemo zaključiti da je ona bila

nesumnjivo nadarena ogromnom duševnom snagom.

Obratite pažnju na to da je punjenje puške operacija koja u svakom slučaju zahteva izvesnu pažljivost. Najmučnija i najnepodnošljivija stvar u ovom trenutku je, po mom mišljenju, ta sposobnost da se čovek odvoji od svoga užasa, od ideje koja ga davi. Oni koje je užas do kraja slomio ne mogu da se odvoje od prizora, oni zagledaju u predmet ili u ideju koji su ih porazili: oni stoje pred njim kao ukopani i gledaju u taj užas. Ali, mladić je napunio pušku pažljivo; on se toga seća, seća se kako je potom nišanio, svega se seća do poslednjeg momenta. Može biti i to da je proces punjenja puške njemu bio neko olakšanje, izlaz neki koji traži namučena duša, možda je želeo da se usredsredi, makar u magnovenju, na neki predmet, na nešto spoljašnje. To se događa onima kojima seku glavu na giljotini. Dibari je doviknula dželatu: »Encore un moment, monsieur le bourreau, encore un moment![6]« Dvadeset puta bi ona više propatila u tom poklonjenom trenutku kad bi joj ga dozvolili, pa ipak je vikala i molila za taj trenutak. No, ako pretpostavimo da je punjenje puške bilo za našeg grešnika isto ono što je za Dibarijevu bilo ono encore un moment[7], on, naravno, ne bi posle tog trenutka mogao opet da se vrati svom užasu od kojega se već odvojio, i ne bi mogao da sve nastavi, da gađa i puca. Ruke bi mu otkazale poslušnost, puška bi mu ispala iz ruku, bez obzira na volju i svest koje je sačuvao.

No, u poslednjem trenutku — sva laž, sva niskost postupka, sva malodušnost koju je mladić do tada smatrao snagom, sva sramota pada, sve se odjednom otelo i pojavilo pred njim u groznoj boji. Neviđeno priviđenje krsta izašlo mu je pred oči... sve se svršilo.

Osuda je odjeknula iz njegovog srca. Zašto je odjeknulo nesvesno iz srca, zašto nije odjeknulo u mozgu, u svesti, zašto se taj sud javio spolja, kao od duha i savesti čovekove nezavisna činjenica? U tome se nalazi veliki problem i delo Gospodnje. Za njega, za grešnika, bez sumnje je to bilo delo Gospodnje. Vlas je pošao u svet, i on zahteva patnju.

No, šta je s drugim Vlasom, onim koji je ostao, sa zavodnikom? Legenda ne kaže da je on pošao na kolenima da traži pomilovanje, ništa o njemu ne kaže. Možda je i on na kolenima puzio, a možda je ostao na selu, pije i dalje i zabavlja se praznikom — on nije imao priviđenja. Je li tako? Zanimljivo bi bilo znati i njegovu istoriju onako,

zbog studije.

Zanimljivo bi bilo i stoga što je to možda prvi seoski nihilist, naš domaći poricatelj i mislilac-nevemik koji nije patio i drhtao zajedno sa svojom žrtvom, nego je hladnokrvno i sa zanimanjem pratio drhtanje i grč žrtve, jer on je imao potrebe za tuđom patnjom i ljudskim uniženjem — đavo bi ga znao, možda zbog nekih naučnih posmatranja.

Ako takve osobine postoje u karakteru naroda (a u današnje vreme takve su pretpostavke mogućne), i to još na našem selu, onda je to otkriće uveliko začuđujuće. Ranije se nije znalo za slične osobine. Onaj zavodnik u Ostrovskog, u odličnoj drami Ne živi onako kako hoćeš, ispao je veoma slabo. Za žaljenje je što tu ništa pouzdano ne možemo da saznamo.

Razume se, ispričana priča je interesantna baš po tome što je istinita. Ponekad nije uzaludno zagledati u dušu savremenog Vlasa. Današnji Vlas se brzo menja. U narodu, u njegovim nižim slojevima, isto je takvo previranje kao i gore, u višim krugovima — bar posle 19. februara, dana oslobođenja seljaka. Gorostas se probudio i proteže se, počeće da besni, i možda će preći meru. Kažu, već je počeo. Priča se, i štampaju se užasne stvari: pijančenje, razbojništvo, pijana deca i pijane matere, cinizam i sirotinja, nepoštenje i bezbožnost. Neki ozbiljni, no i brzopleti ljudi već raspravljaju fakta: ako ovako potraje samo deset godina, posledice neće moći da se predvide, čak ni one s ekonomske tačke gledišta. Ali, opomenimo se Vlasa, i umirimo se: u poslednjem trenutku će sva laž, ako laž i postoji, izaći iz srca naroda i pojaviće se pred njim kao neizmerna sila optužbe. Trgnuće se Vlas, i prihvatiće se dela Božjeg. U svakom slučaju, narod će se spasti sam, ako do nevolje dođe. I on će spasiti sebe i nas jer, opet, svetlost će zasijati odozdo (sasvim neočekivano, možda, za naše liberale, i to je ono najkomičnije). Ima već znakova nečega sličnog, sada se već primećuju neke činjenice. U svakom slučaju, naša nemoć, nemoć »ptića iz gnezda Petrova«, u ovom trenutku je nesumnjiva. S devetnaestim februarom, danom oslobođenja seljaka, završio se petrovski period ruske istorije, i mi smo već zakoračili u punu neizvesnost.

VI BOBOK

Ovoga puta donosim Zapise jednog lica. To nisam ja, to je neko drugo lice. Mislim da više nije potreban nikakav drugi predgovor.

*

Pre tri dana, reći će mi tako Semjon Ardalionovič:

— Ta hoćeš li ti, Ivane Ivaniču, jednom biti trezan, kaži mi, zaboga?

Neobičan zahtev. Ne ljutim se — ja sam čovek bojažljiv. No, eto, mene su i ludakom proglasili. Jednom je, slučajno, umetnik naslikao moj portret: »Ti si«, veli, »ipak pisac«. Ja sam mu dozvolio, i on ga je izložio. Čitam tada: »Idite, pogledajte to bolesno lice koje nije daleko od ludila«.

Nije važno, ali kako to tako odmah dati u štampu? U štampi bi sve trebalo da je valjano, tamo bi trebalo ideala, a ovde...

Valja reći, bar uvijeno, zbog toga postoji stil. Ali ne, neće on uvijeno. Danas se gube i humor i lep stil, umesto duhovitosti uzima se psovka. Ne ljutim se: nisam ja ne znam kakav pisac da bih poludeo. Napisao sam i pripovest, ali nisu hteli da je objave. Napisao sam i feljton, no i to su odbili da štampaju. Mnogo sam feljtona nudio raznim redakcijama, i svuda su me odbijali — »soli« tu nema u vas, vele.

— Kakve soli, — pitam ja uz podsmeh, — da nije grčke?

Onaj me i ne shvata. Sada mahom prevodim za izdavače s francuskog. Pišem i reklame trgovcima: »Retkost! Crveni čaj s plantaža...«, a za panegirik njegovom prevashodstvu, pokojnom Petru Matvejeviču, primio sam znatnu sumu. Jedan knjižar mi je naručio da napišem knjižicu Veština da se dopadnete damama. Objavio sam nekih šest takvih knjižica u toku svog života. Imam nameru da skupim Volterove sentence, ali plašim se da to našima ne bude neslano. Kakav Volter, danas je potrebna motka, a ne Volter! I poslednje zube su jedan drugome izbili. Evo, to je celokupna moja književna delatnost. Ne računam to što redakcijama besplatno šaljem pisma sa svojom punom adresom, potpisom. Neprestano nudim savete i sugestije, kritikujem i ukazujem na put. Prošle sedmice sam jednoj redakciji poslao četrdeseto pismo po redu u poslednje dve godine. Samo za marke sam utrošio četiri rublje. Moj karakter je gadan, u

tome je stvar.

Nije mene slikar portretisao zbog umetnosti, već zbog dveju bradavica koje naporedo stoje na mom čelu: to je fenomen, veli on. Eto, sada nemaju ideje, pa koriste fenomene. Ali, bradavice na mom portretu uspele su — kao žive! To nazivaju realizmom.

Što se, pak, ludila tiče, u nas su prošle godine mnoge proglasili ludacima. I to kakav stil u svemu tome: »Pored«, vele, »izvornog talenta... na kraju se pokazalo... uostalom, to se odavno moglo naslutiti...« To je vešto i, s tačke gledišta čiste umetnosti, to se može i pohvaliti. Da, no odjednom su se još umnijim pokazali. To je to, da čovek poludi — znaju to u nas, no nikoga još nisu umnim učinili. Sećam se jedne duhovite španjolske šale iz vremena kada su Francuzi, pre dva i po veka, sagradili prvu ludnicu: »Sve su svoje ludake smestili u zasebnu kuću, da nam pokažu da su oni svi pametni ljudi«. Tako je: ako drugoga strpaš u ludnicu, nećeš time pokazati svoju pamet. »K. je lud, znači: sad smo mi pametni«. Ne, to ne mora da znači.

Uostalom, dovraga... šta se ja tu pameću razmećem i sve jednako gunđam. Dosadio sam i sluškinji. Juče mi je svratio prijatelj: »Tvoj stil se menja«, veli, »postaje nekako isprekidan. Seckaš li seckaš — uvodna fraza, pa uz nju opet uvodna fraza, pa još nešto u zagradi, a onda sve iskidaš, iseckaš...«

On je u pravu. Sa mnom se nešto neobično zbiva. Menja mi se karakter, boli me glava. Nešto mi se priviđa, i načas mi se čini da čujem nešto neobično. Glasove ne čujem nikakve, nego tako, kao da neko kraj mene ponavlja: »Bobok, bobok, bobok!«.

Kakav li je to bobok?

Valja se malo razonoditi.

Nameran da se razonodim, išao sam i na sahranu. Reč je o nekom daljem rođaku. Pa ipak, koleški je savetnik. Udovica i pet neudatih kćeri. Svakoj da kupiš samo cipele — koliko bi tu trebalo! Pokojnik je zarađivao, a sada — ostala penzijica. Podviće rep. Oni su me uvek nerado primali. Ja ne bih ni sad došao da nije reč o posebnom slučaju. Pratio sam ga do groba s ostalima, a oni — sve se odmiču od mene, prave se važni. Doista, moj kaput je već otrcan. Mislim da ima dvadeset i pet godina kako nisam bio na groblju — kako krasno mestašce!

Prvo, onaj zadah. Bilo je petnaestak mrtvaca. Pokrovi razne cene. Bila su čak i dva katafalka — jedan za nekog generala, i jedan za neku gospođu. Bilo je mnogo snuždenih lica, mnogo lažne tuge, no bilo je i dosta veselosti. Pop ne može da se požali, zarađuje. Ali, onaj zadah. Ne bih želeo da budem sveštenik ovde.

Zagledam se u lica pokojnika brižljivo, ne verujem mnogo u svoju moć zapažanja. Ima lica nežnih, a ima i onih neprijatnih. Uopšte, ružni su osmesi, u nekih posebno. Ne volim to, sve ću ih sanjati.

Dok je trajala služba, izašao sam na vazduh iz crkve. Bio je sumoran, ali suv dan. Bilo je hladno, naravno, oktobar je. Prošetao sam pored grobova. Ima ih raznih kategorija. Oni treće kategorije koštaju trideset rubalja — pristojno, i nije tako skupo. Prve dve su ili u crkvi ili ispod paperte, ali ti su skupi. U grob treće kategorije su sada sahranjivali šestoro njih, među njima su bili i general i gospođa.

Zavirio sam u grobnice: užas, voda, sama voda! Potpuno zelena... ali ne vredi o tome! Grobar je neprestano izbacivao vodu kofom. U vreme službe pošao sam da prošetam i van kapije. Tu je starački dom — a malo dalje i restoran. Nije to loš restoran — može da se jede, i drugo. Tu je bilo mnogo onih što su došli da prate pokojnike. Bilo je veselosti i pravog oduševljenja. Popio sam nešto i prezalogajio.

Posle toga, i ja sam lično pridržavao sanduk dok je nošen od crkve do grobnice. Zbog čega su mrtvaci u sanduku tako teški? Vele, to je tamo reč o nekakvoj inerciji, telo ne ide samo usmereno... neka takva glupost. U suprotnosti sa zakonima mehanike i zdravog razuma. Ja ne volim, kad ljudi s opštim obrazovanjem trpaju nos u sve, kad rešavaju neke specifične probleme — a to u nas svak hoće. Građani raspravljaju o vojnim problemima, čak i onim koje bi trebalo da raspravljaju feldmaršali; tehničari, tako, radije raspravljaju o filosofiji i političkoj ekonomiji.

Nisam pratio sprovod do groba. Ja sam ponosan čovek; ako me primaju samo iz nužde, zašto da idem na njihov ručak, pa makar bio i ta daća? Ne znam nikako zbog čega sam ostao na groblju. Seo sam, razume se, na jednu nadgrobnu ploču, i zamislio sam se.

Počeo sam da razmišljam o moskovskoj izložbi, a završio sam s čuđenjem kao opštom temom. Evo šta mislim o »čuđenju«:

»Svemu se čuditi, to je, naravno, glupo, a ničemu se ne čuditi je mnogo lepše — i nekako se smatra za stvar dobrog manira. No, ne

verujem da je stvamo tako. Mislim da je mnogo gluplje ne čuditi se ničemu nego svemu se čuditi. No, ne čuditi se ničemu, to vam je isto kao i ne poštovati ništa. A glup čovek i ne može ništa da poštuje«.

Da, meni je, pre svega, potrebno poštovanje. Ja sam željan poštovanja, — rekao mi je ovih dana jedan poznanik.

Željan poštovanja! Bože moj, šta bi bilo s tobom kad bi se sad usudio da to kažeš!

U tom trenutku sam se zaneo. Ne volim da čitam nadgrobne napise — sve jedno te isto. Na ploči blizu mene stajao je započeti sendvič — glupo, nepristojno. Bacio sam ga; nije to hleb, to je sendvič. Uostalom, nije greh bacati hleb na zemlju, greh je bacati ga na pod. Valja to proveriti u kalendaru u Suvorina.

Verovatno sam dugo tako sedeo, dosta dugo, čak sam i prilegao na jednoj dužoj ploči koja je imala oblik mramornog sanduka. Kako se to desilo da odjednom začujem čudne stvari? U početku nisam o tome vodio računa, čak mi je bilo odvratno. Pa ipak, razgovor se nastavljao. Čujem — neki prigušeni glasovi, kao iz usta koja su zatisnuta jastukom, pa ipak nekako razgovetno, blizu mene. Trgnuo sam se, ustao i počeo pažljivo da osluškujem.

— Vaše prevashodstvo, to nije prosto mogućno! Bacili ste sedmicu herc, krećem i ja, i gle — u vas je sedmica karo. Trebalo je da se prethodno dogovorimo za karo.

— Znači, da igramo napamet? Šta je tu zanimljivo?

— Ne, vaše prevashodstvo, ne može bez garancije. Potreban je ulog, i da se kusur broji.

— E, ovde nećeš dobiti ulog.

Kakve su to, ipak, ponosne reči! Čudno, iznenađujuće. Jedan je glas bio važan, siguran, a drugi pomalo mek, sladunjav, ne bih poverovao da nisam sam čuo. Na sprovodu do groba nisam bio. Pa ipak, šta je to ovo ovde — preferans, i još kakav je to general? Sigurno je bilo jedno, glasovi su dolazili iz grobova. Sagnuo sam se i pročitao natpis na ploči: »Ovde počiva general-major Pervojdov... nosilac tih i tih odlikovanja... hm, »umro avgusta... godine... u pedeset i sedmoj... Počivajte, mile kosti, do radosnog uskrs...!«

Eh, dovraga, zaista je general!

Iz drugog groba čuo se udvorički glas; na njemu nije loš bilo spomenika, stajala je samo ploča. To je neki nov. Po glasu se može

zaključiti da je to činovnik sedmog platnog razreda.

— Oh-ho-ho! — čuo se nov glas na pet hvati od generalovog groba, ispod jedne sveže humke muški, narodski glas, nekako slab i ispunjen strahopoštovanjem.

— Oh-oh-oh!

— Ih, ovaj štuca!, — ču se jedan ljutit glas pun prezienja; izgleda, dama je iz visokog društva. — Užasno je pored ovog dućandžije!

Ja uopšte ne štucam, nisam čak ništa ni jeo, takva mi je priroda. A vas, gospođo, ni ovde ne napuštaju vaše ćudi.

— Zašto ovde počivate?

— Sahranili su me tu, žena i sitna deca,, nisam sam došao! To je tajna smrti! I ne bih ja legao kraj vas ni po koji cenu, kako mom kapitalu priliči. Mi možemo da patimo, tako, grob treće klase.

— Bogat, potkradao si ljude?

— Kakvo potkradanje, vi od januara, mislim, ne plaćate ništa, imam vaš račun u radnji.

— Gluposti! Mislim da je glupo ovde tražiti dugove! Pođite gore. Od bratanice tražite... naslednica je ona.

Šta sada da tražim, i kuda da idem? Oboje smo vek proživeli, i jednaki smo na sudu Božjem u svojim gresima.

— U gresima!, — osmehnu se pokojnica s prezrenjem. — Da se niste više usudili da razgovarate sa mnom!

— Oh-oh-oh!

—Vaše prevashodstvo, ipak, dućandzija sluša gospođu.

—Zašto je ne bi slušao?

— Pa, vaše prevashodstvo, zna se zašto, ovde je novi red.

— Kakav sad novi red?

— Pa mi smo eto umrli vaše prevashodstvo.

— Da, da, ali ipak je red...

Eh, što me time zadovoljiste! Utešiste me, nema šta! Ako je i ovde došlo do toga, šta će tek biti gore, na gornjem spratu? Ipak, šta se sve ne dešava! No, ja sam i dalje slušao, iako s velikim negodovanjem.

*

Ja bih poživeo! Da... znate... ja bih poživeo!, — ču se, najednom, novi glas koji je dolazio negde između generala i one nervozne gospođe.

— Zar ne čujete, vaše prevashodstvo, onaj opet o istom. Ćuti tako

tri dana, pa će najednom: »Ja bih poživeo, znate, ja bih poživeo«. I to kazuje s nekom slašću, hi, hi!

— Lakomisleno!

— To ga muči, vaše prevashodstvo, znate, on već tone u san, još od aprila je ovde, i sve tako, odjednom: »Ja bih poživeo!«

— Ipak je dosadno, — reče njegovo prevashodstvo.

— Da, dosadno, vaše prevashodstvo, hajde da opet pevamo Avdotju Ignjatjevnu, hi, hi?

— A, ne, hvala vam. Ne trpim tu svađalicu koja se dere.

— A ja vas obojicu ne trpim, — reče s prezirom ova. — Vas dvojica ste veoma dosadni, ništa lepo ne znate da ispričate. Znam ja o vama, vaše prevashodstvo, jednu pričicu, kako vas je jednom ispod jednog bračnog kreveta neki lakej metlom poterao, ne razmećite mi se i vi.

— Odvratna žena!, — progunđa general kroz zube.

— Majčice, Avdotja Ignjatjevna, povika najednom dućandžija, — moja gospođo, kaži mi, da li se ja to molim, ili se drugo nešto zbiva?

— Ah, ovaj opet isto pita, predosećala sam, oseća se zadah od njega, smrad neki, to se on prevrće!

— Ne prevrćem se ja, majčice, ne oseća se zadah od mene, moje je telo sasvim očuvano, a vi, vi ste počeli da trulite, od vas se širi nepodnošljiv zadah, čak i za ovakvo mesto. Ja samo iz pristojnosti ćutim.

— Ah, kako vređa, odvratno! Od njega zaudara, a on mene optužuje.

— Oh-ho-ho! Samo da mi dođe što pre četrdesetodnevni parastos, da čujem kako plaču nada mnom; jecaj žene i tihi plač dece!

— Eto, za čim on žudi: naješće se koljiva i otići. Ah, kad bi se neko probudio!

— Avdotja Ignjatjevna, — reče činovnik snishodljivo. — Pričekajte malo, sad će novi početi da pričaju.

— Ima li među njima mlađih?

— Ima, Avdotja Ignjatjevna, čak i mladića.

— Ah, to bi baš trebalo!

— Zar još nisu počeli, — upita njegovo prevashodstvo.

— Još se nisu probudili čak ni oni koji su pre tri dana sahranjeni; znate, vaše prevashodstvo, ćute ponekad po nedelju. Dobro je što su

ih juče i danas sve nekako odjednom dovezli. Inače, na desetak hvati oko nas su sve sami oni prošlogodišnji.

— Da, zanimljivo.

— Eto, vaše prevashodstvo, danas su sahranili i tajnog savetnika Taraseviča. Prepoznao sam glasove. Poznajem njegovog sinovca, on je maločas spustio sanduk u raku.

— Hm, gde je on?

— Tu, levo, vaše prevashodstvo, na pet koraka od vas. Gotovo uz vaše noge... Trebalo bi da se upoznate, vaše prevashodstvo.

— Hm, ne mogu ja... zašto ja prvi?

— Sam će on, prvi će početi, vaše prevashodstvo. Njemu će to čak laskati, samo mene ovlastite, vaše prevashodstvo, i ja ću...

— Ah, ah, šta se ovo sa mnom zbiva?, — poče odjednom da stenje nečiji novi, uplašeni glasić.

— Nov je, vaše prevashodstvo, nov je, i kako brzo stiže! Oni ponekad po sedmicu ćute.

— Oh, čini mi se, mlad je, — vrisnu Avdotja Ignjatjevna.

— Ja... Ja... Ja sam posle komplikacija, iznenada, — promuca u tom trenu mladić. — Meni je Šulc dan ranije kazao: u vas, veli, ima komplikacija, i ja sam najednom pred zoru umro. Ah! Ah!

— Pa, šta ćete, mladiću, — sa saosećanjem i, očito, radujući se novajliji, reče general, — utešite se! Izvolite u našu, da tako kažemo, Joasafovu dolinu. Dobri smo mi ljudi, upoznajte nas i ocenite. General-major Vasilij Vasiljev Pervojedov vam je na usluzi.

A, ne! Ne! To nikako! Lečio sam se kod Šulca, došlo je, znate, do komplikacija, u početku me je stezalo u grudima, kašljao sam, zatim sam se prehladio: grudi i grip... i, eto, neočekivano, odjednom... što je glavno, sasvim neočekivano.

— Kažete, u početku grudi, — poče nežno činovnik, kao da želi da ohrabri novajliju.

— Da, grudi, šlajm, pa odjednom nema šlajma, bole grudi, ne mogu da dišem... i, znate...

— Znam, znam. No, ako su vas grudi bolele, trebalo je poći Eku, ne Šulcu.

— Hteo sam, znate, stalno sam hteo da odem Botkinu... no, odjednom...

— Botkin ujeda, — reče general.

— Ah, ne, uopšte ne ujeda, ja sam čuo da je veoma pažljiv, sve unapred predviđa.

— Njegovo prevashodstvo ono reče u vezi s cenom, — kaza činovnik.

— Ah, nemojte reči... samo tri rublje uzima, a pregleda lepo, daje recept... hteo sam obavezno da idem... pričali su mi... No, gospodo, šta da radim, kome da idem, Eku ili Botkinu?

— Šta? Kuda?, — poče da se trese generalov leš od zadovoljnog smeha. — Smejao se i činovnik, nekako piskutavo.

— Moj dečače, mila i vesela dušo, kako si mi drag!, — ushićeno podvrisnu Avdotja Ignjatjevna. — Eh, što nisu takvog kraj mene sahranili!

A, ne, to već ne dopuštam! I to mi je neki savremeni mrtvac! No, još valja saslušati, ne žuriti sa zaključcima. Ovaj novi je neki slinavko — video sam ga maločas u sanduku ima lice preplašenog pileta, a to je najgadniji izraz koji se na svetu može videti. No, šta je dalje.

*

A potom je počela takva »katavasija«[8] da sve nisam ni mogao da upamtim, svi su se istovremeno probudili: probudio se činovnik — državni savetnik, i odjednom je počeo razgovor s generalom o projektu nove potkomisije u ministarstvu, i verovatnom premeštanju činovnika u vezi s tim, što je sve mnogo zabavilo generala. I sam sam saznao mnogo novoga, i čudio sam se na koji se sve način saznaju novosti administrativne prirode u našoj prestonici.

Zatim se javio jedan napola probuđeni inženjer, ali je drugi lupetao sve same gluposti; naši mu nisu dosađivali pitanjima, ostavili su ga da predahne. Najzad je i dama koju su jutros sahranili na katafalku dala od sebe znake da se budi iz svog prekogrobnog sna. Lebezjatnikov se (jer se onaj činovnik-ulizica, kojega sam mrzeo i koji je ležao pored generala Pervojedova, tako zvao) veoma uznemirio, i mnogo se začudio što su se svi tako rano probudili. Priznajem, i ja sam se tome začudio. Istina je, neki od ovih što su se probudili bili su sahranjeni tek pre tri dana, takav je slučaj bio s mladom devojkom od šesnaestak godina koja se stalno smejala i, nekako odvratno čak, sladostrasno smejuljila.

— Vaše prevashodstvo, tajni savetnik Tarasevic su se probudili, — kaza Lebezjatnjikov nekako nervozno.

— A! Šta to?, — prošuška nekako prezrivo tajni savetnik koji se iznenada probudio. Bilo je u tonu njegova glasa nečeg ćudljivog i zapovedničkog. Ja sam počeo da osluškujem radoznalo, jer sam ovih dana čuo o ovom Taraseviču neke sablažnjive i uznemirujuće stvari.

— Ja sam, vaše prevashodstvo, ovog puta sam to ja.

— Šta hoćete, šta tražite?

— Samo da priupitam za zdravlje vašeg prevashodstva, ovde se u početku zbog nenaviknutosti čovek nekako teskobno oseća... General Pervojedov želi da se upozna s vašim prevashodstvom, i on se nada...

— Nisam za njega ni čuo.

— Zaboga, vaše prevashodstvo, general Pervojedov, Vasilij Vasiljevič...

— Da li ste vi general Pervojedov?

— Ne, vaše prevashodstvo, ja sam savetnik nižeg ranga, Lebezjatnikov, sluga pokoran, a general Pervojedov...

— Gluposti! Molim vas da me ostavite na miru.

— Prestanite, — najzad dostojanstveno prekide general svog klijenta iz groblja.

— Imajte na umu, vaše prevashodstvo, da se nisu još probudili, ali probudiće se, to sada oni od nenaviknutosti, posle će biti drugačije...

— Dosta, — ponovo reče general.

*

— Vasilij Vasiljevič! Ej, vi, vaše prevashodstvo!, — odjednom se ču jedan nov glas, jak i strastan, negde pored same Avdotje Ignjatjevne, gospodski i drzak glas s nekim umornim pomodnim naglaskom, s nekom drskom intonacijom, — već dva sata sve vas posmatram, ja tu već tri dana ležim, zar me se ne sećate, Vasilij Vasiljevič? Zar se ne sećate Klinjeviča, sretali smo se u Volkonskih, tamo su vas primali ne znam zbog čega.

— Šta! Grof Petar Petrovič... je li mogućno... tako mladi... Tako mi je žao!

Žao je i meni, no sad je svejedno, želim da i ovde uzmem sve sto se može. Nisam ja grof, ja sam samo baron. Tako, mi smo neki šugavi mali baroni, postali smo to od lakeja, ne znam kako ni zašto, niti me zanima. Ja sam samo jedan gad iz tog tobožnjeg visokog društva, i svi su me držali za »simpatičnog mangupa«. Moj otac je nekakav generalčić, a mati je bila primana u visoko društvo. Ja sam prošle

godine, zajedno s Jevrejinom Zifelom, falsifikovao petnaestak hiljada lažnih novčanica, potom sam njega prijavio, a novac je odnela u Bordo Julija Šarpentje de Lusinjan. I pomislite samo, bio sam već zaručen sa Ščevaljevskom koja bi za tri meseca bila šesnaestogodišnjakinja — bila je još u pansionu, nudili su i miraz od devedeset hiljada. Avdotja Ignjatjevna, zar se ne sećate kako ste me kvarili Pre petnaest godina, kad sam bio paž, kad mi je bilo četrnaest godina?

— Ah, to si ti, nesrećo, dobro je što te je Bog poslao ovde je tako...

— Vi ste neopravdano osumnjičili vašeg suseda — trgovca zbog užasnog zadaha... Ja sam ćutao i smeškao se. To ja smrdim, mene su sahranili u zapečaćenom sanduku.

— Odvratni ste. No, ja se ipak radujem, ne možete da verujete, Klinjeviču, kako je ovde malo života i duhovitosti.

— Da, da, ja nameravam da ovde počnem nešto duhovito, originalno. Vaše prevashodstvo, neću reći Pervojedov, dragi gospodine Taraseviču, tajni savetniče! Odazovite se! Ja sam onaj Klinjevič koji vas je u vreme posta vodio gospođici Firi, zar ne čujete?

Čujem vas, Klinjeviču, drago mi je, verujte...

— Ništa vam ne verujem, i ništa me se ne tiče. Dragi starče, ja jednostavno želim da vas poljubim, no, eto, hvala Bogu, ne mogu. Znate li vi, gospodo, šta je ovaj starac učinio? On je umro pre tri ili četiri dana, i ostavio je manjak državnog novca četiri stotine hiljade. To je bio fond za siročad i udovice, on je njime upravljao, a poslednjih osam godina nije bilo inspekcije. Zamislite kako su tamo prenerađeni, kako samo pominju! Vesela misao, zar ne? Cele prošle godine čudio sam se otkud tom sedamdesetpetogodišnjem dedici toliko snage za razvrat, njemu koji boluje od podagre... no, evo, rešio sam zagonetku. Udovice i siročad — to ga je moralo raspaliti...! A ja sam to znao, jedini ja, meni je Šarpentje to kazala, i čim sam saznao, navalio sam na njega oko Uskrsa, onako prijateljski: »Daj devedesetipet hiljada, inače, sutra stiže revizija«. Zamislite, našlo se u njega tek trinaest hiljada; izgleda, ipak, umro je na vreme. Grand pere, grand pere[9], zar me ne čujete?

— Cher[10] Klinjevič, slažem se s vama, nema potrebe da ulazite u takve pojedinosti. Ima u životu tako mnogo patnje i nevolja, a malo osvete... poželeo sam najzad da se smirim i, koliko vidim, nadam se

da ću i ovde uzeti što se može, sve...

— Dajem reč, već je nanjušio Katiš Berestovu!

— Koju? Kakvu Katiš?, — sladostrasno odjeknu dedin glas.

— Ah, koju? Pa evo je ovde, levo od mene na pet koračaja, desetak od vas. Ona je tu već evo peti dan, kad biste samo znali, grand pere, kakva je to gadura... iz dobre kuće, vaspitana... no, eto, čudovište, krajnji stepen monstruoznosti! Gore je nikome nisam odao, a ja sam znao... Katiš, javi se!

— Hi-hi-hi!, — odjeknu drhtavi devojački glasić s nečim što podseća na ubod iglice. — Hi-hi-hi!

— Je li plavuša?, — nekim isprekidanim zvucima poče da muca grand pere.

— Hi-hi-hi!

— Odavno... odavno me privlači pomisao na plavušu, — poče starac da muca, da se guši..., — na neku petnaestogodišnjakinju... baš u takvim okolnostima...

— Ah, čudovište jedno!, — povika Avdotja Ignjatjevna.

— Dosta!, — prekide ih Klinjevič, — vidim, sve je odlično. Ovde ćemo sigurno bolje srediti život. Važno je da veselo provedemo vreme koje nam preostaje — ali kakvo vreme? Ej, vi, činovniče Lebezjatnikove, čuo sam, tako vas zovu!

— Lebezjatnikov, činovnik nižega ranga, savetnik Semjon Semjonovič vam je na usluzi, mnogo, mnogo mu je milo.

— Briga mene što vam je drago; samo, čini mi se, ovde sve znate. Kažite mi prvo, ja se još od juče tome čudim, kako to mi svi ovde govorimo? Mi smo umrli, a opet govorimo, krećemo se, a zapravo niti govorimo niti se možemo kretati! Kakva su ovo priviđenja?

— To bi vam mogao, moj barone, ako samo želite, bolje od mene objasniti Platon Nikolajevič.

— Kakav sad Platon Nikolajevič? Ne gnjavite, pređite na stvar.

— Platon Nikolajevič naš ovdašnji, domaći naš filosot, prirodnjak i magistar. Objavio je već nekoliko filosofskih spisa, ali evo ovde već tri meseca tone u san i nemogućno je trgnuti ga iz tog sna. U toku sedmice promrmlja po nekoliko reči bez veze i nekog smisla.

— Na stvar, na stvar!

— On sve ovo objašnjava tako što kaže da su gore, dok smo živeli, tamošnju smrt pogrešno smatrali za smrt. Ovde telo opet kao da oživi,

ostaci se koncentrišu, i to samo u svesti. Tako se — ne umem ja da se izrazim — na neki način život nastavlja po inerciji. On misli da je sve koncentrisano negde u svesti, i traje još dva ili tri meseca... nekad čak i pola godine... Ima ovde, na primer, jedan koji se već sasvim raspao, ali jednom u pet ili šest sedmica promrmlja pokoju reč, naravno besmislenu, o nekakvom bobu: »Bobok, bobok«..., i u njemu, znači, još tinja život kao neugasla iskrica...

— To je dosta glupo. No, recite mi kako to da ja nemam čula mirisa, a osećam smrad?

— To je... he, he... — I tu je naš filosof zaplivao u izmaglicu. On je baš tvrdio, u vezi s čulom mirisa, da se ovde oseća, tako nekako, moralni zadah... he, he! To je, tobož, nekakav smrad duše, kako bi za ta tri meseca mogli da shvate... to je, tako reći, neko poslednje milosrđe... Samo, meni se čini, barone, da je sve to nekakvo mistično trabunjanje, nešto shvatljivo u položaju u kojem je on...

— Dosta, verujem da je i sve ostalo glupost. Što je najvažnije, to je dva ili tri meseca još života, i posle... bobok! Zato predlažem da ta dva ili tri meseca svi provedu što je mogućno veselije i da se pripreme za drugu platformu. Gospodo, predlažem da se ničega više ne stidimo!

— Ah, hajte, hajte samo, da se ničega ne stidimo!, — odjeknuše mnogi glasovi, i, čudo jedno, čuli su se sada i novi glasovi onih koji su se u međuvremenu ponovo probudili. Svoju saglasnost je posebno odlučno izrazio inženjer, u basu, koji se bio sasvim probudio. Devojka Katiš se veselo kikotala.

— Ah, kako bih želela da se ničega ne stidim!, — zanosno reče Avdotja Ignjatjevna.

— Jeste li čuli, kad i Avdotja Ignjatjevna hoće da se ničega ne stidi...

— Ah, ne, ne, Klinjeviču, stidela sam se ja, ja sam se gore stidela, a ovde, tako, strašno mi se hoće da se ničega ne stidim!

— Razumem, Klinjeviču, — reče u basu inženjer, — vi predlažete da uredimo naš ovdašnji život, da tako kažem, na novim osnovama, da ga već jednom organizujemo prema razumnim principima.

— Briga mene za to! Što se toga tiče, sačekajmo Kudejarova, njega su juče doneli. Kad se bude probudio, on će vam sve objasniti. To je ličnost, prava veličina! Sutra će, čini mi se, dovući još jednog prirodnjaka, verovatno jednog oficira i, ako se ne varam, za nekoliko

dana i jednog novinara, i to, kako izgleda, zajedno s urednikom. Uostalom, dovraga, ali eto: sabraće se naš krug ljudi, i sve će se moći urediti. Zasad hoću da ne lažemo. Samo to, jer to je glavno. Živeti na svetu i ne lagati, to je nemogućno

— život i laž su sinonimi. Ali ovde, kao zainat njima, nećemo da lažemo. Ta dovraga, valjda i grob nešto znači! Svi ćemo naglas pričati svoje živote, i ničega se nećemo stideti. Prvo ću ja govoriti o sebi. Znate, ja sam sladostrasnik. Gore je sve nekako bilo vezano trulim vezama. Dole s tim uzama, hajde da proživimo ova tri meseca u najbesramnijoj istini! Razgolitimo se, obnažimo se!

— Razgolitimo se, razgolitimo se!, — povikaše svi uglas.

— Ja strašno hoću da budem gola!, — vrišti Avdotja Ignjatjevna.

— Ah, ah... biće ovde veselo, neću ja da idem kod Eka!

— A ja bih poživeo, ja bih, znate, poživeo!

— Hi-hi-hi, — smejuljila se Katiš.

— Najvažnije je da nam niko to ne može zabraniti, kao da se Pervojedov ljuti, ali ovde je njegova ruka kratka! Grand pere, je li tako?

— Slažem se potpuno, samo neka nam Katiš prva ispriča svoj život, sa zadovoljstvom, samo pod tim uslovima...

— Protestujem! Odlučno protestujem!, — odlučno reče general Pervojedov.

— Vaše prevashodstvo!, — mucao je i uveravao ga je hulja Lebezjatnikov žumo, uzbuđeno, tihim glasom, — vaše prevashodstvo, biće nam to korisnije ako se svi slože. Tu je, znate, i ova devojčica, i, eto... te razne stvarčice... najzad...

— Slažem se što će devojka, ali...

— Korisnije je, vaše prevashodstvo, mnogo nam je korisnije! Da probamo, da pokušamo, primera radi...

— Ni u grobu ne daju mira!

— Pre svega, generale, vi u grobu igrate preferans, a drugo, marimo mi što vi protestujete, — odbrusi Klinjevič.

— Ipak vas molim, uvaženi gospodine, da se ne zaboravljate.

— Šta? Ništa mi ne možete, mogu odavde da vas izazivam kao Julijino psetance. No, gospodo, pitam vas, kakav vam je on tu general? Gore jeste bio general, a ovde... ovde je... nula!

— Kakva nula... ja sam i ovde...

— Ovde trulite i istrulićete u grobu, ostaće iza vas samo šest bakarnih dugmadi.

— Bravo, Klinjeviču, ha, ha, ha!, — povikaše mnogi glasovi.

— Služio sam svoga gospodara... imam sablju...

— Vašom sabljom možete da koljete miševe, a pored ostalog, vi je niste nikad potegli iz korica.

— Nije važno, bio sam deo mnoštva.

— Ah, kakvih sve delova nema!

— Bravo, Klinjeviču, bravo, ha, ha!

— Ne shvatam šta je to sablja, — reče inženjer.

— Od Prusa ćemo se razbežati kao miševi, oni će nas potući, — povika neki udaljeni, meni ne mnogo poznat, glas doslovno grcajući od ushićenja.

— Sablja je, gospodine, oličenje časti!, — kaza general, ali ja sam ga jedini čuo. Poče protestovanje, dugotrajno, pomamna vika i urlici, čula se strašna i histerična vriska Avdotje Ignjatjevne.

— Brže, brže! Ah, pa kako ćemo početi da se ničega ne stidimo?

— Oho, ho, ho! Uistinu duša pati!, — ču se glas čoveka iz naroda, i...

I ja sam tada odjednom kihnuo. Nisam imao namere, bilo je iznenada, ali utisak je bio zaprepašćujući: sve je nestalo kao san, zanemelo je baš kao na groblju. Nastade prava grobna tišina. Ja ne mislim da su se mene zastideli — odlučili su da se ničega ne stide! Sačekao sam nekih pet minuta

— ni traga ni glasa! Ne mislim, isto tako, da su se uplašili prijave policiji, jer šta ovde policija može? I nehotice pomišljam da oni imaju neku skrivenu, nama smrtnicima nepoznatu, tajnu, koju brižljivo skrivaju od svakog smrtnika.

»E, mili moji«, pomislih u sebi, »još neki put ću vas posetiti«, i s tom pomišlju napustih groblje.

*

Ne, ne mogu da dopustim. Ne, doista, ne! Bobok mene ne buni (pokazalo se da je on — bobok!).

Razvrat na ovakvom mestu, razvrat poslednjih nada, naduvanih leševa koji trule i — ne štede ni poslednje trenutke svesti! Njima su ti trenuci dati, poklonjeni, i... I, što je najvažnije, od svega najvažnije — na ovakvom mestu! Ne, ne mogu da dopustim!

Posetiću i druge kategorije, poslušaću svuda. To je važno, svuda valja poslušati, ne samo na jednom mestu, da bi se stekla celovita predstava. Možda ću sresti nešto utešno.

A ovima ću obavezno ponovo doći. Obećali su da će pričati svoje živote, razne zgode. Fuj! Ali, doći ću, obavezno ću doći: savest mi to nalaže!

Ponudiću redakciji Građanina. Onamo su takođe bili izložili portret jednog urednika. Možda će mi objaviti.

VII »POMETEN IZGLED«

Ja sam tu i tamo pročitao nešto iz tekuće literature, i osećam da bi Građanin trebalo o njoj da govori na svojim stranicama. No, kakav sam ja kritičar? Ja sam stvarno želeo da napišem kritiku, ali izgleda da mogu da kažem tek nešto »povodom«. Jedino sam pročitao ovo: Zapečaćenog anđela gospodina Ljeskova, poemu Njekrasova i tekst g-na Ščedrina. Pročitao sam, takođe, i tekstove gospode Skabičevskog i N. M. u Otadžbinskim zapisima. Oba teksta su, za mene, u izvesnom smislu, bila neko otkrovenje; jednom bi obavezno trebalo progovoriti o njima. Za sada ću početi s početka — kako sam čitao, dakle — od Zapečaćenog anđela.

To je priča g-na Ljeskova u Ruskom vesniku. Poznato je da se ona mnogima ovde u Petrogradu svidela, i da su je mnogi pročitali. Zaista, ona to i zaslužuje: veoma je karakteristična i zanimljiva. To je priča koju kazuje nekadašnji raskoljnik na stanici u vreme Božićne noći, o tome kako su svi oni, raskolnici, njih oko sto i pedeset ljudi, s celom njihovom zajednicom prešli u pravoslavlje posle jednog čuda. Ta zajednica radnika je gradila most u jednom velikom ruskom gradu, i provela je nekih tri godine u posebnim barakama na obali reke. Imali su i svoju kapelicu i u njoj mnoštvo starih ikona, koje su bile osvećene još u vreme patrijarha Nikona. Veoma je zanimljivo kako je jedan gospodin, ne baš mali činovnik, naumio da od zajednice izvuče mito, nekih petnaestak hiljada. Došavši jednom u kapelicu s pratnjom, zatražio je po sto rubalja otkupa za ikonu. Ovi nisu mogli dati. Tada je on »uhapsio« ikone. Kroz njih su probušili rupe, nanizali su ih na gvozdene šipke kao đevreke i odneli ih negde u podrum. Tu je bila i ikona anđela, stara i osobito poštovana, koju je zajednica smatrala čudotvornom. Namerom da ih slomi, da im se osveti i uvredi ih, razljućen tvrdoglavošću raskolnika koji nisu hteli da plate, činovnik je uzeo crveni vosak, i pred očima svih članova zajednice nakapao vosak na lik ikone, pa je još stavio i državni pečat. Mesni vladika je, videvši zapečaćeni lik svetinje, rekao: »Pometeni izgled«, i naredio da se osramoćena ikona stavi na prozor saborne crkve. G-n Ljeskov nas uverava da su se reči arhijerejeve i njegovo naređenje da se ikona stavi na prozor, a ne u podrum, dopale raskolnicima.

Počinje, potom, zamršena i zanimljiva istorija o tome kako je taj »Anđeo« bio ukraden iz saborne crkve. S raskolnicima se povezao neki gospodin, Englez, koji je, čini mi se, bio preduzimač u poslovima oko gradnje mosta; on je njih bio zavoleo, jer su bili slobodni pred njim, i rešio je da im pomogne u tome. Posebno se u priči ističu razgovori raskolnika s Englezom o živopisanju ikona. To je mesto veoma lepo, najbolje u celoj priči. Sve se završava time što su u vreme bdenja ikonu najzad ukrali iz saborne crkve i anđela otpečatili, zamenili ikonu novom, još neosvećenom, koju je sada uzela na sebe da »zapečati« — da bi bila slična prvoj — supruga onog Engleza. I, evo, u odlučujućem trenutku dogodilo se čudo: od nove, zapečaćene ikone zračila je svetlost (istina, to je video samo jedan čovek), a ona ikona, kad su je doneli, bila je nezapečaćena, bez voska na liku. To je do te mere prenerazilo raskolnika koji ju je doneo da je on odmah pohitao u sabornu crkvu, arhijereju, i za sve se pokajao; vladika mu je oprostio i rekao: »Sada bi trebalo da ti bude upečatljivo jasno gde je vera jača: vi ste, kaže, prevarom skinuli pečat sa svoga anđela, a naš je sam to učinio, i tebe je još ovamo doveo».

Čudo je do te mere zadivilo raskolnike da su oni svi, cela zajednica od nekih sto i pedeset ljudi, prešli u pravoslavlje.

Ali, tu autor nije umeo da se zaustavi, i završio je priču dosta nevešto (u g-na Ljeskova to biva: setite se samo kraja đakona Ahile u njegovim pričama). On se, izgleda, uplašio da mu ne prebace sklonost prema predrasudama, pa je požurio da objasni čudo. Sam onaj seljačić, nekadašnji raskolnik koji priča ovo, u njega, »veselo« priznaje da su se oni već drugoga dana dosetili — posle obraćanja u pravoslavlje — kako se anđeo otpečatio, i zašto. Engleskinja se nije usudila da nakaplje vosak na lik one neosvećene ikone, nego je načinila pečat na hartiji i zavukla ga pod okov, uz kraj. Putem je hartijica, naravno, ispala, i anđeo se otpečatio. Tako je, bar delimice, nejasno zbog čega su raskolnici ostali u pravoslavlju, iako je dato objašnjenje čuda. Da nije zbog blagosti i nežnosti arhijerejeve koji im je oprostio? Ali, imajući na umu čvrstinu i čistotu njihove pređašnje vere, sramoćenje njihove svetinje i ruganje s njihovim osećanjima pred tom svetinjom, imajući na umu, najzad, karakter našega raskola uopšte, teško možemo da objasnimo ovo obraćanje raskolnika samo onom blagošću — i čemu, i kome takvo objašnjenje? Nije li, možda,

za. hvalnost isključivo zbog oproštaja arhijerejevog? Ali, oni su znali — bolje od drugih — šta je vlast arhijereja u crkvi, i zbog toga nisu mogli da se osete ganutim prema toj crkvi, crkvi u kojoj se arhijerej, posle onog nečuvenog svenarodnog i bestidnog gaženja svetinje i ruganja nad njom, koje je sebi dozvolio podmitljivi činovnik — a koje se odnosi ne samo na raskolnike nego i na sve pravoslavne — ograničava samo na to da izjavi s uzdahom: »Pometeni izgled«, nemoćan da zaustavi čak ni tog drugorazrednog činovnika u njegovim zverskim, i za religiju uvredljivim, postupcima.

Uopšte, u tom smislu je priča g-na Ljeskova ostavila na mene neki neprirodan utisak, izazvala je izvesno nepoverenje u sve što je opisano kao istina. Ona je, naravno, odlično ispričana i zaslužuje mnoge pohvale, ali nameće se pitanje: je li mogućno da je to sve istina? Je li mogućno da se sve to moglo u nas dogoditi? A u tome je i stvar što je priča, kažu, zasnovana na istinitom događaju. Zamislimo samo ovakav slučaj: recimo, ima sada negde u nekoj pravoslavnoj crkvi čudotvorna ikona koju svuda poštuje celo pravoslavlje. Zamislimo i to da neka zajednica raskolnika listom dođe i ukrade tu ikonu iz saborne crkve samo zbog toga da ima takvu drevnu svetinju, u svojoj bogomolji... Sve to, naravno, može da se dogodi. Zamislimo, dalje, da za deset godina neki činovnik nađe tu ikonu i počne da se pogađa s raskolnicima kako bi dobio veću sumu; oni ne mogu da daju toliku sumu, i on uzima vosak, nakaplje ga na ikonu i na svetinju stavi još i državni pečat. Je li mogućno da će ikona, samo stoga što je izvesno vreme bila u rukama raskolnika, izgubiti čudotvornu moć? Ta nije li i ikona »Anđela«, o kojoj priča g-n Ljeskov, bila pravoslavna, davno osvećena ikona, koju su do raskola poštovali svi pravoslavni? Ne bi li i tada mesni arhijerej mogao, i zar ne bi imao pravo da podigne prst i zaštiti svetinju — nego tek onako, s uzdahom kaže: »Pometeni izgled«! Moja nespokojna pitanja mogu da izgledaju našim obrazovanim ljudima sitničava i puna predrasuda, ali sam ubeđen da je uvreda osećanja naroda u svemu onome što je za njega sveto strašno nasilje i najveća nečovečnost. Zar raskolnicima nije moglo da padne na pamet: »No, kako bi ovaj pravoslavni vladika zaštitio crkvu kad bi nasilnik bio neko mnogo važnije lice?« Jesu li oni mogli s poštovanjem da se odnose prema toj crkvi u kojoj najviši duhovni predstavnici imaju tako malo moći? Jer, čime da objasnimo postupak

arhijereja ako ne njegovom malom vlašću? Možda ravnodušnošću i lenošću, ili onom nemogućnom pretpostavkom da se on, zaboravivši obaveze svoga čina, pretvorio u činovnika vlade? Ta ako već takva besmislica padne na pamet njegovim čedima duhovnim, onda će sve biti i gore: njegova čeda pravoslavna postepeno će izgubiti energiju u stvarima vere, blagost i odanost crkvi, a raskolnici će na pravoslavnu crkvu gledati s prezrenjem. Ta znači li nešto pastir? I razumeju li to raskolnici?

Eto, takve misli padaju čoveku na pamet posle čitanja divne priče g-na Ljeskova, a mi smo, to ponavljam, skloni da vidimo tu priču u nekim neverovatnim potankostima. U međuvremenu sam, u jednom od novijih brojeva Glasa, pročitao i sledeću vest:

»Jedan seoski sveštenik iz orlovske gubernije piše u novinama Savremenost: Bavio sam se poučavanjem dece u pismenosti, dece svojih parohijana, gotovo od samog ukidanja kmetskog prava, i napustio sam ovu dužnost onda kad je naša seoska uprava uzela na sebe nagrađivanje i naumila da ima nastavnike slobodne od drugih obaveza. Ali, na početku sadašnje 1872—73. školske godine, osetio se nedostatak narodnih učitelja u našem srezu. Pošto nisam želeo da se škola u našem selu zatvori, izrazio sam želju da prihvatim dužnost nastavnika, i obratio sam se odboru škole s molbom da me postavi na tu dužnost. Odbor mi je odgovorio da ću ja »biti imenovan na dužnost nastavnika kad društvo bude dalo saglasnost za to«. Društvo je izrazilo takvu želju, i donelo je odluku o tome. Obraćam se opštinskoj upravi da potvrdi takvu odluku, kao što to zahteva odbor Škole. Opštinska uprava, na čijem čelu se nalaze neuki pisar M. S. i starešina njegov koji mu je u svemu poslušan, nije htela da potvrdi odluku, pozivajući se na to da ja nemam vremena da poučavam, a u duši se, zapravo, rukovodeći drugim pobudama. Ja sam se potom obratio mirovnom sudiji. Mirovni sudija P. rekao mi je u oči sledeće reči koje zaslužuju pažnju: »Vlada uopšte nije raspoložena za to da prosvećivanje naroda bude u rukama sveštenstva«. »A zbog čega to?«, pitam ja. »Zbog toga«, odgovara mirovni sudija, »što sveštenstvo širi sujeverje«.

Kako vam se, gospodo, sviđa ovakva vest? Ona, naravno, u izvesnom smislu posredno gotovo potvrđuje istinitost priče g-na Ljeskova, istinitost u koju smo mi posumnjali i u koju i dalje sumnjamo.

Ovde nije važno to što se našao takav mirovni sudija: zar je to nevolja što će neki glupak reći, onako u vetar, glupu reč? I šta imamo mi s njegovim ubeđenjem? Ovde je od značaja što je sve to rečeno i s autoritetom vlasti, samouverene vlasti koja se nimalo ne bavi ceremonijama. On izražava svoje mudro ubeđenje neposredno i bez okolišenja, u oči, i osim toga ima smelosti da takva ubeđenja pripisuje vladi i da govori u ime vlade.

Bi li se usudio da to kaže neki ne mirovni sudija, tamo neki, nego neko mnogo močnije lice tamo nekom, na primer, pastoru ostzejskom? Gospode, kako bi taj pastor povikao, kakva bi se galama podigla! U nas sveštenik smireno kori drznika u javnosti. Ali, pada mi na pamet: kada bi to lice bilo iznad mirovnog sudije (što je sasvim mogućno, u nas sve može da se dogodi), možda onda dobri pastir i ne bi tako optuživao, znajući unapred da će od toga izaći samo onaj »pometeni izgled« i ništa više. No, i ne bi trebalo tražiti od njega onu snagu iz prvih vekova hrišćanstva, iako bi to bilo poželjno. Mi smo uopšte skloni da optužujemo naše sveštenstvo za ravnodušnost prema svetim obavezama — ali, šta drugo i da čini u tim okolnostima? No, pomoć sveštenstva narodu nikad nije bila neophodnija. Mi proživljavamo najmutniji, najneprijatniji i najkobniji trenutak, može biti, u celoj ruskoj istoriji.

*

Nedavno se u jednom kraju Rusije dogodilo nešto veoma neobično — pojavili su se nemački protestanti u pravoslavnoj sredini, nova sekta štundista. Građanin je svojevremeno javio o njoj. Ova je pojava gotovo nakazna, ali ima u njoj nečeg proročanskog.

U hersonskoj guberniji, nekakav pastor Boneketberg sažalio se sa svog dobrog srca nad tamošnjim ruskim narodom, gledajući ga kako je neprosvećen i duhovno napušten, i počeo je da propoveda narodu hrišćansku veru, ali držeći se pravoslavlja, i nagovarajući narod da od pravoslavlja ne odstupa. No, ispalo je drugačije: propoved je imala uspeha, ali novi hrišćani su počeli od toga što su ostavili pravoslavlje, i to su postavili sebi kao prvi i obavezni uslov: napustili su obrede, ikone, počeli su da se okupljaju kao luterani, da pevaju psalme po knjizi, a neki su, čak, naučili i nemački jezik. Sekta se širi fantastičnom brzinom, zahvatila je druge srezove i gubernije. Sektaši su promenili način života, više ne pijanče. Oni, na primer, ovako rasuđuju:

— U njih (to jest, u nemačkih, luteranskih štundista) je stoga lepo što oni čestito i pošteno žive, što nema postova...

Ovo je bedna logika, ali nekog smisla ima, kako hoćete, naročito ako se na post gleda isključivo kao na obred. Odakle jadni čovek da sazna spasonosni i duboki cilj posta? On je svu svoju raniju veru primao samo kao obred.

Znači, ja se bunim protiv obreda.

To je, možda, razumljivo. Ali, zbog čega je odjednom počeo tako da protestuje? Gde je razlog koji ga je pokrenuo?

Razlog je, možda, veoma jasan — to je ona nova svetlost koja se javila narodu posle 19. februara. On je mogao da se spotakne i da padne već u prvim koracima na novom putu, ali trebalo je da i da se trgne; a trgnuvši se, on je odjednom shvatio da je »jadan i siromašan, slep, bedan i nag«. Što je najvažnije, poželeo je istinu, istinu po svaku cenu, žrtvujući za nju sve što mu je do tada bilo sveto. To je zato što nikakav razvrat i nikakvo nasilje i poniženje neće iskoreniti, umrtviti i istrebiti žeđ za istinom u srcu našega naroda, jer je njemu ta žeđ milija od svega. On može da padne nisko, ali i u trenu svog najstrašnijeg pada on će uvek znati da je on samo ružan, i ništa drugo; ima još negde neke najviše istine, i ona mu je draža od svega.

Evo kakva je to pojava. Ta je pojava, možda, za sada usamljena, onako nešto s kraja, ali jedva da je slučajna. Ona može da se smiri, da se umrtvi i još da se opet jednom pretvori u neki obred, kao što se događalo s većinom ruskih sekti, naročito ako je ne budu dirali. Kako hoćete, ali ponavljam, ima u toj pojavi nečega gotovo proročanskog. U današnje vreme, dok nam budućnost izgleda tako zagonetna, nije naodmet pokatkad čak i u proročanstva poverovati.

No, šta će biti ako se nešto slično raširi po celoj Rusiji? Ne ovo, ne štundisti (utoliko manje ne, jer, kažu, već su preduzete potrebne mere), nego samo nešto slično. Ako sav narod, stigavši do ivice svoje bede i shvativši svoj jad, odjednom kaže sebi: »Neću ružnoće, neću više da pijem vina, hoću istine u strahu Božjem, istine iznad svega«.

To što će poželeti istinu — to je, naravno, pojava koja ispunjava nadom. Ali, umesto istine, može da se pojavi neobična laž, kao u štundista.

Ta kakav vam je naš narod protestant, kakvi smo mi Nemci? I zbog čega da uči nemački jezik da bi pevao psalme? Zar nema svega

onoga što on traži u pravoslavlju? Nije li jedino u pravoslavlju i istina i spasenje ruskog naroda, a u budućim vekovima i za celo čovečanstvo? Zar se nije jedino u pravoslavlju sačuvao Hristov božanski lik u svoj svojoj čistoti? I možda je ruski narod izabran, predodređen, možda je njegova najvažnija misija baš u tome — u sudbini čovečanstva — i samo u tome da sačuva u sebi taj božanski lik Hristov u svoj njegovoj čistoti i, kad vreme tome dođe, da svetu pokaže taj lik, svetu koji je izgubio svoje puteve!

Da, dok se sve to ne dogodi, pastor je, evo, ustao ranije, s prvim petlima, i došao je narodu da mu kaže istinu — pravoslavnu istinu, jer on je bio savestan. Ali, narod je pošao za njim, a ne za pravoslavljem, i to ne samo zbog zahvalnosti, nego zato što je od njega prvog saznao istinu. Tako se i dogodilo da je »u njega lepo jer nema postova«. Zaključak je ovakav shvatljiv kad se ličnost zbunila.

No, uzgred, šta je s našim sveštenicima? Šta se za njih čuje?

Naši se sveštenici, takođe, kažu, bude. Naš duhovni stalež odavno već, kažu, daje znake života. S radošću čitamo o poslanicama vladika koje se čitaju u crkvama o propovedima i čestitosti u životu. Naši pastiri su se, prema vestima, odlučno prihvatili pisanja propovedi i spremaju se da ih izgovore.

Hoće li samo stići na vreme? Hoće li se probuditi s prvim petlima? Pastor je, ipak, drugačija ptica, od onih koje kod nas dolete, a i zaštićen je drugačije. Njegova je služba i drugačija, drugi pretpostavljeni, i slično. Kako tako, ta nije samo tek činovnik i naš sveštenik! Zar on nije propovednik one jedinstvene velike Istine koja bi trebalo da izmeni čitav svet?

Pastor je stigao pre njega, to je istina, ali šta, međutim, da čini naš sveštenik u slučaju ovih štundista? Mi smo skloni da optužujemo naše sveštenike, ali pogledajmo pobliže — je li dovoljno ograničiti se jedino na izveštaje pretpostavljenima? O, naravno, ne — ima u nas mnogo dobrih pastira, možda i više nego što mi mislimo, više nego što smo zaslužili. Pa ipak, šta on tu da propoveda, pada mi nekad na pamet kao svetskom čoveku, laiku koji ne pozna je stvar? Da li o prednostima pravoslavlja pred luteranstvom? Ali, seljaci su neprosvećen svet: ništa neće razumeti i, ako hoćete, neće se ubediti. Možda valjano ponašanje i dobar moral, govoreći uopšteno, bez ulaženja u pojedinosti? No, kakav je »dobar moral« tu mogućan kad je

narod pijan od jutra do večeri? Možda uzdržavanje od vina u ovom slučaju, kako bi se istrebilo zlo u samom korenu? Bez sumnje je tako, iako neću odveć da se upuštam u potankosti, jer... jer bi ipak trebalo imati na umu veličinu Rusije kao države, a to mnogo košta... No, to je već na neki način to isto što i onaj »pometeni izgled«. Ostaje, prema tome, da se propoveda kako bi narod trebalo da pije manje i samo pomalo...

No, a šta se pastora tiče moć Rusije kao velike evropske države? On se ne boji nikakvog »pometenog izgleda«, njegova je služba drugačija. Zbog toga je sve ostalo njegova stvar.

VIII POLOVINA PISMA »JEDNOG LICA«

Ovde donosim pismo, ili bolje reći polovinu pisma »jednog lica« Redakciji Građanina, celo pismo nije bilo mogućno nikako štampati. To je ono isto »lice«, onaj isti što se javljao u Građaninu povodom »grobića«. Priznajem, ovo štampam samo zbog toga da se njega oslobodim. Redakcija je doslovno zasuta njegovim napisima. Prvo, to »lice« odlučno istupa kao moj zaštitnik u borbi protiv mojih književnih »neprijatelja«. On je u moju odbranu već napisao tri »antikritike«, dve »primedbe«, tri »uzgredne primedbe« i, najzad, »instrukciju kako se ponašati«. U tom svom poslednjem spisu, on je, u obliku poruke o ponašanju mojim »neprijateljima«, napao i mene samoga, i napao me je takvim tonom da ja ništa slično po energičnosti i jarosti nisam sretao ni u mojih »neprijatelja«. On hoće da ja sve to štampam! Odlučno sam mu izjavio da, prvo, »neprijatelja svojih« ja nemam, jer sve su to samo priviđenja; drugo, da je i vreme sada drugo, jer eto sva ta graja novinara, koja se bila digla posle pojave prvog broja Građanina ove, 1873. godine — s onom nečuvenom zlobom književnom koja ne zna za praštanje i koristi prostačka sredstva borbe — sada se, ima tome sedmicu-dve, možda i tri, odjednom i ne zna se iz kojih razloga smiruje, isto onako kako je i, iz nepoznatih razloga, počela. Najzad, ako bih naumio da nekome odgovaram, umeo bih to i sam, bez njegove pomoći.

On se naljutio, i posvađavši se sa mnom, izašao je. Meni je to, čak, bilo drago. To je bolestan čovek... On je u napisu koji je ranije kod nas objavljen već rekao o nekim momentima svoje biografije: ogorčen čovek koji još svakodnevno sebi »zagorčava«. Što je glavno, mene plaši ta ogromna snaga »građanske energije« ovog saradnika. Zamislite, on mi je odprve izjavio da ne traži ni najmanje honorara, i da piše samo iz osećanja »građanske dužnosti«. Čak mi je ponosno priznao, s otvorenošću koja i njemu šteti, da je sve pisao ne namerom da mene zaštiti, nego da tako iskaže svoje misli, jer mu sve to ni u jednoj Redakciji nisu hteli primiti. On je jednostavno gajio neku prijatnu nadu da će izboriti za sebe, makar i besplatno, neki kutak u našem glasilu kako bi unao gde da izražava svoje misli. Kakve su te misli? On o svemu piše, reaguje na sve sa žarom, jarosno, otrovno i sa

»suzom ganuća«. »Devedeset procenata otrova, i jedan procenat suze ganuća«!, kaže on sam u jednom svom rukopisu. Krene novi časopis ili novi list, a on je već obavezno tu: poučava i daje instrukcije. Cela je istina da je on jednim novinama poslao oko četrdeset pisama s instrukcijama o tome kako izdavati, kako se držati, o čemu pisati i na šta obraćati pažnju. U našoj Redakciji se za dva i po meseca nakupilo njegovih pisama nekih dvadeset i osam. On se uvek potpisuje, i znaju ga svuda, i malo mu je to što daje poslednju kopejku za poštarinu — nego u pisma još stavlja neponištene marke, smatrajući da će tako dobiti svoje, da će uspostaviti građansku saradnju s redakcijama. Najviše me čudi što nikako nisam mogao ni iz onih dvadeset i osam njegovih pisama, da odgonetnem kakve je on orijentacije i šta, doista, hoće da postigne? To je neki darmar... Pored grubog načina, nekog cinizma crvenog nosa i daha »ogorčenja« njegovog pomahnitalog stila i pocepanih čizama, nazire se i neka pritajena žudnja za nežnošću, vera u lepotu, u nešto idealno, Sehnsucht neka zbog nečeg izgubljena, i sve to u njega ispada krajnje odvratno. Rečju, on mi je dosadio. Istina, on se glupira otvoreno, i novaca za to ne traži, pa je, može biti, pomalo plemenit čovek, ali neka ide s milim Bogom i on i njegova plemenitost! Nije prošlo više od tri dana posle naše svađe, pojavio se opet s »poslednjim već pokušajem«, i doneo mi je, evo, ovo »Pismo jednog lica«. I šta da radim, uzeo sam ga i sada ga moram objaviti.

Prva polovina pisma nikako se ne može štampati. To su sve same ličnosti i psovke upućene gotovo svim petrogradskim i moskovskim izdavačima; sve to prelazi svaku meru. Ni jedno izdanje koje on psuje nije se podiglo u cinizmu ovoliko koliko u ovim grdnjama toga ima. I, što je glavno, on sam napada njih zbog cinizma i zlonamemog tona njihovih polemika. Jednostavno sam odrezao makazama celi prvi deo pisma, i vratio mu ga. Završni, pak, deo pisma štampam isključivo stoga što je tu tema, da tako kažem, opšta: to su nekakvi saveti nekakvom zamišljenom feljtonistu — saveti koji čak mogu da budu od koristi feljtonistima svih vremena, do te mere su uopšteni. Stil je svečan, iako snaga stila može da se meri samo s naivnošću izraženih misli. Obraćajući se savetima feljtonistu, on mu govori ti, kao u odama ranijih vremena. On nipošto nije hteo da ja počnem od tačke, i bio je uporan da štampanje njegovog polupisma počne od polovine

rečenice, baš onamo kuda su makaze presekle: neka, kaže, svi vide kako su me sasekli i unakazili! On se izborio i za naslov: ja sam, ipak, hteo da napišem »Pismo jednog lica«, ali on je zahtevao da naslov obavezno bude »Polovina pisma jednog lica«.

I, tako, evo tog pisma, te polovine pisma jednog lica:

POLOVINA PISMA »JEDNOG LICA«

...i je li mogućno da se u reči »svinja« skriva toliko magičnog i privlačnog smisla, da je ti odmah i nesumnjivo uzimaš za svoj račun? Ja sam odavno primetio da u ruskoj književnosti ova reč ima neprestance nekakav osobeni i, čak, mistični smisao. Čak je i dedica Krilov, shvatajući to, upotrebljavao s mnogo ljubavi »svinju« u svojim apologama. Književnik koji čita, čak, nasamo i za sebe, kad naiđe na ovu reč zadrhti i počne da razmišlja: »Nisam li to ja? Nije li ovo za mene napisano?« Slažem se, silna je to reč, ali zbog čega podrazumevati stalno sebe i samo sebe? Postoje i drugi pored tebe. Da nemaš ti neke potajne razloge za ovo? Jer, kako drugačije da objasnim tvoju podozrivost (to je nesumnjivo preterano, ali delimice i tačno)? Ovo je aluzija na ono što sam ja, u prvom broju Građanina, imao nesreću da navedem jednu staru indijsku basnu o dvoboju lava i svinje, pri čemu sam brižljivo odbacio čak i samu mogućnost pretpostavke da se reč »lav« može odnositi na mene. I šta se desilo? Mnogi su zaista izrazili neobičnu i brzopletu podozrivost. Desilo se nešto što je čak ličilo na fenomen: u Redakciju je stiglo pismo jednog pretplatnika iz udaljenog kraja Rusije; pretplatnik je drsko i s gnevom korio Redakciju stoga što ona, navodno, pod izrazom »svinja« razume nesumnjivo svoje pretplatnike — ta je pretpostavka do te mere besmislena, da su se čak i drugi petrogradski feljtonisti ogradili, odbili su da se koriste njome u svojim optužbama... a to je već mera!

Drugo što ću ti prigovoriti o, moj prijatelju feljtonisto, to je što si ti krajnje neuzdržan u planiranju svojih feljtona. Ti si ispunio svoje stupce tolikim generalima, akcionerima i kneževima koji vapiju za tvojim zajedljivim rečima, da ja, hteo-ne hteo, moram da zaključim da ti u to likom obilju nemaš, zapravo, ni jednoga za sobom. Ti prisustvuješ značajnom zasedanju Saveta i kažeš onako, bon mots[11], s visine i nezainteresovano nešto, i time bacas novu svetlost, i Savet

se, ne oklevajući i brzo okreće onom najboljem. Onamo si se u oči nasmejao jednom bogatom knezu; on te ne časeći časa poziva na ručak, ali ti ponosno odbijaš sve, ti liberalistički okrećeš glavu od tog ručka. Onamo milordu, koji je slučajno svratio u intimnom razgovoru u salonu, kao u šali otkrivaš naličje Rusije: on u strahu i uzbuđenju onog časa telegrafiše u London, i već sledećeg dana Viktorijin kabinet pada. Onamo, opet, na Nevskom prospektu, u šetnji od dva do četiri ti poveravaš državne zadatke trojici ministara u ostavci koji jure za tobom, srećeš i konjičkog kapetana i bacaš mu dvesta rubalja u zajam, hitaš s njim Fifinu zbog plememtog (bi li se reklo?) negodovanja... Rečju, ti si tu, ti si tamo, svuda te ima vuče te društvo, grabi se za tobom, jedeš gomoljiku, bombone, voze te kočijaši, s onima si koji se voze najboljim konjima u Palkina — jednostavno rečeno, bez tebe ništa. Takve tvoje prilike su, najzad nešto sumnjivo. Onaj mirni čitalac iz provincije će pomisliti, moze biti, da si ti neko koga je nagrada mimoišla, ili da si u krajnjem slučaju neki ministar u ostavci, koji nastoji da se, uz pomoc slobodne ili opozicione štampe, ponovo vrati na svoju duznost. Ali, stanovnik obeju prestonica koji ima iskustva zna i nešto drugo: zna da ti nisi ništa drugo do najmljem brzopisac u izdavača-preduzimača, ti si najmljen i duzan si da ga štitiš. On tebe (i niko drugi) huška na koga hoće.

I tako, sav taj gnev i taj zanos tvoj, sav taj tvoj lavež — sve je to nešto najmljeno, nahuškano tuđom rukom. I kamo sreće da samog sebe umeš da braniš. Naprotiv, što me najviše u tebe čudi, to je to što se ti stvarno žestiš i primaš srcu kao nešto svoje sve psuješ feljtonista-suparnika zbog neke, reklo bi se, omiljene ideje ui zbog nekog uverenja do kojeg ti je stalo. No, ti i sam znaš da nemaš svojih ideja, a ubeđenja još manje. Ako je to tako, onda kako možeš da računaš, posle svega, na moje uvažavanje?

Ti si nekad bio čestit i dobronameran mladić... O seti se onog iz Puškina, ako se ne varam, s persijskog: časni starac govori mladiću koji s nestrpljenjem srlja u boj.

Bojim se, ti ćeš usred bitke
Zauvek izgubiti
Stidljivu skromnost pokreta,

Lepotu tvoje naivnosti i stida.

Avaj, ti si sve to, davno već i zauvek, izgubio! Ti sam pogledaj kako se sporiš s feljtonistom, svojim neprijateljem, i shvati dokle ste doterali u uzajamnom izrugivanju! A vi nikako niste tako podli kako jedan drugog predstavljate. Seti se da se u detinjstvu deca tuku najviše stoga što još ne znaju da razumno izraze svoje misli. I ti se, dete ostarelo, nemajući svoje misli, rugaš svim rečima odjednom — to je loš način! Baš zato što nemaš uverenja i stvarne učenosti, ti nastojiš da koliko god više možeš pronikneš u privatni život svoga suparnika, strasno tražiš njegove promašaje, iskrivljuješ ih i daješ im veliki publicitet. Ne žališ ni suprugu ni decu njegovu. Smatrajući jedan drugoga mrtvim, vi uzajamno pišete paškvile koje liče pogrebnom govoru. Reci, ko će ti, najzad, poverovati? Čitajući tvoj feljton, zagađen slinama i mastilom, ja, hteo-ne hteo, moram da pomislim kako ti nisi u pravu, i da tvoj feljton ima neki poseban skriveni smisao — može biti, vi ste se negde, na imanju jednom, potukli, i ne možete to da zaboravite. Mimo volje izvodim zaključak u korist tvoga suparnika, i tvoj efekt postaje manjkav. Je li ti to bio cilj?

I kakva detinja neukost postoji u tebe? Narugavši se suparniku, ti završavaš svoj feljton rečima: »Vidim vas, gospodine NN, kako, pročitavši ove redove, jurite po sobi van sebe, čupate kosu, vičete na suprugu svoju koja je u strahu ušla, gonite i decu svoju dalje i, škrgućući zubima, udarate pesnicom u zid u nastupu nemoćnog besa...«

Prijatelju moj, dobrodušna i pomahnitala žrtvo svog uobraženog besa koji je upravljen u korist preduzimača, o moj prijatelju feljtonisto! Reci mi: je li mogućno da ja neću, pročitavši u tvom feljtonu slične redove o tvom tobožnjem suparniku, pomisliti da to nisi ti sam i da to ti, a ne tvoj suparnik, juriš po sobi, čupaš kosu, tučeš svog lakeja koji je ušao — ako ga imaš, i ako i on nije, posle 19. februara, izgubio svoju nekadašnju nevinost — s krikom i škrgutom zuba jurišaš na zid i udaraš po njemu svojim okrvavljenim pesnicama? Jer ko će poverovati da se suparniku mogu uputiti ovakvi redovi, a da se prethodno vlastite pesnice ne okrvave o zid? Tako ti sam odaješ sebe.

Trgni se i sačuvaj stid. Ako stida budeš imao, steći ćeš i znanja da pišeš feljtone — to će biti korisno.

Ponudiću ti jednu alegoriju. Ti odjednom objaviš oglasom da ćeš iduće nedelje, u četvrtak ili petak (rečju, užmi dan kad pišeš svoje feljtone), u pozorištu Berga ili u nekom drugom zdanju pogodnom za to, sebe pokazivati nagog, čak onako sa svim pojedinostima. Verujem, naći će se radoznali, takvi prizori privlače današnji svet. Verujem, skupiće se čak u velikom broju, samo ne znam da li zato što tebe cene? A ako je tako, onda u čemu je tvoj trijumf?

Sada razmisli ako znaš: da li baš to pokazuju tvoji feljtoni? Ne izlaziš li ti svake sedmice, baš u jedan određeni dan, nag i sa svim pojedinostima pred publiku? i zbog koga se ti trudiš, i zbog čega?

Najsmešnije je tu što sva publika zna tajnu vašeg rata, i zna i neće da zna i prolazi pored vas ravnodušno; vi, pak, iz kože da izađete, i sve mislite: svi se vama bave. Naivni čoveče! Publika sasvim dobro zna da je osnivač prestoničkog lista, kada su krenule za njegovim primerom druge novine, rekao u strahu, držeći se za džep: »Ovaj nesrećnik koji se osniva može me lišiti dve ili dve i po hiljade pretplatnika. Najmiću džukelu i nahuškaću je na suparnika«. Ta džukela — to si, eto, ti!

Preduzimač je zadovoljan tobom, gladi svoje bakenbarde, i posle doručka s osmehom pomišlja: »Kako sam ga samo, međutim, nahuškao!«

Sećaš li se Antropke u Turgenjeva? Ta stvarčica pisca omiljenog u publici je zaista genijalna. Antropka je provincijski dečak, tačnije, brat drugog provincijskog dečaka i takođe Antropke, koji se skrio iz kuće negde posle učinjenog nestašluka — recimo, neka se prvi i zove Nefed! Strogi otac je poslao starijeg dečaka da dovede nestašnog brata kući. I, eto, nad provalijom jaruge čuju se krici koji razdiru dušu:

— Antropka! Antropka!

Dugo se krivi nestaško ne odaziva, ali najzad, »kao s onoga sveta«, odjeknuo je njegov stidljivi i drhtavi glasić s druge strane jaruge:

— Šta hoćeš?

— Tatica hoće da te išiba!, zlobno i s radošću i podrhtavanjem prihvata stariji bratić.

Glas »s onoga sveta«, razume se, zamire. Ali, u tamnoj noći još odjekuje bolni i slabašni glas koji razdire, i čuju se dugi i nemoćni jecaji:

— Antropka-a! Antropka-a-a!

Taj genijalni zov upućen Antropki i — što je najvažnije — nemoćni i zlobni njegov jecaj može da se ponovi ne samo među provincijskim dečacima, nego i među odraslim i osedelim članovima društva čije kose zaslužuju poštovanje — među onima koje je društvo probudilo svojim reformama. Zar te makar poneko u prestonici ne podseća na ovakve Antropke? Zar u ovoj dvojici preduzimača prestoničkih iz danja ne vidiš ponešto od Antropke? Nisu li i vas, tebe i tvoga oponenta, gospodari poslali da tražite nekog Antropku. Nisu li Antropke oni vaši zamišljeni pretplatnici koji bi mogh da poveruju vašoj nevinosti? Znate obojica da će sva vaša jarost, upornost i histerija ostati uzalud; Antropka se nece odazvati, nećete oteti jedan drugom ni jednog pretplatnika, imate ih dovoljno i jedan i drugi, no vi ste se tako uneli u igru, toliko vas je obuzeo onaj nemoćni feljtonistički koji srce do krvi para, da više i ne možete da se zaustavite! I evo svake sedmice, određenog dana usred tamne noći koja je obavila našu književnost, bolno i jarosno odjekuje: — »Antropka-a! Antropka-a!« I mi to slušamo.

Dopustiću sebi još jednu alegoriju.

Zamisli da su te pozvali u neko pristojno društvo, jer pretpostavljam da odlaziš i ti među ljude od reda Stigao si na svečanu večeru kod državnog savetnika, baš na njegov imendan. Domaćin je već govorio gostima o tvojoj duhovitosti. Ti se pojavljuješ važno, lepo si odeven, šališ se s domaćicom i govoriš joj ljubaznosti. Sa zadovoljstvom primećuješ da svi gledaju tebe, i imaš namere da se pokažeš najbolje. I odjednom — o, užasa — primećuješ u uglu sale tvog književnog oponenta koji je stigao pre tebe i kojeg nepoznatog, nisi mogao ni da zamisliš ovde do poslednjeg minuta. Ti si se izmenio u licu, ali domaćin, pomišljajući da je to tvoje trenutno neraspoloženje, žuri da te upozna s tvojim knjizevnim neprijateljem. Vi gunđate, i onog časa okrećete jedan drugome leđa. Domaćin je zbunjen, ali se ohraruje shvatajući da je to neki novi način ponašanja među književmcima, koji on nije još upoznao zauzet svojim službenim obavezama. No, stižu karte, i domaćica te poziva na igru sa sebi svojstvenom ljubaznošću. Da bi se izbavio oponenta, ti se prihvataš karata radosno ali — novi užas — primećuješ da ste za istim stolom. To je sada nemoguće, jer razlog tome su dve raskalašne i ljubazne

svetske dame, vaše partnerke. Obe žurno sedaju, oko njih je nekoliko rođaka i poznanika, svi hoće da čuju dvojicu književnika, love svaku reč iz vaših usta ne okrećući oči na vas. Tvoj oponent se obraća dami, i mirno joj kaže: »Izgleda, moraćete da se predate, gospođo«. Svi se smeškaju, zagledaju se, duhovitost je imala uspeha, a tvoje srce steže zavist. No, sledi predaja. Ti otvaraš karte: trojke, dvojke, šestica i ona najstarija - valet. Ti škripiš zubima, a tvoj se suparnik smeška. Došle su mu karte, i on s ponosom objavljuje da je dobio krunu. Tvoj pogled gasne. Ti grabiš teški, bronzani porodički svećnjak kojim se ponosi domaćin, i koji stoji u ormanu domaćičinom, odakle ga iznose samo za imendane i nikad više — grabiš ga i naglo bacaš na glavu svoga suparnika. Povici i zabuna! Svi skaču, ali vi ste se već dograbili i čupate jedan drugoga za kose (Redakcija smatra da je ova slika malo preuveličana). Znajući, međutim, za tvoju netrpeljivost u književnosti i za loše ponašanje, zaključujem da si netrpeljiv i u privatnim društvima. Tvoja partnerka, mlada dama koja je očekivala tvoje duhovitosti, spasava se, vrišteći, pod skut svoga supruga, uvaženog inženjera-potpukovnika. A on, pokazujući na vas kako se čupate za kose, kaže njoj: »Ja sam te upozoravao, draga, šta nas čeka od savremene beletristike!« Ali, vas su već dovukli do stepenica i izbacili na ulicu. Domaćin slavljenik, osećajući krivicu pred gostima koje je pozvao, izvinjava se svima i moli ih da zaborave rusku literaturu i nastave kartanje. Ti si sebe lišio posla i večere i onih bezazlenih i prijatnih trenutaka s damom-Petrograđankom. No, vama obojici i nije do toga: vi svaki grabite brzog kočijaša, i jurite smrdljivim petrogradskim ulicama svaki u svoj stan, i odmah sedate da pišete feljton. Ti požuruješ kočijaša, zavideći na trenutak njegovoj nevinosti i već smišljaš svoj tekst. Stigao si, grabiš pero i kazuješ sve do najsitnijih pojedinosti šta ti se desilo kod savetnika!

Grdiš slavljenika, njegovu suprugu i gošćenje njihovo, ustaješ protiv običaja imendana, protiv inženjera-potpukovnika, protiv dame, svoje partnerke, i na kraju stižeš do svoga oponenta. O, tu je sada sve do poslednjih pojedinosti, prema sadašnjoj vašoj modi da sve bacate pod noge. Kazuješ kako si ga tukao i kako je on tebe tukao, i obećavaš da ćeš ga tući, i da je i on obećao da će te tući. Ti hoćeš da uz tekst priložiš i čuperak njegove iščupane kose. Ali, evo, već sviće... Ti juriš po sobi i čekaš čas odlaska u Redakciju. Javljaš se uredniku, a

on ti mirno kaže kako se još juče pomirio s preduzimačem-suparnikom, kako je prekinuo izdavanje i predao mu pretplatnike, i kako su proslavili mir kod Disota, uz bocu šampanjca. Zatim ti se zahvaljuje za usluge, i kaže kako mu više nisi potreban. No, reci, kakav je tvoj položaj!

Ja najviše od svega mrzim poslednje dane poklada, kada se prost svet napija do krajnjih granica svoga bezobrazluka. Otupele njuške pijanica u poderanim ogrtačima i mundirčićima vrte se pred vratima krčama. Evo, stala dvojica na ulici: jedan uverava da je general, a drugi će na to: »Lažeš!« Ovaj se žesti i psuje, a onaj opet: »La-a-žeš!« Ovaj još jače, a onaj svoje: »La-a-a-žeš!«, i tako gotovo dvesta puta. Obojica nalaze lepotu u tom nemoćnom i beskrajnom ponavljanju jedne iste reči; rečju, tonu u nasladi nemoći i svoga poniženja.

Čitajući tvoje feljtone, vidim neke beskrajne, pijane i besmislene poklade koje već odveć dugo traju u našoj književnosti. Jer, nije li to isto ono kao i kod one dvojice izlapelih pijanica koji su se sreli na raskršću? Zar i tvoj suparnik ne uverava u svojim feljtonima svakoga da je on general, i zar mu ti ne odgovaraš, kao i onaj u ogrtaču na raskršću uličice: »La-a-a-žeš!« I sve to toliko mnogo puta bez razmišljanja, da mi je već dosadilo. Zamišljam vas kao na pokladama, van sebe i pijane u onaj poslednji (Pokajni!) dan, zamišljam kako se valjate pod prozorima svojih redakcija i, vrteći se u prljavom velikom prestoničkom snegu vičete iz sve snage jedan na drugoga promuklim glasovima:

— Straža! Str-a-aža!

Ali, ja ćutim i žurim dalje...

Ćutljivi posmatrač.

N. B. »Čutljivi posmatrač« — to je pseudonim »jednog lica« zaboravio sam da to prethodno kažem.

IX POVODOM IZLOŽBE

Bio sam na izložbi. Na bečku svetsku izložbu upućuje se veoma mnogo slika naših ruskih umetnika. To nije prvi put, i za savremene ruske umetnike već znaju u Evropi. Pa ipak, meni i ovo pada na um: mogu li tamo da shvate naše umetnike, i s koje tačke gledišta će ih procenjivati? Moje je mišljenje da, ako prevedete komediju g-na Ostrovskog — onu recimo, Svoji smo ljudi, složićemo se, ili bilo koju drugu — i ako je prevedete najbolje mogućno na nemački ili francuski jezik i režirajte je negde na nekoj evropskoj sceni, eto — ja, pravo da kažem, ne znam šta će ispasti. Nešto će, naravno, razumeti i, ko zna, možda će osetiti i neko zadovoljstvo, pa ipak bar tri četvrtine ove komedije ostaće potpuno nedostupno za evropska shvatanja. Sećam se kako me je, davno u mladosti, zainteresovala vest da g-n Viardo (suprug čuvene pevačice koja je tada pevala u italijanskoj operi), Francuz koji nikako nije znao ruski jezik, prevodi našeg Gogolja pod rukovodstvom g-na Turgenjeva. Viardo je, naravno, imao umetničko-kritičkih sposobnosti, pa i više od toga; imao je čulo za razumevanje poezije drugih naroda, što je on i dokazao svojim odličnim prevodom Don Kihota na francuski jezik. Gospodin, pak, Turgenjev je Gogolja razumeo odlično i do krajnjih finesa; kao i svi u ono vreme, on ga je, smatram, voleo do ushićenja a još, povrh svega, i sam je bio pesnik, iako tada još nije počeo da se ogleda na pesničkom poprištu. (NB je napisao samo nekoliko pesama, zaboravio sam kakvih, i još i pripovetku Tri portreta — jedno već značajno delo). Na taj način, već nešto može da ispadne. Dodaću da g-n Turgenjev verovatno odlično zna francuski jezik. I, šta se dogodilo? Iz tog prevođenja je ispalo nešto tako čudno da ja, iako sam i ranije predosećao da se Gogolj ne može na francuskom izraziti, nisam mogao verovati da će ishod biti ovakav. Taj se prevod može i sada naći — pogledajte šta je to. Gogolj je doslovno nestao. Sav humor, sve ono komično, oni pojedinačni detalji i glavni momenti raspleta, pred kojima se i danas čovek, ponekad i neočekivano, nasamo sa sobom (i često u onim neliteramim momentima života), zagrcne u nezadrživom smehu odjednom, onako za sebe — sve je to nestalo kao da ga nikad nije ni bilo. Ne znam šta su Francuzi mogli tada da misle o Gogolju prema ovom prevodu;

uostalom, izgleda, nisu ništa ni mislili. Pikova dama i Kapetanova kći su, takođe, pola izgubili u prevodu na francuski jezik, iako u njima ima mnogo više onoga što se može shvatiti nego u Gogolja. Rečju, sve što je karakteristično, sve ono naše prvenstveno nacionalno (pa, prema tome, i sve ono istinski umetničko), po mom mišljenju, ostaće neshvatljivo za Evropu. Prevedite pripovest Ruđin Turgenjeva (govorim o g-nu Turgenjevu stoga što je on najbolje prevođen, i najviše, od svih ruskih pisaca, a o pripovesti Ruđin zato što ona među svim delima g-na Turgenjeva najviše podseća na nešto nemačko) na koji hoćete evropski jezik — i videćete da čak ni nju neće shvatiti. Osnovna suština čak neće biti ni naslućena. Lovčeve zapise isto tako neće razumeti, kao ni Puškina i Gogolja. Tako je svim našim velikim talentima, čini mi se, suđeno da zadugo ostanu nepoznati Evropi, pa čak, ukoliko je talent veći i originalniji, on ima manje izgleda da ga Evropa shvati. No, mi shvatamo Dikensa na ruskom jeziku, čak verujem da ga shvatamo isto kao i Englezi, sa svim nijansama, i još, može biti, volimo ga ništa manje nego njegovi zemljaci u otadžbini. A koliko je Dikens tipičan, osoben i nacionalno obeležen! Šta se iz ovoga može zaključiti? Da li je takvo shvatanje koje Rus ima za tuđe nacije neki poseban njegov dar među Evropljanima? Ta je darovitost posebna i, ako je tako, onda je ta darovitost veoma značajna (isto kao i dar za strane jezike, koji je u nas stvarno veći nego u Evropljana) i uliva mnoge nade za budućnost, namenjuje ruskim ljudima veliku ulogu, iako ne znam zacelo: je li to u dovoljnoj meri valjan dar, ili tu ima još nečeg, onog lošeg...? Verovatnije je, reći će mnogi, da Evropljani slabo poznaju Rusiju i ruski život zato što nisu do sada imali potrebe da je upoznaju u svim detaljima. Istina je, stvarno u Evropi do sada nije bilo potrebe da nas bliže upoznaju. Pa ipak, van svake sumnje je da Evropljanin, ma koje on nacionalnosti bio, uvek lakše nauči neki drugi evropski jezik i lakše upozna dušu svake druge evropske nacije, nego što nauči ruski jezik i upozna našu rusku suštinu. Čak i Evropljani, koji su nas proučavali s posebnim ciljem (a bilo je takvih ciljeva) i u to uložili veliki trud, odlazili su od nas ne naučivši mnogo i ne shvativši do kraja razne činjenice, pa se čak može tvrditi da još dugo neće moći da shvate naše savremeno, ili bar ona bliža pokoljenja. Sve to opominje na našu, može biti još dugu, usamljenost u porodici evropskih naroda, na one greške Evropljana u

procenama o Rusiji koje će potrajati još dugo u budućnosti, to govori i o njihovoj očitoj sklonosti da o nama sude po onom lošem, pa možda i objašnjava onu upornu, opštu, na nekakvom gadnom i snažno neposrednom osećanju zasnovanu, mržnju koju Evropljani gaje prema nama, to objašnjava i onu odvratnost njihovu prema nama kao prema nečemu gadnom, pa čak i onaj nekakav sujeverni njihov strah pred nama, pa i sam onaj — večni, davnašnji, stari prigovor njihov upućen nama: da mi, navodno, nismo uopšte Evropljani... Mi se, razume se, ljutimo, i iz sve snage se upinjemo da dokažemo da smo Evropljani...

Naravno, ne tvrdim da u Evropi neće razumeti naše, na primer, pejzažiste: pejzaži Krima, Kavkaza, naših stepa, i tamo će, naravno, biti zanimljivi. Ali, naš ruski, u suštini nacionalni pejzaž, onaj severnog i srednjeg dela evropske Rusije u Beču, mislim, neće izazvati neki efekt. Ta »siromašna priroda«, čija se karakterističnost sastoji, da tako kažem, u njenoj nekarakterističnosti, nama je, međutim, mila i bliska. No, a tiču li se Nemaca naša osećanja? Evo, na primer, ove dve brezice u pejzažu g-na Kuindži (»Pogled s Valaame«): u prvom planu je močvara i barsko rastinje, na zadnjem — šuma, otuda oblak kao da nije oblak nego neka izmaglica, vlaga, i ta vlaga kao da vas svega prožima, vi je osećate, a na sredini, između vas i šume, dve bele brezice, sjajne, vitke — to je najjače mesto na slici. Ali, šta tu ima osobeno? Šta je tu tako karakteristično tako a, međutim, kako je sve to lepo!... Možda grešim, ali Nemcu se to neće tako dopasti.

Što se tiče istorijskog žanra, o tome i nema šta da se govori; u tom žanru odavno već ne blistamo, pa prema tome Evropu nećemo očarati, nećemo je očarati ni ratnim prizorima na slikama, čak i preseljavanje Cerkeza (ogromna živopisna slika možda velikih kvaliteta — ne smem da sudim) neće, po mom mišljenju, ostaviti u inostranstvu neki posebno dubok utisak. Ali žanr, onaj naš žanr — hoće li u njemu nešto razumeti? A eto, on u nas mnogo godina isključivo gospodari, i ako imamo nešto čime se možemo pohvaliti onda je to nešto iz tog našeg žanra. Evo, na primer, sličica (Makovskog), »Ljubitelji slavujeve pesme«, čini mi se, ne znam kako se baš zove. Pogledajte: soba varošanina ili ne kog tamo isluženog vojnika — trgovca pticama koji je, takođe, reklo bi se, lovac ptica. Vidi se nekoliko ptičjih kaveza, klupice, sto i na stolu čajnik, a za čajnikom sede gosti, dva trgovca ili dućandžije, ljubitelji ptičje pesme. Slavuj je

kraj prozora, visi u kavezu, cvrkuće, izvija pesmu, a gosti slušaju. Njih obojica su, vidi se, ljudi ozbiljni, stameni dućandžije i ćardžije, već u godinama i još raskalašnici u domaćem životu (kao što je uobičajeno da celo to »tamno carstvo« obavezno bude sastavljeno od raskalašnika, pa prema tome mora da živi raskalašno u domaćem životu), a evo, vidi se, sede razneženi od naslade — one najnevinije, dirljive naslade. Tu se događa nešto dirljivo do te mere da deluje glupo. Onaj što sedi kraj prozora malo je sagao glavu, jednu ruku je podigao i drži je tako, zaneo se, topi se, a na licu mu blažen osmejak, sluša ćurlik slavuja... On kao da hoće nešto da uhvati, kao da se boji da nešto ne izgubi. Drugi sedi za stolom, za šoljicom čaja, okrenut nam je leđima, ali vi znate da i on »pati« ništa manje nego njegov drug. Pred njima je domaćin koji ih je pozvao da slušaju i da im, naravno, proda slavuja. To je visok i mršav mlad čovek od nekih četrdesetak godina, ili koja više, u običnim domaćim haljinama bez mnogo ceremonijašenja (a šta i ima sada da se kinđuri); on nešto govori trgovcima, i vi osećate da on odlučno govori. Pred ovim trgovcima on je po svom socijalnom položaju, dakle prema džepu, naravno, ništavna pojava, ali sada ima slavuja, i to dobrog slavuja, i zato se drži ponosno (kao da to on lično peva), obraća se trgovcima nekako oholo, strogo (ta ne treba, de Zanimljivo je da trgovci sve sede i misle da to tako i valja, da bi on i trebalo da ih malo nagovara, jer »ta veoma mu je lep slavuj«. Čaj je popijen i valja da počne trgovina... No, nameće se pitanje: šta će na toj slici razumeti Nemac ili bečki Jevrejin i Odesa, kažu, pun Jevreja)? Možda će neko objasniti o čemu je reč, i oni će znati da ruski trgovac srednjeg stanja ima dve strasti — rasnog trkača i slavuja, i da je to veoma smešno, ali šta će iz toga proisteći? To je saznanje nekako apstraktno, i Nemcu neće biti lako da shvati zbog čega je to smešno. Mi, pak, gledamo sliku i smešimo se, sećamo se nje i kasnije, i uvek nam je zbog nečega smešno i prijatno. Istina je, i neka mi se zbog toga i nasmeju, čak i u ovim malim sličicama, po mom mišljenju, ima ljubavi prema čovečanstvu, ne samo prema Rusima posebno, nego uopšte. Ja sam tu sličicu samo primera radi istakao. Ono što je najmučnije — to je da ćemo mi takvu sličicu kod Nemaca, iz njihovog domaćeg života, shvatiti isto onako kao i oni sami, pa čak ćemo se oduševljavati gotovo kao i oni sami onim njihovim, nemačkim osećanjima, a oni, evo, kod nas ništa ne mogu da

shvate. Uostalom, možda je za nas nešto slično, u izvesnom smislu, i korisnije.

Evo, u estonskoj ili Jitlandskoj kajuti igra karata — to je, naravno, razumljivo, naročito figura dečaka koji učestvuje u igri; karte svi igraju ili njima gataju, tako da će i »Desetka pik« (tako se zove jedna slika) biti razumljiva sasvim, ali ne mislim da bi razumeli, na primer, »Lovce« Pjerova. Naročito ističem tu najrazumljiviju sliku našeg nacionalnog žanra. Slika je odavno svima poznata: »Lovci u vreme predaha«; jedan strasno i svesno laže, drugi sluša i napreže se da sve poveruje, a treći ništa ne veruje, leži onako i smeje se... Kakva divota! Naravno, kada se protumači — i Nemci će razumeti, ali oni neće shvatiti kao mi da je to ruski lažov i da on na ruski način laže. Ta mi gotovo znamo i čujemo o čemu on govori, znamo sve prevrtljivosti njegovih lagarija, njegov stil, njegova osećanja. Verujem da, kada bi g-n Pjerov (on bi to verovatno umeo) naslikao francuske ili nemačke lovce, naravno drugačije i sa drugim licima, mi Rusi bismo razumeli i nemačko i francusko laganje sa svim finesama i nacionalnim osobenostima, i stil i temu laganja bismo odgonetnuli samo na osnovu slike. A eto, Nemac, ma koliko se naprezao, neće razumeti našu rusku laž. Naravno, nije mu to neki veliki gubitak, a i nama je to, možda, i opet, korisnije, ali on zato sliku neće u celini razumeti pa je, prema tome, neće ni oceniti, kako valja, a to je, opet, za žaljenje, jer mi smo došli da bi nas pohvalili.

Ne znam kako će se odnositi u Beču prema »Pojcima« Makovskog. Po mom mišljenju, to više nije žanr, nego istorijska slika. Ja sam se našalio, naravno, ali međutim pogledajte: samo pojci i ništa više, neka vrsta ofieijelnog hora koji izvodi koncert u vreme liturgije. Sve su to gospoda u svečanim odelima s glatko izbrijanim podbracima. Pogledajte, na primer, tog gospodina s bakenbardima, lepo se vidi da je nakiođuren u toj odeći koja je u neskladu sa svim, i da nosi to odelo samo u vreme službe. Istina je, i svi pojci oblače ovakvu odeću samo za službu, i tako je od iskoni, od onih patrijarhalnih vremena, ali ovde je ta velika nakinđurenost nešto što posebno pada u oči. Takvog uglađenog činovnika vi ste navikli da sretnete samo u vicmundiru i samo u uredu; to je skroman i solidan, lepo podšišan čovek srednjeg staleža. On oteže nešto na priliku onog »ranjen sam!«, ali i to se pretvara, dok ga čovek gleda, u nešto

oficijelno. Nema ničega smešnijeg nego zamisliti da bi taj dobronamerni i službom zadovoljni čovek mogao da bude »ranjen«. Kada ne gledate na njih, kada okrenete glavu, izlazi nešto divno, ali čim pogledate ove figure — učini vam se da se psalmi pevaju tek onako... da je tu nešto sasvim drugo...

Užasno se bojim »cilja« kada on zaokupi mladog umetnika, naročito na početku njegovog puta, i, šta mislite, čega se bojim tu: eto, baš toga što se taj cilj ne dostiže. Hoće li poverovati naš dragi kritičar kojega sam nedavno čitao, ali čije ime neću da pomenem — hoće li on da poveruje kako svako umetničko delo bez unapred određenog cilja, delo ostvareno isključivo iz umetničkih pobuda sa sižeom koji je čak običan i koji ne podseća na nešto unapred određeno — hoće li, kažem, taj kritičar da poveruje kako takvo delo može da bude kudikamo korisnije baš za njegove ciljeve nego, na primer, sve one pesme o košulji (ne Gudove, nego naših pesnika), iako bi ono naizgled i ličilo na ono što nazivaju »zadovoljenjem dokone znatiželje«? Ako se čak i učeni ljudi, po svemu sudeći, još nisu dosetili o ovome, šta će se onda desiti u srcima i umovima naših mladih pisaca i umetnika? Kakav će nastati bućkuriš pojmova i umišljenih osećanja? Ugađajući društvenom zahtevu, mladi pesnik guši u sebi prirodnu potrebu za izražavanjem kroz sopstvene likove, on se plaši da ga ne osude za »dokonu znatiželju«, guši sve i ubija likove koji sami idu iz njegove duše, ostavlja ih nedovršene i ne poklanja im mnogo pažnje, i izvlači iz sebe s bolesnim buncanjem temu koja će zadovoljiti opšte, uštogljeno, liberalno društveno mnjenje. Kako je to, međutim, prosta ali strašna i duboka greška! Jedna od najgrubljih grešaka sastoji se u tome što se šibanje poroka (ili onog što liberalizam smatra porokom) i poziv na mržnju i osvetu smatraju jedinim i jedino mogućnim putem u dostizanju cilja. No, čak i na tom uskom putu može se desiti da se izrazi jači talent i da ne zataji na prvim koracima kojima stupa na poprište; valja se češće sećati onog zlatnog pravila koje kaže da je izrečena reč — srebro, a neizrečena — zlato. Ima, tako, mnogo vrednih talenata koji su toliko mnogo obećavali, ali koje je počelo da nagriza »usmerenje«, tako da im je konačno nametnulo nekakav mundir. Ta čak i u ovim poemama ima mnogo lepog što podseća na nekadašnji talent g-na Njekrasova. Šta da se radi: siže u mundiru, način s mundirom, misao, stil... pa i sama

prirodnost imaju mundir. Zna li, na primer, naš poštovani pesnik da nijedna žena, ma koliko bila obuzeta najboljim osećanjima građanske dužnosti, kada dođe na sastanak sa svojim nesrećnim suprugom, prevalivši u mukama šest hiljada vrsta u taljigama i upoznavši »lepote taljiga«, kad tamo padne kao da je sletela »s visina Altaja« (što je, uostalom, apsolutno nemogućno) — zna li pesnik to da takva žena neće nikako, ni za šta na svetu, prvo da poljubi lance voljenog čoveka, nego će obavezno poljubiti prvo njega, a tek potom lance, ako se uopšte u njoj probudi ono osećanje građanske dužnosti — a tako će postupiti obavezno svaka žena. Naravno, moje primedbe su veoma jednostavne i gotovo da i nisu zaslužile da ih ističem, naročito stoga što je ta poema napisana tek onako, kao kad se oko prvog januara valja »odvezati«... Uostalom, g-n Njekrasov je zvučno književno ime, gotovo formirano, i ima za sobom mnogo divnih stihova. On je pesnik patnje, i s pravom je stekao to ime. Ali, eto, ovih novih mi je ipak žao: nema svak među njima toliko snažan talent da bi mogao da se ne potčini misli u mundiru stupajući na poprište, ne mogu oni da se sačuvaju od književne sušice i smrti. Šta da se radi: ta mundir je tako divan, tako izvezen, sija...

I kako je koristan! Danas posebno koristan.

Čim sam pročitao u novinama o lađarima g-na Rjepina, odmah sam se uplašio. Čak je i sam siže užasan: u nas je nekako uobičajeno shvatanje da su lađari najsposobniji da izraze društveno shvatanje o neplaćenom dugu koji više klase duguju narodu. Bio sam se pripremio da ih tako i dočekam, u mundirima, s poznatim etiketama na čelu. No, šta se desilo? Na moju veliku radost, strah je bio uzaludan: lađari su pravi i istinski burlaci, i ništa drugo. Ni jedan od njih ne dovikuje gledaocu sa slike: »Pogledaj koliko sam ja nesrećan i koliko ti duguješ narodu!« A to se može istaći kao najveća umetnikova zasluga. Proslavljene, poznate figure: dvojica se od tih »burlaka« iz prvoga plana smeju, bar se vidi da ne plaču i ne razmišljaju o svom socijalnom položaju. Onaj mali vojnik licemeri i vrti se, hoće da napuni lulicu. Dečak se pravi ozbiljan, viče, čak se svađa — divna figura, gotovo najbolja na slici, po zamisli ravna onim iz zadnjeg plana, nagnutim, koji ozbiljno rade i čija se lica gotovo ne vide. Teško je i zamisliti da bi misao o ekonomsko-političkim obavezama viših klasa prema narodu mogla bilo kada da se useli u glavu ovog bednog,

pokunjenog i večnom mukom ubijenog seljaka... a znate li vi, dragi moj kritičaru, da baš ta smirena nevinost misli takvoga seljaka kudikamo bolje postiže cilj nego što vi mislite — i to baš onaj vaš jasni, liberalistički cilj! Ta drugi će gledalac poći s bolom u srcu i s ljubavlju (i to s kakvom ljubavlju!) tom seljačiću, tom dečaku ili tom malom vojniku, lupežu-podlacu! Jer čovek ne može da ih ne zavoli tako nezaštićene, ne može da ode a da ih ne voli. Čovek mora da pomisli šta duguje, stvarno duguje narodu... Tu će lađarsku »partiju« čovek u snu viđati, sećaće je se i za petnaest godina! Da nisu oni tako prirodni, nevini i jednostavni, ne bi ostavljali takav utisak, ne bi slika bila ovakva. A ovo je sada slika! A odvratni su svi okovratnici mundira, ma kako bili izvezeni zlatom! Uostalom, čemu ovoliko brbljanja: slika se ne može ispričati, ona se rečima ne može izraziti. Reći ću jednostavno: ovo su gogoljevske figure. Ovo je krupna reč, ali ja i ne tvrdim da je g-n Rjepin Gogolj u svojoj umetnosti. Naš žanr nije još dorastao do Gogolja i do Dikensa.

Izvesno preterivanje se može, uostalom, primetiti i u g-na Rjepina: upravo u kostimima, i to na dvema figurama. Takve prnje čak i ne postoje. Ova je košulja, na primer, iznenada pala u korito u kojem su satarom sekli kotlete. Razume se, burlaci ne blistaju odećom. Zna se odakle je taj svet — kući odlaze krajem zime, bar tako se kaže, hrane se korom, a s proleća odlaze gazdi da vuku barku, bar neki među njima, i to samo za kašu — bez ikakvog ugovora. Bilo je primera da prvog dana lađar umre, tako uz kašu, prejede se gladan i »pukne«. Kažu da su lekari sekcirali takve i nalazili su samo kašu, onako do samoga grla. Evo, bivaju i takvi ljudi. Pa ipak je neizrečena reč zlatna utoliko više što takvu košulju i ne bi trebalo obući ako se jednom svuče: ne ide. Uostalom, u poređenju s vrednostima i nezavisnosti cele zamisli slike, ovo malo preterivanje u odeći je beznačajno.

Žao mi je što ništa ne znam o g-nu Rjepinu. Zanimljivo bi bilo znati je li to mlad čovek ili nije? Bilo bi mi drago ako bi to bio mlad čovek i umetnik na početku puta. U redovima koji prethode, požurio sam da se ogradim da to, ipak, nije Gogolj. Da, gospodine Rjepin, do Gogolja još ima mnogo: ne ponesite se zasluženim uspehom. Naš je žanr na dobrom putu, imamo i talenata, ali nešto još nedostaje da se on razmahne i raširi. Ta i Dikens je — žanr, ne više od toga, ali Dikens je stvorio Pikvika, Olivera Tvista i Deda i unuku u romanu Starinarnica

retkosti; ne, naš je žanr od toga još daleko, on još počiva na »Lovcima« i »Slavujima«. »Slavuja« i »Lovaca« ima i u Dikensa mnogo, na drugorazrednim mestima. Ja čak mislim da će vašem žanru u sadašnjem trenutku naše umetnosti, sudeći po nekim znacima, Pikvik i Unuka biti neka vrsta ideala, a koliko sam mogao da primetim iz razgovora s nekim našim znatnim umetnicima — oni se baš idealnoga boje kao nečiste sile. Ova je bojazan, nema sumnje, plemenita, ali ona je puna predrasuda i nije opravdana. Našim umetnicima valja malo više smelosti, više samostalnosti misli i više obrazovanja. Eto, zbog toga mislim da je naš istorijski žanr u krizi, on je nekako zaćutao. Očito, naši savremeni umetnici se plaše istorijskih sižea u slikarstvu, i dali su se na ovaj svoj žanr kao na jedini i zakoniti izlaz svake darovitosti. Čini mi se kako umetnik kao da predoseća da će morati (po svojim shvatanjima) obavezno da »idealizuje« u istorijskim slikama, dakle da laže. »Valja prikazivati stvarnost onakvom kakva je«, kažu oni, dok, međutim, takve stvarnosti nema i nikad je nije ni bilo, jer je suština stvari nedostupna čoveku; on doživljava prirodu onako kako se ona odražava u njegovoj ideji koja prolazi kroz njegova osećanja, pa prema tome valja dati zamaha ideji, ne plašiti se idealnog. Portretist, na primer, postavi čoveka pred sebe, i zagleda ga kako bi naslikao portret. Zbog čega on to čini? To je stoga što on iz iskustva zna da čovek ne liči uvek na sebe, i zato traži »glavnu ideju njegove fizionomije«, onaj moment kada subjekt najviše liči sebi. U toj veštini da se pronađe i uhvati taj moment sastoji se dar portretista. Prema tome, šta tu drugo čini umetnik ako se poverava toj svojoj ideji (idealu) kao stvarnosti koja ga čeka? Jer, ideal je takođe stvarnost, i to isto tako zakonita kao ova tekuća realnost. U nas mnogi kao da ne znaju za ovo. Uzmite, na primer, »Himnu Pitagorejaca« Bronikova: neki bi se umetnik (čak od onih najtalentovanijih) čak čudio tome kako može savremeni umetnik da se prihvata takvih tema. No, ovakve su teme (gotovo fantastične) isto tako stvarne i isto tako potrebne umetnosti i čoveku kao i ona aktuelna stvarnost.

U suštini, šta je to žanr? Žanr je umetnost prikazivanja savremene, tekuće stvarnosti koju je umetnik osetio lično i video sopstvenim očima, nasuprot, na primer, istorijskoj stvarnosti koju ne vidimo sopstvenim očima i koju ne možemo ni prikazati kao nešto sadašnje, nego samo kao nešto završeno (N B — mi kažemo: »video sam

sopstvenim očima«. Ali Dikens nikad nije video Pikvika sopstvenim očima, nego ga je uočio samo u raznovrsnosti one stvamosti koju je posmatrao, i tako je stvorio lik i predstavio nam ga kao rezultat svojih posmatranja. Tako je ovaj lik isto tako realan kao i stvamo postojeće lice, iako je Dikens uzeo samo ideal iz stvarnosti). Ali, u nas se upravo sreće mešanje pojmova o stvarnosti. Istorijska stvarnost, na primer, u umetnosti nije više stvarnost slična ovoj tekućoj, ona je završena. Pitajte kojeg hoćete psihologa, i on će vam objasniti da, kada zamislimo protekli događaj, osobito onaj koji je davno minuo, neki istorijski završeni događaj (a živeti i ne zamišljati je nemogućno), onda će nam on obavezno izaći pred oči u svom završenom obliku, to jest sa svim onim kasnijim dodacima u njegovom razvoju kojih nije bilo tada, u trenutku kad umetnik ulaže napore da prikaže lice ili događaj. I zbog toga suština istorijskih zbivanja i ne može da bude prikazana baš onako kako se sve zbivalo u stvarnosti. Na taj način, umetnika obuzima neki sujeverni strah od toga što će morati mimo volje da »idealizuje« a što, po njegovom shvatanju, znači i da mora da laže. Da bi izbegao ovu grešku, on odlučuje (bilo je takvih slučajeva) da pomeša obe stvarnosti — i onu istorijsku i ovu tekuću, iz te neprirodne smeše ispada laž gora od svake druge laži. Kako ja vidim stvari, ova se kobna pogreška primećuje i na nekim slikama g-na Ge. Od svoje »Tajne večere«, koja je u svoje vreme izazvala toliku galamu, on je načinio savršeni žanr. Pogledajte pažljivije: to je obična svađa sasvim običnih ljudi. Evo, sedi Hristos — ali, zar je ono Hristos? To je, možda, veoma dobar mladić koji je veoma ogorčen svađom s Judom, koji takođe tu stoji, i sprema se da krene da prijavi, ali to nije Hristos kojeg mi znamo. Učitelju hrle njegovi prijatelji da ga teše, ali nameće se pitanje — gde su ti, i u kakvoj su vezi onih osamnaest vekova hrišćanstva koji su usledili? Kako je mogućno da se zbog tako obične svađe tako običnih ljudi u g-na Ge, koji su se okupili da večeraju, može dogoditi nešto onako veliko, tako kolosalno?

Ništa tu nije objašnjeno, tu nema istorijske istine, tu čak nema ni žanrovske istine, sve je tu falš.

S koje god tačke gledišta da sudite, ovaj se događaj nije mogao ovako dogoditi: ovde se sve događa nesrazmerno i neproporcionalno u odnosu na budućnost. Ticijan bi bar pridodao Učitelju makar ono lice koje je prikazao na svojoj čuvenoj slici »Caru carevo«, tada bi mnogo

šta bilo odmah shvatljivo. Na slici, pak, g-na Ge prosto su se posvađali neki dobri ljudi, i ispala je falš i umišljena ideja, a svaki je falš laž i nikako nc može da bude realizam. G-n Ge je tražio realizam.

Ali, ja sam zaboravio na izložbu. Uostalom... Kakav sam vam ja reporter, ja sam samo hteo da načinim nekoliko zapažanja »povodom«. Ipak, Redakcija obećava da će doneti detaljniji izveštaj o slikama naših umetnika koji idu na bečku izložbu, ili će se možda potruditi, što će biti bolje, da o njima progovori sa same izložbe, s izveštajem o utiscima koje su oni sa svoje strane ostavili na okupljene strance.

X MASKIRANI

U Ruskom svetu broj 103 pojavila se pogrdna beleška o meni. Ne odgovaram ni na jedan pogrdni tekst, na ovai ću odgovoriti — iz nekih razloga; iz kojih, videće se iz odgovora koji sledi.

Prvo, stvar je u tome što je ovaj koji me grdi duhovno lice — s te strane sam najmanje očekivao napad. »Beleška« je potpisana »Svešt. P. Kastorski«. Šta je to »svest«? Svešteniki možda? Šta bi mogla da znači ova kratica osim »sveštenik«? Utoliko pre što je i reč o crkvenoj stvari U Građaninu br. 15— 16 štampana je priča g-na Nedohna Crkvenjak. Eto, o njoj je i reč.

Evo te »beleške«.

»MOMAČKA SHVATANJA O OŽENJENOM KALUĐERU«

Naši pripovedači i romansijeri u novije vreme sve češće uzimaju za svoje junake sveštenike i crkvene liude, oni su još češći tamo kao uvedena, da tako kažemo, slučajna lica. Dobro je to što ih opisuju: u duhovnom staležu ima mnogo tipičnih lica, i zašto ih ne prikazivati s nphovim dobrim i lošim stranama? Nedavni uspeh Crkvcnjakovih beležaka u Otadžbinskim zapisima, a zatim još veći uspeh dela Sluge božje u Ruskom vesniku, pokazuju koliko veliko interesovanje u društvu mogu da izazovu umetnička prikazivanja načina života i sredine našega klera. I jedno i drugo pomenuto delo prikazali su nam naše crkvene ljude s različitih tačaka gledišta, i jedno i drugo su čitani pažljivo i sa zadovoljstvom. Zbog čega? Zato što su napisana i lepo i umetnički uspelo, s poznavanjem stvari. Sasvim se nešto drugo događa kada se, zbog podražavanja ili zbog nečega drugog — na primer, iz lakomislenosti ili neodmerene samouverenosti — takve stvari prihvate ljudi koji o njoj pojma nemaju. Oni samo naprave zbrku i upropaste stvar gledajući na nju lažnim pogledom, i zbog toga je nemogućno zaobići ove štetne pokušaje karikiranja načina života našeg sveštenstva — i ja, zajedno s crkvenjakom koji je nedavno u Ruskom svetu istakao neukost pisca Dostojevskog u vezi s pojcima, ne mogu da prećutim još jedno, još grublje, smešnije neznanje koje se ničim ne može opravdati, a koje se pojavilo opet u tom istom časopisu

Građaninu, koji potpisuje, kao urednik, isti taj g-n Dostojevski«.

Stanimo za sada tu. Šta znači »zajedno s crkvenjakom koji je nedavno u Ruskom svetu istakao neukost pisca Dostojevskog«? Nisam čitao (i opet Ruski svet!). Otvaram br. 87, i zaista ima napad potpisan: »Crkvenjak«. Pogledajmo šta je to:

»O pevačkoj livreji«
(Pismo Redakciji)

U 13-om broju Građanina imao sam priliku da pročitam tekst g-na F. Dostojevskog povodom akademske umetničke izložbe. G-n Dostojevski je, raspravljajući u tom tekstu o crkvenjacima koje je prikazao umetnik Makovski, napisao i ovakve redove: »Sve su to gospoda u svečanim odelima, s glatko izbrijanim podbracima. Istina, svi pevači oblače takva odela samo za službu, i od iskoni oblače takva odela, tako je još od patrijarhalnih vremena...«

Prekinimo na trenutak: prvo, tako glupe fraze u mene uopšte nema. U mene stoji: »Istina, i svi pevači oblače takva odela samo u vreme službe, i od iskoni je tako, od onih patrijarhalnih vremena...« A to je već nešto drugo.

Nastavljamo s izvodima:

»To je neosnovano: ni od iskoni, ni u ona patrijarhalna vremena pevači na klirosu u ruskoj crkvi nisu nikad oblačili takva odela u kakvima ih vidimo danas, i u kojima su prikazani pojci na slici g-na Makovskog. Ta je livreja kasnija pozajmica sa Zapada, ili, tačnije rečeno, iz Poljske, i među uvaženim jerarsima naše crkve nije bilo malo onih koji su nalazili da je takva livreja neumesna, pa su pevači u horovima u njihovim crkvama pevali obučeni u obične crne redengote, što je, naravno, mnogo skromnije i pristojnije nego ono u poljskih »kontuša«. »Iskoni«, pak, u ona »patrijarhalna« vremena, pevači su pevali stojeći, u drugim seljačkim kaputima, i obavezno s listama u rukama, onako kao što i danas stoje pevači u crkvama jednoveraca ili u raskolničkim bogomoljama«.

N B. Ispada, ako hoćete, da u nas, u današnjim pravoslavnim hramovima, pojci pevaju sedeći. Uvek je korisno saslušati iskusnog čoveka.

»U strahu da se (ima se čega i plašiti!) preko ovih neukih reči g-na

Dostojevskog ne učvrsti neosnovano mišljenje u pogledu ovih livreja (da ne bude zemljotresa, šta li, zbog toga?) koje je odavno trebalo prekrojiti na ruski način, imam čast da zamolim Redakciju Ruskog sveta da nađe mesta za ove moje kratke redove,

Pojac«

Evo te beleške Crkvenjaka na koju se poziva svešt. Kastorski. Pre nego što budemo nastavili s Kastorskim, završimo s Crkvenjakom.

Zbog čega se ljutite, g-ne Crkvenjače? Vi pokazujete grešku i učite drugoga dok, međutim, i sami grešite. Vi kažete: »To je neosnovano: ni od iskoni, ni u ona patrijarhalna vremena pevači na klirosu u ruskoj crkvi nisu nikad oblačili takva odela...« Kako to? Zbog čega je to »neosnovano«? Zašto se ne bi moglo reći: od iskoni i od patrijarhalnih vremena? Šta, nisu li možda oni tek od juče tako obukli odeću? Ui bar u vreme pra-pra dedova? Vi nas ispravljate s namrgođenim izgledom mudrog istoričara dok, međutim, ni sami ništa tačno ne govorite! Očekivalo bi se da će mudri istoričar tačno odrediti vreme, godinu. na možda, i dan ako hoćete, kada je kler prvi put obukao ovakva odela, ali se vi, posle svega što ste natrubili, zadovoljavate bajatom dosetkom: »Ta to je u nas nešto poljsko«, i ništa više. Jek, jek samo!

Samo mi odgovorite, g-ne Crkvenjače, šta vi mislite — taj poljski uticaj se istovremeno osetio u nas u mnogo čemu, pa i na kleru čak — je li to bilo davno, ili tako, od pre tri dana? Zašto ne bi, zbog razumljivosti svega toga, moglo da se kaže od iskoni, od patrijarhalnih vremena? Ovo se sreće ne samo u patrijarhalnim vremenima, nego i u onim vremenima patrijarha.

Ova se odeća javlja ili njoj slična) od Petra Velikog, pa nrema tome za niu gotovo znaju i vremena patrijarha. ili bar o tome ne nedostaje mnogo. Zar je to skoro? Ne valja reći, šta li, od iskoni? Ili, ne i ono od patrijarhalnih vremena? Ako ia u svom tekstu i sam nisam sasvim tačno istorijski odredio od kojeg doba se nosi takva odeća, to je stoga što i nisam imao slične namere niti takvog cilja — ja sam jedino hteo da kažem da je to ustanovljeno veoma davno, tako davno da se može reći od iskoni, a to će pročitati svak ko bude video moj tekst. Ne govorim o vremenima Jaroslava i Dimitrija Donskog. Hteo sam samo da kažem »veoma davno«, i ništa više.

Ali, dosta s tim učenim Crkvenjakom. Izleteo je, mahnuo je rukama i — ništa. U najmanju ruku, taj se uljudno izrazio: »Bojim se, kaže, da

se kroz neuku reč g-na Dostojevskog, i tako dalje.« Ali svešt. Kastorski odjednom preskače granice koje je odredio Crkvenjak. Živahan neki čovek!... »Neznanje pisca Dostojevskog u pogledu pevača...« Ne mogu da prećutim još jedno, još grublje, smešnije neznanje koje se ničim ne može opravdati, a koje se opet pojavilo u tom istom časopisu Građanin koji potpisuje, kao urednik, isti taj g-n Dostojevski«.

Pomisliće čovek: kakve je strašne zločine počinio taj Dostojevski — ni oprostiti se ne može! Ni duhovno lice koje oličava ljubav, i ono, izgleda, ne bi moglo da oprosti...! Ali, kakva je to »neukost«? U čemu je stvar? Nema se kud, navešćemo Kastorskog u celini, i ugostićemo čitaoca. Zbog čega da bude »pomalo lepog«? Sto ga je više — utoliko bolje — to je moja misao.

»U dvobroju 15—16 časopisa Građanin, koji je izašao 16. aprila, štampan je Crkvenjak, priča iz prijateljskog kruga, g-na Nedolina«. Ta priča ima za osnovu nešto lažno i nemogućno: u njoj je prikazan grlati crkvenjak kojeg tuče njegova supruga, i tuče ga tako redovno i žestoko da je on zbog njenih batina odlučio da pobegne u manastir, »gde će sebe posvetiti Gospodu i gde više neće razmišljati ni o čemu zemaljskom«. On je utekao preko manastirske ograde; žena koja ga je tukla stoji s ove strane ograde i čeka, a on zvonkim glasom izvija psalm u obradi:

I svet je, o Bože, tvoj izabranik!
S mačem u ruci kad ustane,
Poslanik volje Gospodnje,
On će ispolina zgromiti.

A ostavljena žena i dalje stoji »kraj manastirske ograde i, prislonivši svoju vrelu glavu uz manastirski zid, plače« I moli da joj izvedu supruga koji se opredelio za manastir, i kaže da će mu odsad »biti robinja i pseto«. Ali, suprug nije izašao, i tako je i umro u manastiru.

Kako žalosna i nemoguće smešna izmišljotina! Ko je taj g-n Nedolin, mi ne znamo, to je svakako čovek koji ne poznaje ni ruske zakone ni ruski život — ne zna ih do te mere da, evo, misli kako u Rusiji oženjen čovek može u manastir, i da će ga tamo držati, no kako

to da sve to ne zna ni urednik, g-n Dostojevski, koji je nedavno javno kazivao da je veliki hrišćanin, pravoslavni hrišćanin koji na pravoslavni način veruje u najneverovatnija čuda? Da on, možda, i ovo bekstvo oženjenog čoveka u manastir ne ubraja u čuda? Onda je to druga stvar, ali svak ko makar malo poznaje zakone i ustav svoje crkve može da uveri g-na Dostojevskog da u nas takvo čudo nije mogućno, tako nešto brane i gone pozitivni zakoni, a te zakone nikakva manastirska uprava ne može pogaziti pa, prema tome, ni oženjenog čoveka u manastir niko ne može da primi.

Jadna i neukusno komponovana fabula priče Crkvenjak bi imala neke izglede, ipak bi dobila nešto da joj je bio obezbeđen neki verovatniji rasplet, a tako nešto bi bilo mogućno da je pisac, ili čak i urednik, makar malo poznavao način života sredine koju prikazuje. Priča je, na primer, mogla da bude završena na onom veoma dramatičnom mestu kada đakon, bežeći od supruge po manastirima, doživljava muke — iz jednih ga tera uprava zato što je oženjen, iz drugih njegovo izručenje zahteva sama supruga koja ga, verovatno, opet tuče... I tada, ne našavši nigde u otadžbini spasa od žene, i žarko žudeći za manastirskim životom, nesrećni đakon bi mogao, na primer, da beži na Svetu Goru, gde pod muslimanskom upravom turskog sultana pravoslavna crkva deluje mnogo slobodnije nego u Rusiji. Tamo se, kao što je poznato, ne plaše da u manastire primaju i oženjene ljude koji žude za monaštvom; tamo bi se ovaj ruski đakon kojeg supruga nemilosrdno tuče mogao skrasiti, moliti i pevati, ali u svakom slučaju nikako ne bi mogao da peva onu pesmu u obradi koju peva đakon Građanina, zbog toga što je, prvo, poznato da ta obrada ne uživa neko poštovanje duhovnih lica; drugo, ta obrada nije udešena za glas, ne peva se; i treće, nikakve svetovne pesme u obradi nisu dozvoljene među zidinama manastirskim, to se strogo brani, i niko od onih koji žive u manastiru ovo ne krši, kako se ne bi narušio mir koji ovakvom mestu pristoji.

Svešt. P. Kastorski«

Sada ćemo odgovoriti po tačkama, i prvo ćemo umiriti uznemirenog sveštenika Kastorskog što se najvažnije tačke tiče: objasnićemo mu da priča Crkvenjak uopšte nije iz svakodnevnog života. Njen uvaženi autor, g-n Nedolin (nije pseudonim), dobar deo svoga života je proveo u aktivnoj državnoj službi, i u ovom slučaju

veoma malo mu je bilo stalo do crkvenog načina života. Njegov junak, »crkvenjak«, mogao je da bude, a da od toga ne izgubi ni on ni priča, na primer, nekakav poštanski činovnik, a što je u priči ostao crkvenjak — to je stoga što je ovaj događaj istinit. To je izuzetna poema, gotovo fantastična. Znate li vi, svešteniče Kastorski, da istiniti događaji, opisani sa svim izuzetnostima njihove slučajnosti, gotovo uvek imaju fantastičan, gotovo neverovatan karakter? Cilj umetnosti nisu slučajnosti svakidašnjeg života, nego njihova opšta ideja valjano uočena i verno preneta iz one raznovrsnosti sveta životnih pojava. U priči g-na Nedolina je tipizirana jedna drugačija pojava duha čovekovog. Da je on, naprotiv, imao pretenzija da prikazuje pojave iz svakodnevnog života s ove tačke gledišta, i samo polazeći od ove svoje anegdote, on bi obavezno zapao u isključivosti. Nedavno, pre nekoliko meseci, u jednom od naših najpoznatijih manastira desilo se da je jedan glup i zao kaluđer ubio u školi desetogodišnjeg dečaka, batinama, i to još pred svedocima. Zar ovaj događaj nije fantastičan na prvi pogled? No, on je, izgleda, sasvim istinit. I, eto, neka se neko usudi da ga opiše — odmah će povikati da je to neverovatno, izuzetno i namerno prikazano s predumišljajem — i biće u pravu ako se bude sudilo s tačke gledišta svakodnevnog života i prikazivanja načina života u našim manastirima. I samo ona anegdota ne bi obezbedila verodostojnost; i danas se nađe po našim manastirima život anđeoski u slavu Božju i crkve svoje, i priča o zlom kaluđeru može da bude nešto isključivo, zauvek slučajno. Ali, pripovedač i pesnik imaju i druge ciljeve osim onih koje nudi svakidašnjica; postoje opšte, večne i, reklo bi se, zauvek neispitane dubine ljudskog duha i karaktera. A vama se, eto, sve čini da ako tamo stoji »đakon«, onda je to obavezno neko posebno prikazivanje načina crkvenog života, i kada je to već tako, onda obavezno ima i određenih i patentiranih pisaca koji samo to prikazuju, i kažete: ne usuđuj se da kročiš na našu njivu, to je naš kutak za eksploataciju, tu mi ubiremo prihod. To vas je uznemirilo, zar ne, svešteniče Kastorski? Za ime Boga, može se napisati reč »đakon« bez namere da se bilo šta oduzme g-nu Ljeskovu. I zato se umirite.

Umirujući vas, zamolio bih. vas da obratite pažnju na naslov vašeg polemičkog napisa: »Momačka shvatanja o oženjenom kaluđeru.«

I još, uzgred ću zapitati: čemu tu »momačka«? Koliko će se pojmovi izmeniti ako ona budu shvatanja oženjenih?

I još, zar postoje momačka i oženjena shvatanja? No, vi niste književnik, i sve su ovo gluposti, vi ste uznemireni sveštenik Kastorski, i od vas ne valja zahtevati stil, osobito u ovakvom vašem stanju. Glavna stvar je u ovome: ko vam je rekao da je naš đakon otišao u kaluđere? Gde ste vi u priči g-na Nedolina našli da se on postrigao? No, to je veoma važno; stavivši ovakav naslov, vi čitaoca koji ne poznaje priču g-na Nedolina dovodite u nedoumicu: »Da, zaista«, pomisliće on, »oženjeni đakon nije mogao da ode u kaluđere! Kako to Građanin ne zna?« I tako vi, zamazavši oči čitaocu rečju »kaluđer«, pobedonosno uzvikujete u sredini vašeg napisa:

»Kako žalosna, smešna i nemogućna izmišljotina!... Kako to da ne zna urednik, g-n Dostojevski, koji...«

No, vi ste jednostavno podmetnuli stvar, i ja vas sasvim mirno lovim u toj prevari. Vi ste se malo prevarili, oče, i pravili ste račun bez krčmara. Oženjenog neće postrići za kaluđera, to je tako, ali zbog čega »ni jedna uprava manastira neće primiti za kaluđera onog ko ima živu su prugu«, kako vi to tvrdite sa zanosom? Odakle vam tako nešto? Neko, na primer, naumi da se doseli u manastir (gde ima, na primer, udoban smeštaj), ali oženjen je, supruga mu je negde, na primer, u prestonici ili u inostranstvu; i eto, zato što je oženjen, valja li ga samo zbog toga terati iz manastira? Je li to tako? Ne poznajete stvari, oče, a još ste duhovno lice. Ja vam mogu pomenuti neka lica poznata celom petrogradskom društvu, poznata i uvažena lica do danas, koja su završila tako što su se pred kraj života preselila u manastir i, evo, žive tamo već dugo, a oženjena su i supruge su im žive i danas. Sve se to dogodilo uz obostranu saglasnost. Baš tako se doselio u manastir i đakon g-na Nedolina. Odbacite samo ono podmetanje o postriženju za kaluđera, koje ste vi namerno smislili i čega uopšte nema u priči g-na Nedolina, i biće vam sve jasno. Ovde se, čak, sve dogodilo i bolje nego »uz zajedničku saglasnost«, ovde je sve bilo uz dozvolu uprave. Ja, oče, imam načina da vas još i više umirim što se tiče ovoga. Pretpostavite da sam naveo izvore i došao do sledećeg:

Prvo, umetnik-crkvenjak je još pre pola godine do stupanja u manastir, još dok se opraštao od spahije kome se poverio da hoće tamo da pođe, znao šta govori. On je svoju nameru već bio saopštio ocu Joanu, igumanu manastira koji ga je veoma voleo, posebno

njegovo pevanje, jer je bio ljubitelj muzike — i Sofrona je štitio svakojako, čak ga je sam, izgleda, pozivao da živi u manastiru. Crkvenjak se kolebao kad mu je spahija predložio da ide u inostranstvo, i zbog toga je čekao pola godine, ali kad je njegovom strpljenju došao kraj — otišao je u manastir. To je bilo veoma lako urediti: otac Joan je bio u bliskim odnosima s eparhijskom upravom, a kad se takva lica saglase, onda i nisu potrebni drugi razlozi. Verovatno je nađen i razlog zbog kojeg je crkvenjak, da tako kažemo, bio »otpremljen« u manastir. Crkvenjakov zavet da će »sebe posvetiti Gospodu« (što vas toliko ljuti) bio je dat slobodno, neoficijelno, dat sebi, i stvar je lične savesti. Osim toga, u priči g-na Nedolina je vrlo jasno rečeno da je crkvenjak samo živeo u manastiru, a ne i to da je postrižen za kaluđera, kako ste vi to bestidno smislili, oče. Baš tako: spahija koji se vratio još nagovara Sofrona da napusti manastir i pođe u inostranstvo, a crkvenjak se prvih dana pregovora čak koleba. No, je li sve to moglo da bude da je Sofron bio već postrižen za kaluđera? Nemojte, najzad, da maskirate i to da je bio u pitanju odličan umetnik, bar izvanredno nadaren, a on je takav od početka priče. A ako je tako, onda je shvatljiva ona ljubav prema njemu koju je pokazivao otac Joan, strasni ljubitelj muzike...

»No, to nije objašnjeno u priči!«, uzviknućete vi u velikom gnevu. Ne, delimice je i objašnjeno, mnogo šta možemo naslutiti iz priče, iako je ona brza i kratka. No, dozvolite, i neka nije sve objašnjeno — čemu sve objašnjavati? Samo da bude verovatno, a odbacite ono podmetanje postriženja u kaluđere, i sve će biti verovatno. Da, priča g-na Nedolina je malo sažeta ali, znate, oče, vi niste čovek vičan književnom poslu, što ste i dokazali; ja ću vam otvoreno reći da bi veoma veliki broj savremenih pripovedaka i romana dobili u kvalitetu ako bismo ih skratili. Kakva vajda od toga što vas pisac vuče kroz trideset stranica i odjednom, na tridesetoj stranici, onako iz čista mira napušta svoju priču negde u Petrogradu ili u Moskvi, pa vas povede negde u Moldaviju ili u Vlašku, samo zbog toga da bi vam ispričao kako je jato vrana ili sova sletelo s nekog vlaškog krova i, ispričavši vam sve to, odjednom opet napušta sve to, i vrane i Vlašku i Moldaviju — kao da ih uopšte nije ni bilo, i ne vraća se više svemu tome u svojoj priči, tako da je čitalac ostavljen, najzad, u potpunoj nedoumici. Pišu zbog novaca, samo da napišu što više stranica! G-n Nedolin je pisao

drugačije, i dobro je, može biti, učinio.

»Ali, žena, žena!«, uzvikujete vi prevrćući očima, kako je žena to dozvolila, kako se nije žalila, kako ga ona nije »zatražila zakonski, silom!«. I, eto, baš tu, na tom ženskom pitanju ste vi najviše omanuli, oče. Vi ste se do te mere zaneli u vašem napisu da ste se upustili u pisanje romana o tome kako je, navodno, supruga svoga crkvenjačića povratila i opet počela da ga mlati, kako je on »odbegao« u drugi manastir, kako ga je ona i odatle vratila, kako je on, najzad, pobegao na Svetu goru i tamo našao mira pod »muslimanskom« upravom sultana (zamislite, ta ja sam sve do sada mislio da je sultan hrišćanin!).

Šalu na stranu, trebalo bi da makar malo poznajete srca ljudska, to bi bilo u duhu vašega položaja i čina, ali vi, oče, o tome ništa ne znate. Iako ste vi loš pisac, ako biste se latili pera, možda biste bolje od g-na Nedolina opisali svakodnevni život našega duhovnog staleža, ali što se ljudskog srca tiče — tu g-n Nedolin zna više od vas. Žena koja danima uporno zahteva kraj manastirskih zidova i plače neće slati molbe i neće pribegavati sili. Dosta je sile! U vas su samo batine i batine, u nastupu stvaralačkog uzbuđenja vi nastavljate roman, i opet samo batine — i ništa drugo. Ne, dosta je tih batina! Setite se, oče, u Gogolja, u Ženidbi, u poslednjoj sceni, kada je Podkolesin utekao kroz prozorčić, kako Kočkarev viče: »Vratite ga, vratite!«, verujući da je mladoženja koji je utekao kroz prozor još za svadbu. Eto, upravo tako razmišljate i vi. Kočkareva provodadžinica zaustavlja rečima: »Eh, ne razumeš se ti u svadbe, dobro bi još bilo da je kroz vrata utekao, a ovako, pošto je kroz prozor strugnuo, onda moje poštovanje!« Učinite ovaj slučaj malo plemenitijim, ovo s Podkolesinom, i on će odmah biti nalik na situaciju jadne i napuštene crkvenjakove supruge. Ne, oče, s batinama je svršeno! Ta žena — to izuzetno i plemenito biće i čvrst karakter, mnogo je iznad umetnika, svoga supruga, po svojim duhovnim snagama — ona je mogla, pod uticajem sredine, navika, naobrazovanja, da počne, zaista, s batinama. Razumnom čoveku će se ovaj realizam svideti, i g-n Nedolin je dobro postupio, majstorski, što stvarnost nije ublažavao. Karakterne žene snažna duha, naročito ako su još i strasne, ne mogu drugačije da vole nego tako despotski, i one imaju čak neku posebnu naklonost prema takvim slabim, dečjim karakterima kakav je imao njen suprug, umetnik-crkvenjak. A zbog

čega ga je ona tako zavolela? Zar ona to zna! On plače, ona se gnuša njegovih suza, ali, sladostrasno se mučeći, ona se i naslađuje tim suzama. Ona je ljubomorna: »Ne smeš da pevaš kod gospode!« Ona bi ga, izgleda, i živog progutala od ljubavi. No, evo, on je pobegao od nje i ona — tome ne može da poveruje! Ona je ponosna i samouverena, ona zna da je lepotica, i evo neobičnog psihološkog problema — ne znam hoćete li poverovati — sve vreme ona veruje da je i on izgubio pamet zbog nje isto onako kao i ona zbog njega, da on ne može da živi bez nje, bez obzira na batine! Jer, u tome je bila celokupna njena vera, pa i više od toga, ona u sve to nije ni sumnjala i, evo, odjednom joj sve postaje jasno: taj dečak, umetnik njen, nimalo je ne voli, možda je odavno i prestao da je voli pa je, možda, nikad nije voleo ni ranije! Ona se odjednom smirila i ućutala je kao pogažena, ali nema snage da ga ostavi, voli ga ludo, još bezumnije nego pre. Ali, njen je karakter jak i plemenit, neobičan, i ona se izdiže visoko iznad pređašnjeg načina života, iznad dotadašnje sredine. Ne, neće ga ona sada tražiti silom. Ona neće silom da joj ga vrate, ona je još neizmerno ponosna, ali taj je ponos sada plemenitiji, druge vrste: ona je pre spremna da umre, u travi kraj ograde, nego da poželi upotrebu sile, da piše molbe za ostvarenje svojih prava. Ah, oče, ta u tome je cela priča, a ne u svakodnevici života crkvenjaka. Ne, baćuška, ova mala priča je dublja i kudikamo značajnija nego što se to vama čini. Ponavljam, vi nećete tako nikad napisati, čak nećete nikad to shvatiti. Vi dobrim delom imate kočkarevsku dušu (u literarnom smislu, razume se, ja dalje ne idem), kao što sam imao čast da vam već primetim...

Sto se tiče vašeg dela i vaših umetničkih shvatanja, na vas se u tom smislu može u celini odnositi onaj poznati Puškinov epigram:

Jednom je obućar posmatrao sliku,
I na obući grešku je uočio;
Umetnik onaj čas kičicom ispravi.
»Evo«, nagnut, obućar reče:
»Čini mi se, lice je malo krivo...
I odveć su nage ove grudi!«
Ali, Apeles ga prekide naglo:
»Prijatelju, dalje od obuće ne sudi!«

Vi ste, oče, isti kao i ovaj obućar, samo s tom razlikom što niste umeli da stavite primedbu ni na obuću g-na Nedolina, što sam vam, nadam se, već dokazao razlozima. A podmetanjem ništa nećete dobiti. Potrebno je umeti razumeti ljudsku dušu, i »dalje od obuće suditi«, potreban je napor u jednom drugom pravcu, i manje, recimo, tog cinizma i tog »duhovnog« materijalizma i manje prezrenja prema ljudima, tog nepoštovanja i te ravnodušnosti. Manje ovakve sladostrasne gramzivosti, a više vere, nade, ljubavi!

Pogledajte s koliko se grubog cinizma vi obraćate meni lično, s kakvom nedoličnošću, koja vašem činu nimalo ne priliči, vi govorite o čudima. Nisam mogao da verujem kada sam u vas pročitao ovo o sebi:

»... no kako to da sve to ne zna ni urednik, g-n Dostojevski, koji je nedavno javno kazivao da je veliki hrišćanin, pravoslavni hrišćanin koji na pravoslavni način veruje u najneverovatnija čuda? Da on, možda, i ovo bekstvo oženjenog čoveka u manastir ne ubraja u čuda — onda je to druga stvar«.

Prvo, baćuška, vi ste i ovo izmislili (kakva strast u vas za izmišljanjem!). Nikad i nigde nisam ništa izjavio lično o svojoj veri u čuda. Sve ste vi to izmislili, i ja vas pozivam da kažete: gde ste to našli? Dozvolite još i ovo: da sam ja, F. Dostojevski, negde izjavio nešto slično o sebi, onda se ja, verujte mi, ne bih odricao svojih reči iz liberalističkog straha ili od ovog »kastorskog« straha. Jednostavno, ničega sličnog nije bilo, i ja samo potvrđujem činjenicu. No, ako je i bilo nečega sličnog — šta se vas tiče moja vera u čuda? Šta će čuda tu? I šta su to verovatna i neverovatna čuda? Kako vi sami prihvatate sličnu podelu? Uopšte, želeo bih da me u tom smislu ostavite na miru — već stoga što vam navaljivanje na mene u ovim stvarima uopšte ne liči, bez obzira na svu vašu savremenu prosvećenost. Vi ste duhovno lice, a tako ste razdražljivi! Sramota, g-ne Kastorski.

*

A, znate, ta vi uopšte niste g-n Kastorski, i još manje sveštenik Kastorski, i sve je ovo falsifikat i budalaština. Vi ste maskirani baš onako kako se to viđa o Božiću. I znate li šta još? Ni jednog jedinog trenutka nisam se varao, odmah sam prepoznao maskiranog, i to pripisujem sebi u zaslugu, i vidim odakle viri vaš dugački nos: potpuno

ste bili uvereni da ću ovu lakrdijski namalanu masku prihvatiti kao stvarno lice. Znajte, takođe, da sam vama odgovarao ovako široko samo stoga što sam odmah prepoznao maskiranog. Da ste vi doista sveštenik, ja bih vam, bez obzira na sve vaše grubosti koje na kraju vašega napisa dobijaju razmere nekakvog pobedonosno-bogoslovskog režanja, ipak odgovorio »s poštovanjem« — ne zbog nekog ličnog poštovanja prema vama, nego iz poštovanja prema visokom činu i uzvišenoj ideji koju on podrazumeva. Ali, pošto ste vi samo maskirani, onda i valja da budete kažnjeni. Kažnjavanje ću početi time što ću vam detaljnije objasniti po čemu sam vas poznao (neka bude među nama, čak sam se dosetio ko se skriva pod maskom, ali ime ću prećutati, za sada, zadržaću ga za sebe), a to će vam, prirodno, biti veoma neprijatno...

— Ako ste se dosetili, zašto ste mi odgovarali kao svešteniku?, pitaćete vi, — zbog čega ste prethodno napisali toliko suvišnog?

— E, pa, po odeći i dočekuju, — odgovaram vam, — i ako sam napisao nešto neprijatno g-nu »svešteniku«, onda neka to uzme na svoju savest onaj gospodin kome je palo na pamet da se posluži ovim nedostojnim načinom maskiranja u sveštenika. Da, to je nedoličan način, i on je sam to osetio. Pa i više od toga, on se, koliko je mogao, zaštitio od toga. On se nije potpisao »sveštenik P. Kastorski«, nego skraćeno: »Svešt. P. Kastorski«. To svešt. ipak ne mora da bude sveštenik, ako neko krene da napada. Uvek se može reći da je to »sveštenoljubac« ili nešto slično.

Ja sam vas prepoznao, g-ne maskirani, po stilu. Vidite li u čemu je tu vic: on je u tome što savremeni kritičari ponekad i hvale pisce i umetnike, pa je čak i publika zadovoljna (stoga što, najzad, nešto mora da čita). Ali, kritika naša se davno već prizemljila, a naši umetnici u najvećem broju odavno podsećaju na firmopisce, a ne na slikare. Ne svi, naravno. Ima ih koji imaju talenta, ali većina su samozvanci. Prvo, g-ne maskirani, u vas je sve presoljeno. Znate li vi šta znači govoriti esencijama? Ne? Odmah ću vam objasniti. Savremeni »pisac-umetnik« koji stvara tipove, i koji se u književnosti i bori za neku svoju specijalnost (na primer, da slika trgovce, seljake i ostale), obično celoga života hoda s olovkom i sveskom u ruci, sluša i zapisuje karakteristične reči; on će završiti time što će nakupiti nekoliko stotina takvih karakterističnih reči. On potom počinje roman i

čim u njega valja da progovori trgovac ili duhovno lice, on za njih traži reč po onom zapisanom u svesci. Čitaoci se smeju i hvale; to je kažu, istinito: doslovno je iz stvarnosti, vele, ali to je, pokazuje se, gore od svake laži baš zato što trgovac ili vojnik govore u romanu esencijama, to jest onako kako ni jedan trgovac ili vojnik nisu nikad u stvarnosti govorili. On će, na primer, u stvarnosti reći poneku reč od onih koje ste vi zapisali, u jednoj od desetak fraza. Jedanaesta reč može da bude ružna i karakteristična, a onih deset pre toga kao i u drugih ljudi, ništa naročito. U umetnika koji drže do tipova, on, junak govori sve same karakteristične reči i ispada — neistina. Prikazani tip govori kao iz knjige. Publika i hvali, ali iskusnog starog pisca nećete prevariti.

U većini slučajeva, stvar je kao u firmopisaca — molera. No, »umetnik« najzad poveruje da je Rafael, i ne možeš ga razuveriti! Zapisivanje reči je lepa i korisna stvar, bez toga se ne može; ne valja ih, međutim, koristiti samo mehanički. Istina, ima razlike i među »umetnicima-zapisivačima«; jedan je talentovaniji i upotrebljava reći vodeći računa o mestu, o vremenu, prati razvoj lika i uzima u obzir proporcije. Ali »esencioznost« ipak ne može da izbegne. Dragoceno pravilo prema kojem je iskazana reč srebrna, a neiskazana zlatna, naši su umetnici odavno zaboravili. Malo je uverenosti. Osećanje mere se već sasvim gubi. Uz to još, naši umetnici (kao i svi drugi, obični ljudi) počinju pažljivo da uočavaju pojave u stvarnosti i da zapažaju njihovu karakterističnost gradeći određene tipove u umetnosti, tek onda kad sve to prođe i pretvori se u nešto drugo, prema duhu epohe i njenog razvitka, tako da nam gotovo uvek ponude staro kao nešto novo. Veruju i sami da je to novo, a ne staro i već prošlo. Uostalom, ovakve su primedbe za naše pisce i umetnike nešto odveć fino; neće ih, reklo bi se, ni shvatiti. Ali, ipak naglašavam da samo genijalan pisac i snažan talent uspeva da prikaže tip na savremen način i da ga ponudi svojevremeno; oni obični pisci slede ga, manje ili više ropski, radeći po gotovim šablonima.

Ja, na primer, nisam nikad u mom životu sreo sveštenika, čak i među onim najobrazovanijim, koji nema karakterističnih osobina u razgovoru, onih koje su vezane za njegov stalež i sredinu. Uvek, makar malo, toga mora da bude. No, ako doslovno stenografišete njegov razgovor i naštampate, onda ćete u nekog obrazovanog sveštenika koji je dugo živeo u društvu primetiti odsustvo svake

karakterističnosti. Našem »umetniku« to je, prirodno, malo, i publika je na nešto drugo naviknuta. Prost svet, na primer, u Puškinovim pričama, po mišljenju većine čitalaca, verovatno govori gore nego u Grigorovića, koji je celoga života opisivao seljake. Mislim da ovako razmišlja i većina naših umetnika. On ne može da podnese da sveštenik, na primer, govori bez karakterističnosti koja zavisi od staleža i sredine, i ne uzima ga za priču — nego traži nekog karakterističnog. Tako on današnjeg sveštenika, u određenim okolnostima i u određenoj sredini, nagoni da govori kao sveštenik s početka veka u onim određenim okolnostima i onoj ondašnjoj sredini.

Sveštenik Kastorski počinje tako što izvesno vreme, kao i svi drugi, ne odaje utisak da pripada određenoj sredini.

Dok hvali umeće pisca Ljeskova, on govori kao i svi, bez ikakvih karakterističnosti reči i misli koje bi ukazivale na stalež. To je autoru bilo potrebno: trebalo je njega ostaviti na miru, da bi književna pohvala ispala ozbiljnija a pokuda g-nu Nedolinu stroža, jer bi smešna i karakteristična fraza mogla da umanji tu strogost. Ali, odjednom se autor plaši, shvativši da čitalac verovatno neće poverovati da je to sveštenik pisao, i kreće u tipičnost — i toga sada ima cela gomila. Svaka reč je tipična! I, prirodno, iz takve zbrke dobija se lažna i nesrazmema tipičnost.

Glavna odlika neobrazovanog čoveka, koji je zbog nečega prinuđen da govori jezikom i pojmovima sredine koja nije njegova — jeste izvesna nepreciznost u korišćenju reči čije značenje on, dopuštamo takvu mogućnost, i zna, ali ne zna za nijanse njihove upotrebe u sferi pojmova drugoga staleža. »... I zato zaobići ove štetne pokušaje...«, »... neukost, u ovom časopisu opet...«, »... u njemu je prikazan grlati crkvenjak...«, i slično! Ova poslednja reč, grlati, već je sasvim gruba baš stoga što sveštenik Kastorski, trudeći se da njome izrazi lice nadareno divnim glasom, misli da se to može učiniti rečju »grlat«. Autor-specijalist je zaboravio da se i u svešteničkoj sredini sada svakako sreću neobrazovani ljudi, ali i to da nikako nema takvih koji do ove mere nemaju pojma o značenju reči. To je mogućno u romanu, g-ne maskirani, ali stvarnost to ne trpi. Tako pogrešan izraz bi priličio crkvenjaku, ali svešteniku nikako. Neću pratiti sve izraze dalje: ponavljam, tamo ih je gomila, grubih i natrpanih iz sveske. No, najgore od svega je to što se ovaj autor koji voli tipove

(ako se govori o umetniku-autoru, onda je mogućan i pojam zanatlija-autor, jer tipično znači i zanat i majstorstvo) pokazao kao tip neprivlačnog moralnog izgleda. Trebalo je, ipak, ponuditi u svešteniku Kastorskom — tip čoveka dostojanstvenog, plemenitog, tu tipičnost ne bi smetala. Ali, ovaj ljubitelj tipova i sam je bio doveden u težak položaj i nije umeo da se odatle iščupa: on je hteo da se naruga svom bratu-piscu i da mu se podsmehne i, evo, on je svoje pobude, ovaj maskirani, pripisao svome svešteniku. A što se tiče čuda — ovaj ljubitelj tipova nije umeo da se obuzda. Ispala je strašna glupost: duhovno lice, a zbija šalu s čudima, deli ih na verovatna i neverovatna! Loše, g-ne ljubitelju tipova.

Ja, čak, mislim da je »Crkvenjak« delo istog pera: mnogo je naivnog ponudio ovaj neuki majstor-zanatlija na kraju, posebno u »bojaznima« Crkvenjakovim koji inače ne blista pameću. Rečju, gospodo, sve to mazanje može i da prođe kako-tako kao pripovetka, ali ponavljam vam, sve to ne može izdržati sudar sa stvarnošću, odmah će se pokazati. Ne možete vi, gospodo, da prevarite starog pisca.

Šta je to, šala šta li, s njihove strane? Ne, ne — uopšte nije šala. To je, kako da kažem, darvinizam, borba za opstanak. Ne usuđuj se, kažu, da zakoračiš na našu njivu. Čime može da vam bude od štete g-n Nedolin? Uveravam vas da on uopšte nema namere da opisuje svakodnevni život sveštenstva, možete biti potpuno mirni. Istina, zbunila me je na trenutak jedna neobična okolnost: ako maskirani ljubitelj tipičnog napada g-na Nedolina, on bi, rugajući se njemu, morao da hvali sebe (u ovom smislu, u ovakvih ljudi nema nimalo samoljublja: oni su spremni da, bez trunke stida, pišu i štampaju pohvale sebi, sami i svojeručno). No, na moje veliko čuđenje, ovaj Ljubitelj tipičnosti ističe i hvali g-na Ljeskova i njegov talent, a ne sebe. Posredi je nešto drugo, i verovatno će se i to objasniti. A maskirani ne podleže sumnji ni najmanje.

Ali, zbog čega je tu i sam Ruski svet? Apsolutno ne znam. Nisam nikad imao ništa s Ruskim svetom, i nemam namere ni ubuduće. Bog zna s čim sve ljudi ne naleću.

XI SANJARIJE I PRIVIĐENJA

Mi smo u prošlom broju Građanina opet progovorili o alkoholizmu ili, tačnije, o mogućnostima da se zaleči rana opštenarodnog pijanstva, o našim nadama, o našoj veri u lepšu blisku budućnost. Već odavno, i mimo volje, tuga i sumnje obuzimaju srce. Naravno, zbog važnih tekućih poslova (a u nas se sve sreću takvi važni, poslovni ljudi) nemamo vremena, a smatramo i da je glupo razmišljati o tome šta će biti za deset godina ili krajem veka, to jest kad nas više ne bude. Apres moi deluge![12], to je deviza današnjeg poslovnog čoveka. Ali dokonim i nepraktičnim ljudima koji nemaju mnogo obaveza zaista se može oprostiti ako požele da maštaju o budućnosti, ako im se samo mašta. Maštao je čak i Poprišćin (Zapisi ludaka Gogolja), i to o španskim problemima: »... svi ti događaji su me tako potresli i ubili, da ja...«, pisao je on pre četrdeset godina. Priznajem, i mene često mnogo šta potrese i, pravo govoreći, utučen sam mojim sanjarijama. Ovih dana maštao sam, na primer, o Rusiji i njenom položaju, kao velikoj evropskoj državi, i nešto mi nije bogznašta palo na pamet o ovoj tužnoj temi!

Uzmimo da bi mi trebalo, po svaku cenu i što je mogućno pre, da postanemo velika evropska država. Recimo, mi i jesmo velika država; samo hoću da kažem da to nas veoma mnogo košta — to je mnogo skuplje nego drugim velikim državama, a to je loš znak. Tako da sve to ispada čak i neprirodno. Žurim, međutim, da se ogradim: sudim jedino i samo sa zapadnjačke tačke gledišta i, evo, s te tačke gledišta u mene izlazi na to. Sasvim je druga stvar nacionalna, da tako kažemo, pomalo slovenofilska tačka gledišta; tu postoje, kao što je poznato, vera i nekakve unutrašnje, narodu svojstvene osobine i snage, lične i originalne, koje samo našem narodu pripadaju, koje ga održavaju i spasavaju. Ali, čitajući tekstove g-na Pipina, otreznio sam se. Razume se, želim, i uvek sam želeo, želeću i ubuduće da ova čvrsta, dragocena i samostalna načela koje ruski narod ima ostanu zauvek nešto stvarno; ali, složićete se, takođe, i u ovome — kakva su to načela koje čak i g-n Pipin ne primećuje, ne čuje i ne vidi, koja su tako skrivena da ih je nemogućno pronaći? I zbog toga mi i mimo volje ne ostaje ništa drugo nego da se snađem i bez tih načela koja teše

dušu. Tako ispada, po mom mišljenju, da se mi zasad samo grabimo za mesto na visini velike države, trudeći se na svaki način da susedi to ne primete brzo. U tome nam od izvanredne koristi može biti opšte evropsko neznanje o svemu onome što je u vezi s Rusijom. Bar do sada to neznanje nije bilo podložno sumnji — a to je činjenica zbog koje uopšte ne bi trebalo da se jedimo; naprotiv, biće veoma nezgodno po nas kad nas susedi budu pogledali bolje i izbliza. To što oni do sada nisu razumeli ništa u nas — to je bila naša velika snaga. No, stvar je u tome što oni sada, avaj, kako se čini, počinju da nas shvataju bolje nego ranije, a to je veoma opasno.

Veliki sused nas neumorno proučava i, kako izgleda, već je uspeo mnogo da vidi. Ne upuštajući se u finese, pogledajte neke najočitije stvari koje se same nude očima. Pogledajte naše prostore i naše granice (naseljene tuđincima, kod kojih iz godine u godinu sve više jačaju individualni strani i tuđinski (od suseda) elementi — pogledajte i porazmislite: na kolikim tačkama smo mi strategijski ranjivi? Mi bi trebalo da imamo vojsku (po mom civilnom shvatanju, uostalom) mnogo veću nego naši susedi, ako hoćemo sve to da branimo. Uzmite i to da se danas ratuje ne samo oružjem, nego i umom, a ova poslednja okolnost je, složićete se sa mnom, po nas veoma neugodna.

Danas se za deset godina, pa čak i češće, menja oružje. Za petnaestak godina će se, možda, gađati ne iz puške, nego nekakvom munjom, nekakvom električnom strujom iz mašina koje sve spaljuju. Recite šta mi možemo slično izmisliti i da ga još sačuvamo kao iznenađenje za naše susede? Šta će biti za petnaestak godina ako svaka država bude stvorila, tajno i u rezervi, po jeđno takvo iznenađenje? Avaj, mi možemo samo da preuzimamo oružje od drugih, da ga kupujemo i, u velikoj meri, da ga popravljamo. Da bi se izumele takve mašine, potrebna je sopstvena nauka, samostalna, naša, slobodna, a ne ona naručena i pretplaćena. Mi takvu nauku još nemamo, a nemamo čak ni onu kupljenu. Pogledajte, opet, našu železničku mrežu, sravnite naša prostranstva i naše siromaštvo, uporedite naše kapitale s kapitalima drugih država i izračunajte sami: koliko će nas naša železnička mreža, nama kao velikoj državi neophodna, stajati? Obratite pažnju: tamo u njih takva je mreža izgrađena davno, i građena je postepeno, a mi moramo njih stići i

dalje poći — tamo su relacije kratke, a u nas su sve »tihookeanske« po dužini. Mi još bolno osećamo koliko nas je stajalo ono prvo u građenju te mreže; to se izrazilo kao veliko izdvajanje kapitala u te svrhe, a na štetu naše bedne poljoprivrede i svake druge delatnosti. Stvar nije samo u novčanim sumama, nego u stepenu nacionalnih napora. Uostalom, nema kraja ako budemo po tačkama nabrajali naše potrebe i našu ubogost. Uzmite, najzad, prosvetu, to jest nauku, i pogledajte koliko nam valja da u tom smislu stignemo druge. Prema mom skromnom sudu, mi bi trebalo godišnje da trošimo za prosvetu isto onoliko koliko i za vojsku, ako hoćemo da dostignemo bilo koju od velikih država — a valja znati da je vreme otišlo, ispušteno je mnogo, nemamo ni tolikog novca i, na kraju krajeva, sve bi to bio samo jedan impuls samo, a ne normalan hod stvan; mali jedan potres, da tako kažemo, a ne zemljotres.

Sve su to moja sanjarenja, razume se; no... ponavljam i mimo volje čovek mašta u tom smislu, i zato i nastavljam da sanjarim. Primetićete, sve kroz novac gledam, a zar je to siguran račun? Novcem se nikako ne može sve kupiti, tako moze da razmišlja samo neki neobrazovani trgovac u komedijama g-na Ostrovskog. Novcima ćete, na primer, izgraditi škole, ali nećete odmah stvoriti učitelje. Učitelj — to je nešto posebno, narodni, nacionalni učitelj se stvara vekovima, njega drži predanje, ogromno iskustvo svih. Ali, dopustimo, stvorićete novcima ne samo učitelje nego i, najzad, naučnike, i šta? Ipak ljude nećete stvoriti. Sta imamo od toga što je neko naučnik, ako ništa ne stvori? On može, na primer, da prouči pedagogiju i da je na katedri odlično tumači, ali neće od toga ipak postati pedagog. Ljudi, ljudi — to je ono najvažnije. Čovek je i od novca samog vredniji. Ljude ni za kakve novce ne možemo kupiti ni na kakvoj pijaci, njih vekovi stvaraju, a vekovi — to je vreme, godine, čak i u nas gde vekovi odavno ništa ne vrede. Čovek ideje i stamostalne nauke, aktivan čovek stvara se samo u toku dugotrajnog samostalnog života nacije, kroz njen vekovni mukotrpni rad — rečju, njega stvara ukupni istorijski život zemlje. A naš istorijski razvitak u poslednja dva veka nije bio u punoj meri samostalan. Nemogućno je veštački požurivati nužne i nepromenjive istorijske momente u životu naroda. Imali smo svoj primer, i on nam je još pred očima: još pre dva veka hteli su sve da požure i da dostignu, i umesto toga zaglibili su, jer — bez obzira na

sve one trijumfalne poklike naših zapadnjaka — mi smo bez sumnje zaglibili. Naši zapadnjaci su svet koji danas udara u sva zvona s krajnjom zluradošću i oduševljenjem i objavljuje da smo zaostali, nemamo nauke, zdravoga razuma, strpljenja i umešnosti, mi bi trebalo po njima, samo da puzimo za Evropom, da joj ropski podražavamo; po njima, dalje, prestupno je čak i pomišljati o nekoj našoj samostalnosti pod evropskim starateljstvom, a sutra — probajte samo da izrazite sumnju u spasonosnu snagu onog prevrata koji je u nas bio pre dva veka — u horu će graknuti na vas da su sva naša sanjarenja o našoj samostalnosti samo pijani patriotizam, samo »kvas«; mi smo, po njima, pre dva veka postali srećni i prosvećeni Evropljani od gomile varvara, i zbog toga valja da imamo to na umu do groba, i da se toga opominjemo sa zahvalnošću.

Ali, pustimo zapadnjake i pretpostavimo da se novcem može sve učiniti, da se čak može i vreme kupiti, pa i stvoriti originalnost naroda nekako odmah, ali nameće se pitanje: gde naći tolike novce? Bezmalo polovinu sadašnjeg budžeta pokriva votka, to jest ovo današnie pijančenje i narodni razvrat — što će reći, to je naša budućnost. Mi, tako reći, budućnošću i plaćamo naš ogromni budžet velike evropske države. Mi sečemo drvo u korenu, da bismo brže dohvatili plod. Ko je to tako hteo? To se dogodilo samo po strogim zakonima istorijskog razvitka. Oslobođen velikom zapovešću monarha. naš narod, koji je bez iskustva i koji nije ni živeo samostalnim životom. pruža prve korake na novom putu: to je ogroman i do sada neviđen prelom, gotovo iznenadan, po svojoj celovitosti i svom karakteru do sada nepoznat u istoriji. Ti prvi sopstveni koraci oslobođenoga džina po novom putu zahtevali su više opreznosti. no šta je video naš narod već na prvim koracima? Kolebljivost viših slojeva društva, vekovima ukorenjenu otuđenost naše inteligencije od naroda (a to je ono najvažnije i, kao krunu svega — pad vrednosti i Jevrejina. Narod je nočeo da banči i da pije — u početku od radosti, a posle iz navike. Jesu li mu pokazali nešto bolje od niskih cena? Jesu li mu stvorili zabave, jesu li ga čemu naučili? Sada u nekim mestima. a ima mnogo takvih mesta, ima kafana ne za stotinak ljudi, nego i tamo gde ih ima desetak. Stotinak ljudi, pa i manje, i njima kafana. Građanin je već jednom pisao u posebnom tekstu o budžetima tih kafana: ne može se ni zamisliti da bi kafane mogle da žive isključivo od vina. I čime se

onda izdržavaju? Narodnim razvratom, krađom, skrivanjem, rasipništvom, pljačkama, razaranjem porodica i nacionalnom sramotom — eto, time se one izdržavaju!

Majke piju, deca piju, crkve su opustele, očevi se bave razbojništvom, odneli su bronzanu ruku Ivana Susanjina u kafanu i tamo su je, u kafani, primili! Pitajte samo lekare: kakvo će se pokoljenje roditi od ovih pijanaca? Ali neka, neka (i, daj Bože!) je to samo sanjarenje pesimista koji deset puta preuveličava bedu! Verujemo, i hoćemo da verujemo, ali... ako se u sledećih deset ili petnaest godina ova nacionalna sklonost ka pijančenju (koja je nesumnjiva) ne umanji, nekako ne zadrži, nego bude sve više i više rasla — neće li se dogoditi ovo o čemu razmišljamo? Nama je, kao velikoj državi, potreban veliki budžet; dakle, veliki novci. Ko će to obezbediti za petnaestak godina, ako se ovakvo stanje bude nastavilo? Rad, industrija? Jer, stvarni budžet se formira radom i industrijom! Ali, kakav se rad može organizovati s ovolikim kafanama? Pravi kapital se u zemlji stvara samo u uslovima opšteg blagostanja naroda, drugačije se stvara samo kapital kulaka i Jevreja. Tako će i biti ako se narod ne trgne, ako se ovakvo stanje nastavi i ako inteligencija ne pomogne narodu. Ako se narod ne prene, za kratko vreme će se naći u rukama raznoraznih Jevreja, i onda ga više nikakva seoska zajednica neće spasti: postojaće samo solidarni bednici zarobljeni dugovima zajedno sa svojim zadrugama, i Jevreji i kulaci koji zgrću sume. Pojaviće se sitni, podli i razvratni buržuji i mnoštvo robova koje su oni pritisli — eto vam slike! Jevreji će piti narodu krv i hraniće se razvratom i bedom tog naroda, ali pošto će oni obezbeđivati budžet njih će, prema tome, svi podržavati. Grozna mašta, užasna — Bogu hvala što je ovo samo san. San titularnog savetnika Popriščina, slažem se s tim. On se neće ostvariti! Mnogo puta je narodu polazilo za rukom da se iščupa! On će naći u sebi snagu koia ga štiti, kao što ju je mnogo puta nalazio, naći ona načela koja ga štite i spasavaju — baš ona načela koia u niemu nikako ne nalazi naša inteligencija. Neće on želeti kafanu, nego rad i red, časti će želeti, a ne krčmu...!

I, Bogu hvala, sve se to već obistinjuje, bar ima znakova koji to potvrđuju, već smo pominjali trezvenjačka društva. Istina, s tim tek počinjemo, to su jedva primetni pokušaji, ali neka ih samo ne ometu u

razvoju nekakvim tamo posebnim razlozima. O, kada bi im se samo dala podrška! Šta bi tek bilo kada bi ih podržali naši najnapredniji umovi, naši književnici, socijalisti, sveštenstvo i svi om koji se svakog meseca znoje na papiru, pod teretom svoga duga narodu. Šta bi tek bilo kada bi ih podržao i učitelji koji se u nas javlja! Ja znam da sam čovek bez praktičnih sposobnosti (sada, posle nedavnog poznatog govora g-na Spasoviča, meni je drago da to priznam), i ja — zamislite samo — pomišljam kako bi i najsiromašmji učitelj u školi mnogo mogao da učini svojom inicijativom, samo ako bi želeo da se prihvati posla. Stvar je u ličnosti, u karakteru, važan je preduzimljiv čovek koji želi samo da radi. Učiteljska mesta u nas većinom popunjavaju mladi ljudi koji žele da rade, ali koji ne poznaju narod; učitelji su sumnjičav i nepoverljiv svet, ljudi koji se posle prvih oduševljemh i plemenitih pokušaja brzo umore, počnu crno da gledaju i na svoju službu gledaju kao na nešto što je samo prelaz ka boljem, i posle svega — ili se konačno propiju ili, pak, za desetak rubalja više ostavljaju sve, beze nekud, čak beže bez novca u Ameriku, da tamo »osete slobodu rada u slobodnoj državi«. To se događalo i, kažu, događa se i danas. Tamo, u Americi, njega nekakav gnusni preduzimač izrabljuje grubim radom, pljačka ga, pa čak i pesnicama tuče, a on posle svakog udarca srećno uzdiše: »Boze, kako su ovakvi udarci pesnicama u otadžbini grubi i nazadni, a kako su ovde plemeniti, prijatni i liberalni!« I dugo će mu se jos tako činiti, ne menjaju se ubeđenja zbog takvih sitnica. Ali. ostavimo njega u Americi, ja ću nastaviti svoju misao. Moja je misao — podsetiću — da bi i onaj mali učitelj iz seoske škole mogao da preuzme na sebe inicijativu za oslobođenje naroda od varvarskih naklonosti prema pijančenju, samo ako bi hteo. U vezi s tim, imam čak i siže za jednu priču, i možda ću rizikovati da to saopštim čitaocu i pre priče...

XII POVODOM NOVE DRAME

Nova drama — to je drama g-na Kišenskog Do dna piti — dobro ne videti, čija smo tri poslednja čina mi odlučili da objavimo u ovom, 25-om broju Građanina, odmah, bez obzira na to što nam je zauzela gotovo polovinu prostora. Želeli smo da utiske ne usitnjavamo, i možda će se čitaoci složiti: ta drama zaslužuje, čak, njihovu pažnju. Ona je pisana za narodno pozorište, s poznavanjem stvari, jasno i nesumnjivo talentovano — a to je važno, naročito danas kada se gotovo i ne javljaju novi talenti.

To su tipovi iz fabričkog života, iz »fabričkog naselja«, neobično raznovrsni i jasno naslikani. Siže je jasan, i nećemo ga detaljnije izlagati. Misao je ozbiljna i duboka. To je prava tragedija, i njen fatum je — votka; votka je sve povezala, sve ispunila i sve uništila. Istina, pisac, kao i svaki pravi umetnik, nije mogao da i šire ne pogleda na svet koji prikazuje, bez obzira što je već naslovom istakao svoju temu: »do dna piti — dobro ne videti«. Tu se, pored ostalog, vidi i onaj neobični ekonomski i moralni potres koji je usledio posle velike reforme današnje vladavine. Nekadašnji svet, raniji poredak, sve je to veoma loše, no sve je to nestalo nepovratno. I, čudna stvar: ružne moralne strane ranijeg poretka — egoizam, cinizam, ropstvo, razjedinjenost, prodavanje — ne samo što nisu nestali posle ukidanja kmetskog prava, nego su se povećali i razvili, dok od dobrih moralnih strana nekadašnjeg načina života — kojih je, razume se, bilo nije ostalo gotovo ništa. Sve se to odrazilo u slikama g-na Kišenskog, bar onako kako je mi razumemo. Tu je sve prolazno, klimavo i, avaj, i ne podseća na neku lepšu budućnost.

Autor energično ukazuje na spasenje što dolazi od obrazovanja koje je jedini izlaz, no zasad je sve zahvatila i otrovala votka, ona je otrovala i porobila narod. Tu užasno mračnu sliku novoga ropstva, u koje je pao ruski seljak oslobodivši se ranijeg ropstva, i slika g-n Kišenski.

Tu imamo dve vrste tipova — ljude čije je vreme na izmaku, i nove predstavnike novih pokoljenja.

Pisac poznaje mlado pokoljenje. Njemu su omiljeni tipovi, koje on prikazuje kao nadu za budućnost i koji čine svetlost na ovoj mračnoj

slici, ispali veoma uspeli (što je dosta čudno, jer »pozitivni« tipovi ne polaze za rukom našim stvaraocima). Bar je Marija kao lik besprekorna. Njen mladoženja Ivan je nešto slabiji, bez obzira na tačnost prikazivanja. To je lep, odvažan i pametan mladić koji je dosta video, dobar i čestit. Njegov je nedostatak u tome što ga je pisac veoma zavoleo, odveć ga je pozitivno prikazao. Da se autor postavio prema njemu drugačije, i čitaočevi utisci bi išli u korist ovog, autoru dragog, junaka. Istina, kao i svaki prefinjeni umetnik, autor nije obišao ni najneprijatnije crte karaktera svoga Ivana. Ivan je energičan i poseduje sjajne umne sposobnosti, ali je mlad i sklon zanošenju. On velikodušno veruje u istinu i pravi put, ali istinu brka s ljudima i zahteva od njih nemogućno. On, na primer, zna zakone tako da se pisar Levanid Ignjatič njega pribojava, ali on prostodušno veruje u to svoje znanje, i tako nije unapred pripremljen za borbu sa zlom — i ne samo što opasnost ne uočava, nego je često i ne pretpostavlja. Sve je to tako prirodno i divno, jer tako i valja da bude. Osim toga, autor nije zanemario ceo niz veoma zanimljivih pojedinosti: Vanja shvata odvratno održanje nitkova (dodajmo, oni su neprijateljski raspoloženi prema njemu), ali ih, kao mlad i zdrav čovek kome je na svetu sve još lepo, prima, nedovoljno ih se gnuša i s njima je, s njima pesme peva. Ova njegova mladalačka osobina neobično privlači čitaoce. Ali, ponavljamo, pisac ga je odveć zavoleo, i ne dozvoljava sebi da ga pogleda odozgo. Mislimo da nije dovoljno samo vemo prikazati određene osobine lica, valja ga jasno osvetliti sopstvenim umetničkim pogledom. Pravi umetnik ni po koju cenu ne bi trebalo da bude jednak licu koje prikazuje, niti bi valjalo da se zadovolji samo njegovom realnom istinom: izostaće istina utiska. Trebalo bi bar malo, kap jedna piščeve ironije, uz svu tu samouverenost i mladalački zanos junaka — i tada će junak čitaocu postati prisniji. Ovako, pomisliš da je pisac i hteo da ga prikaže kao čoveka koji je uvek u pravu, u svim onim nedaćama koje se sručuju na junaka.

Drugi predstavnici mladog pokoljenja su oni koji još od detinjstva pate, »žrtvovano pokoljenje« — oni su ispali bolje nego »pozitivni« tipovi. Njih ima dve vrste: krivi i nevini. Tu imate, na primer, jednu devojčicu (Matrjoša) — nesrećno i požrtvovano stvorenje i, što je najgore, vi osećate da ona nije sama takva, takvih »nesrećnih« ima u nas u Rusiji koliko hoćete, mnogo, puna su sela takvih. Tačnost

prikazivanja ovde će osetljivog čoveka, koji gleda na budućnost svesno, nagnati da se užasne. To je pokoljenje koje se podiglo posle reforme. Ono je već u ranom detinjstvu videlo već razorenu porodicu i ono cinično masovno pijančenje, a odmah zatim došlo je pravo u fabriku. Jadna devojčica! Ona bludniči možda još od svoje dvanaeste godine i, može biti, i ne zna da je razvratnica. Za Božić je došla iz fabrike na selo, i iskreno se čudi kako može nekadašnja njena drugarica, seoska devojka Maša, da pretpostavi čast ukrasima: »Eto, Stepane Zahariču, vidi se neprosvećenost!«, kaže ona. »Velika nevolja što će trgovac ili gospodin s devojkom poigrati«. Ona to govori uverena u svoju istinu, pa i više od toga: ona to govori žaleći Mašu i seoske devojke; kad Maša tera od sebe trgovčića — podlaca, ona otvoreno kaže: »Šta imaš s tim svetom da mudruješ! Na njenom mestu bi se sada neka druga obradovala i sebi vajde i vama bi ugodila«. I, najzad, kada ova nesrećnica daje bilja za uspavljivanje Maši, u dogovoru s trgovčićem koji hoće jadnu onesvešćenu Mašu da siluje, i kada odlazi na peć da sve to gleda, da vidi je li žrtva već uspavana, ona sve te zločine čini bez svesti o zlu, potpuno uverena da Maši, svojoj nekadašnjoj drugarici, čini dobro zbog kojeg bi ona trebalo da joj kasnije bude zahvalna. U petom činu, u poslednjoj strašnoj katastrofi — ni očajanje Mašino i njenog oca i mladoženje, ni ubistvo koje bi trebalo da se dogodi — ništa od svega toga nju ne zbunjuje; ona nema srca — ta i gde se ono moglo u nje stvoriti? Ona sleže ramenima i izgovara svoju omiljenu reč: »neprosvećenost«. Pisac nije propustio ovaj uzvik, završavajući umetničko oblikovanje ovog lika. Tragična sudbina! Ljudsko biće je pretvoreno u ništavnog crvića koji je zadovoljan sobom i svojim vidicima.

Tu je sredina, tu je fatum, ova nesrećnica nije kriva i vi to shvatate, ali evo drugog tipa — najcelovitijeg u drami — to je tip razvratnika, ispičuture, to je kržljavi fabrički momak, Mašin brat, koji kasnije prodaje sestru trgovčiću za trista rubalja i somotski ogrtač — to je, o, to je već tip od onih krivih iz »žrtvovanog« pokoljenja! Tu nije u pitanju samo sredina. Istina, okolnosti su iste i sredina je ista: pijančenje, razorena porodica, i fabrika. No, ovaj nije onako naivno, kao Maša, poverovao u razvrat. On nije naivno podao kao ona; on je podao s ljubavlju prema podlosti, uneo je celog sebe u tu podlost. On zna šta je razvrat a šta nije, ali razvrat je zavoleo svesno, i prezire svaku čast.

On svesno odriče stari sistem porodičnog života i običaje; on je glup i tup, to je istina, ali u njemu ima nekog entuzijazma sladostrašća i najpodlijeg i najciničnijeg materijalizma. To više nije jednostavno crvić kao Matrjoša, kod koje je sve slično maleno i presušeno. On sedi na seoskoj skupštini, i vi osećate da on ništa ne razume niti može razumeti od svega, on više nije »od sveta ovoga«, on je konačno prekinuo s njim. On prodaje sestru bez griže savesti, i ujutro se pojavljuje u očevoj kući, stupa na scenu očajanja, u somotskom ogrtaču i s novom harmonikom u rukama. Postoji nešto u šta on veruje kao u najveću moć to je votka. S nekom glupom spretnošću, on pre svakog posla iznosi votku — gorku seljacima, i slatku ženama, uveren da će sve biti po njegovome, i da votka sve može. U njegovom liku ima, da ironija bude veća, pored potpunog cinizma, i onih biranih manira iskonske seoske »učtivosti«. Stigavši u selo i odsevši u krčmi, on šalje majci, pre susreta s njom, slatke votke. Kada on i Matrjoša dovode majku u krčmu da je nagovore da rođenu kćer proda trgovčiću-nasilniku, on majku pre svega učtivo nudi votkom i, pokazujući joj mesto, kaže: »Izvolite, mamice!«, a majka je veoma zadovoljna »učtivošću«. Našem piscu su neki čitaoci, koji su pročitali prvi čin, prigovarali da je jezik junaka odveć naturalan, i tvrdili su da je mogao biti malo književniji. Tom naturalnošću jezika i mi nismo sasvim zadovoljni, sve bi trebalo da bude umetnički izraženo. Ali, kad pažljivije pročitate dramu, pa je i drugi put pročitate, moraćete se složiti da se jezik nije mogao menjati bar u najvažnijim mestima, a da se ne naruši njena karakterističnost. Ono: »Izvolite, mamice!« ne može se menjati, ne bi više bilo onako podlo. I, obratite pažnju, tu podlu, glupu i pijanu staricu, svoju »mamicu«, on uvažava isto onoliko koliko i svoj đon.

Evo tragičnih reči oca ove porodice, starca koji pije, o tom »žrtvovanom pokoljenju«:

Zahar (ispija čašu vode): Pijandure! Razmislite sada, prijatelji: stoji ovaj iz fabrike celu nedelju za strugom, noge i ruke mu se oduzmu, a u glavi kao da je magla! Svi kao da su šenuli! Ljudskoga lika nemaju! U velikoj kući zagušljivo, goli zidovi — da ne pogledaš! Sunce ovde ne zaviruje, vidiš i njega praznikom! No, prijatelji, dođe tako praznik, a ti, deda, Sveto pismo čitaš, drugi u polje pođe da žita vidi ili do šume, tako, pčele da obiđe, ili do suseda da porazgovara — do »zemstva«,

ili na skupštinu seosku, da se o cenama žita nešto čuje — a recite mi, kuda će on! ovaj iz fabrike da pođe? O čemu on da progovori? U njega je sve izmereno i odvagano! Hoće li o kaznama, o lošoj proviziji, o jeftinom čaju od rublje koji naplaćuju rublju i po, niko ga ne pušta unutra, da bude provizije više i razvrata da bude više... Znači, jedini mu je put u krčmu! Jedini mu je razgovor o votki i razvratu.

Vasilij: To je istina!

Zahar: Ta zamislite, i on bi da odahne! I on je mlad! Krene kolo, pesme, smeh — ko je tako mnogo prošao, on bi... Ovako, svi u gomilu, pa u krčmu! I počne priča o devojkama, o tome ko će koga natpiti! A pogledaj šta biva u fabrikama! Dvanaestogodišnje devojčice ljubavnika traže! Obešenjaci, piju votku kao vodu! Po fabrikama psovanje, ruganje — stenjanje, pravi pakao. Deca se u starijih zadužuju! Šaljemo tamo decu svoju na propast! Ima li makar jedna devojka a da nije raspusnica — ima li mladića koji nije pijanica u tim tamo fabrikama?

*

No, najkarakterističnija scena u toj drami je ona u trećem činu — seoska skupština. Jedna snažna misao leži u osnovi te epizode poeme. Ta seoska skupština — to je sve što je ostalo od onog čvrstog ugaonog kamena ruskog narodnog uređenja, to je njegova osnovna karika i glavna nada za budućnost tog uređenja — i, evo, i ta skupština nosi već u sebi klicu svoga raspadanja, ona nosi bolest u sebi! Vi vidite da je tu u mnogo čemu ostala samo forma, onaj njen duh i ona njena unutrašnja vekovna istina se već kolebaju, razlažu — kolebaju se zajedno s ljudima koji su počeli da posustaju, da se kolebaju.

Na toj skupštini događa se jedna vapijuća nepravda — uprkos običajima i zakonu, Ivana (junaka drame), sina jedinca jedne udovice, šalju u vojsku umesto jednoga iz bogate porodice u kojoj ima trojica momaka i, što je najgore od svega, to se čini svesno, s namernim nepoštovanjem običaja i zakona, čini se zbog vina i novaca. Tu čak nije reč o potkupljivanju, to bi bio samo usamljen prestup koji se može ispraviti. Ne, tu se sve događa zbog svesnog nepoštovanja prema sebi, prema svom sudu, pa prema tome i prema svom sopstvenom sistemu života. Cinizam je već jasan na početku, kada se, mimo običaja i drevnih pravila, na otva ranju skupštine dozvoljava pijanka:

»Pod gasom će se bolje suditi«, kaže, podsmevajući se, starešina skupštine. Polovina tih okupljenih građana odavno više ne veruje u snagu skupštinskih odluka, pa ni u njihovu neophodnost, i sve to gleda kao suvišnu formu koja se uvek može zaobići. To bi trebalo, i to može uprkos pravdi, onako zbog prve koristi koja je pod rukom. Osećate da neće proći mnogo vremena, i ovi će pametnjakovići na tu ceremoniju početi da gledaju kao na čistu glupost i suvišan teret, jer skupštinska odluka će biti, kako bilo da bilo, uvek onakva kakva bude potrebna bogatom i moćnom zelenašu koji rukovodi skupštinom. I bolje je, umesto ovih formalnosti, odmah preći pod vlast ovog zelenaša. A on će, kao dodatak svemu, još i votkom pojiti. Vi vidite da se u većine tih samoupravnih članova zajednice izgubila svaka uverenost u to da se odluka može doneti uprkos volji moćnika — svi su »postali slabiji«, okorela su im srca, svima je stalo do slatke materijalne koristi. Oni su, u suštini, robovi, i čak ne mogu ni da zamisle da se odluka može doneti u duhu pravde — oni veruju samo u korist. Mladi prisustvuju tome, i gledaju na sve to ne samo bez uvažavanja nego s podsmehom, kao na nešto divljačko što ima samo glupu formu, kao na nešto što se održava zahvaljujući samo tvrdoglavosti dvojice-trojice staraca koji se, povrh svega, mogu uvek potkupiti. Tako stoji, i tako se i ponaša na skupštini i Stjepan, onaj pijani i kržljavi momčić, koji će kasnije prodavati svoju sestru. Sve epizode ove seoske skupštine su piscu pošle za rukom. I, što je najvažnije, Stjepan je gotovo u pravu što ne samo ništa ne razume u svemu tome, nego i što neće ništa da razume. On nije mogao da ne primeti kako je na skupštini mogućan uticaj sa strane onog trgovčića koji je naumio da uništi Vanjku i da mu otme devojku. Skup je popio njegovo vino, i dozvolio je trgovčićevom pomoćniku da kaže onako naglas kako, eto, bez njega, bez trgovca-fabrikanta koji im svojim radom u fabrici hleb daje, »sva bi vaša okolina po portama crkvenim prosjačila, a ovako, ako po njegovom presude, onda će trgovac, po svom činu i moći, mnoge dugove narodu oprostiti«. Stvar se, razume se, završava u korist trgovca, i Vanjku šalju u vojsku.

Na skupštini se (ona je bogata likovima i karakterima) pojavljuju i dve gotovo tragične ličnosti: jedna je starac Naum Jegorov, koji već dvadeset godina zauzima prvo mesto u skupštini i rukovodi njome, a druga — to je Stepanida, Ivanova majka. Naum Jegorič je razuman

starac, čvrst, čestit i plemenite duše. Na odluku zbora on gleda s jedne više tačke. Za njega, to nije jednostavno skupština domaćina nekog sela, on se svojim osećanjem podigao do pojma koji je mnogo obuhvatniji — ova odluka seoske skupštine za njega je odluka koju je donela cela seljačka Rusija, koja i postoji na takvim odlukama veća skupština. No, on je dovoljno uman čovek i zapaža da se sve koleba u skupštinama, on shvata kuda sve ide. Bivalo je ranije zločina na skupštinama, na onim pre dvadesetak godina, ali nepoštovanja od strane samih članova nije bilo, bar nešto slično nije pretvarano u princip. I kada su ranije činili podlost, znali su da je to podlost, kao što su znali šta je dobro; sada ne veruju u dobro, čak ne veruju u njegovu neophodnost. Pa ipak, Naum, taj poslednji Mohikanac, veruje i dalje u pravdu ovih veća, po svaku cenu veruje — gotovo na silu, i u tome je njegova tragika. On je formalist: osetivši da sadržina nestaje, on se čvrsto prihvata forme. Kada je video da su svi pijani, predložio je da se zbor odloži, no kada su svi povikali: »Pod gasom se bolje sudi!«, on je zaćutao, pokrio se: »Opština je odlučila, protiv nje se ne sme ići«. On sasvim dobro, i s bolom u duši shvata, duboko u sebi, da ovaj njihov najmljeni pisarčić Levanid Ignjatič znači sve, on zna da će skupština odlučiti onako kako bude rekao trgovčićev pomoćnik. Ali, starac još, dok ima vremena, zavarava sebe, on tera Levanida s onog glavnog mesta i, kao predsednik skupštine, kori pomoćnika zbog njegovih nepristojnih reči protiv skupštine.

Za Vanjku se zauzima nekoliko pravičnih glasova, hvale ga, kažu da je on uman mladić, potreban opštini; takvog, kažu, valja sačuvati, ali evo, odjednom, čuje se i jedan među drugim, glas jedne pijane glave: »No, ako je najbolji — onda njega u regrute!« To je užasan podsmeh nad pravom, razmetanje nepravdom, igra... Sudija se samom sebi podsmeva, i još u stvarima koje su kao sudbina ljudska! Naum sluša sve to i, naravno, postaje mu jasno da je gotovo s njegovom »opštinom«. Tu je i Ivanova majka. To je još mlada žena, snažna, ponosna. Odavno je ostala mlada udovica. Opština je nju kao udovicu pritiskala, ponižavala. Ona je sve podnela, kućicu je popravila, podigla je svog jedinca, voljenog Vanju, sebi na radost i utehu, i, evo — sluša i vidi sada kako joj ta opština oduzima poslednju nadu, njenu poslednju radost, sina. Naum Jegorič predoseća pijanu i naopaku odluku veća, i žurno kaže Stepanidi: »Eh, šta se može!

Opština je sila! Moli, Stepanida, moli opštinu našu«. Ali, ona neće da moli. Ona jogunasto prekoreva opštinu zbog nepravde, zbog potkupljivosti i pijanih odluka, zbog zavisti prema njenom Vanji. »Ti, Stepanida, gore činiš, opštinu ljutiš!«, uzbuđeno viče Naum. »A zar ti misliš, Naume Jegoriču, da ja ne vidim da ovde nema zakona i savesti — ovde je samo votka. Kada bih ja znala da se ovde ima ko moliti, ja bih kolena savila i klekla na crnu zemljicu, zalila bih pod u kući suzama svojim, glavu bih razbila svetu se klanjajući! Ovde nemam koga moliti ni preklinjati! Zar ti ne vidiš da je ovde sve namešteno, podmazano? Uništiće oni, crni gavranovi, divnog sokola, iskljuvaće ga! Zbog votke, duše svoje prodajete, i kome da se molim — zar votki? Ko je više ponudio, on vas je i kupio. Uvredio si ti, Vanja, ovog trgovca, ili vi ostali ne znate da je pijani trgovčić pošao da osramoti nevestu Vanjinu, šta li! I vi to ne znate! Slatka je ta trgovčeva votka! Bestidnici ste vi, krvopije, zbog toga me krivite što sam sirotu bez igde ikoga kod scbe primila! No, neće biti kako vi hoćete! Neće biti! Pomoćnik zna Vanjušku, on neće uvredu dopustiti! (Brzo odlazi)«.

Ova ponosna žena — to je lik koji je posebno uspeo našem pesniku. Kako hoćete, gospodo, ali ovo je sjajno mesto. To je, naravno, rusko selo, a lik je — prosta žena koja i ne zna da govori pravilno, no, Bože moj, ovaj monolog o nažuljanim kolenima, ono »da se ovde ima ko moliti«, vredi koliko mnoga uzvišena mesta u drugim tragedijama ovakve vrste. Nema ovde klasičarskih fraza, uzvišenih reči, belih odora, crnih plamenih Rašelinih očiju, ali vas uveravam: kada bismo mi imali našu Rašel, vi biste zadrhtali u pozorištu pred tom scenom materinskog prokletstva upućenog seoskoj opštini, zadrhtali biste od te njene gole istine. Scena se završava jednim značajnim događajem — odlaskom po pravdu »pomoćniku«, i podnošenjem žalbe njemu protiv odluke seoskog veća, a to je jedno tužno proročanstvo.

Izlišno je dalje ukazivati na druge sjajne scene ovog dela. Ali, moram da podelim utisak s nekim i otvoreno ću priznati: nisam pročitao ništa jače i tragičnije nego što je ovaj kraj četvrtog čina.

Žrtva koju su majka i brat prodali trgovcu već je opijena biljem, spava kao mrtva na peći. Matrjoša, ona naivna prestupnica, pogledavši na peć i videvši Mašu za koju veruje da će je usrećiti, gotovo radosno javlja trgovčiću: »Gotova je! Neće se pomaknuti, pa

makar je na komade sekao!« Pisarčić Levanid, trgovčićev drug, ustaje i odlazi: »Živite vi, trgovci!«, kaže on sa zavišću. I, evo, trgovčića pre nego što će leći pored žrtve obuzima neki pesnički zanos: »Mi smo zato sila!«, uzdiše on proročki sladostrasno. »Što god poželimo, to i možemo da učinimo! Što danas trgovcu padne na pamet, to i učini — zato smo sila!« »Sila, nema šta!«, prihvata i brat nesrećnice. Potom svi suvišni izlaze iz kuće nitkov leže pored Maše, a pijana majka, koja je prodala svoju kćer, Vanjinu nevestu, odmah leže na pod u pijanom bunilu i spava kraj nogu pijanog oca ove srećne porodice... »Do dna piti — dobro ne videti!«

Neću govoriti o svim užasnim slikama koje zaprepašćuju svojim detaljima — o prestupnicima koji gotovo nisu svesni svoga prestupa, o onima koji vide ali više nemaju prava da ih prokunu, o pijanom ocu kome kćer baca u lice optužbu i teško prokletstvo... Ima detalja izvanredno lepo datih: Maša se budi, i u prvom momentu hoće da se ubije, ali potom oblači somotski ogrtač koji je trgovčić ostavio kod majke, oblači ga iz zluradosti, da sebe muči, da sebe još više kida evo, kaže, postala sam drolja! Evo razgovora između »nevine« majke i »nevine« Matrjoše sledećeg dana posle nevolje:

Matrjoška (ulazi): Zdravo, tetka Arina! Šta se radi? Juče sam se, eto, nekako plašila da dođem do vas!

Arina: Ih, devojko, što smo straha imali! Straha! Čim je izjutra saznala, devojka uzela nož i htela je sebe da zakolje, sebe i druge! Na silu smo s njom to sredili! Stepku sada neće ni očima da vidi!

Matrjoška: Pričao mi je!

Arina. No, uveče, znaš, prošlo ju je to — postala je nema kao kamen! Bog me je, kaže, kaznio zbog Matrjoše, i sada sam! ja takva postala! Danas je, devojka naša, obukla i ogrtač ga je Silantij Saveljič u tebe kupio, za nju je, i ona ga je obukla. Postala sam kao Matrjoša, kaže, pa ću i takav ogrtač nositi! Evo!

Matrjoška: A gde je ona sada?

Arina: Ih, devojka, pobegne u šupu, zarije se u slamu i leži ničice!

Matrjoška: Samo da ne digne na sebe ruku, od tuge!«

Ah, žrtva nije podigla ruku na sebe: »postalo je strašno«, kaže ona sama. Naš pesnik poznaje psihološka osećanja naroda. Evo Vanje, on dolazi od pomoćnika iznenada, kuda je bio pošao i ostao dan i noć. Pesnik nije poštedeo svog junaka realne istine: u prvom trenutku Ivan,

obuzet životinjskom jarošću, optužuje samo Mašu, on je u tome nepravedan i odvratan ali, shvativši kako je sve teklo on teška srca predlaže Maši da pođe s njim i takva. No, naš autor sasvim dobro zna da je nešto slično nezamislivo prema običajima našeg narodnog života, kada se pošteno na stvar gleda. Osramoćena devojka, makar i na prevaru i ne njenom krivicom, smatra se nečistom, ako ne i sasvim nepoštenom Maša je ponosna: »Ne prljaj se o mene, Vanja«, viče ona.

»Odlazi!« »Zbogom, Vanja!«, — i zatim, u poslednjem monologu, ona brzo prilazi stolu, naliva čašu votke i, pogledavši sve vatrenim i očajničkim pogledom, zlurado i čudno kaže: »No, što ste se smrkli! Radujte se, obavili ste stvar! Majčice! Oče! Dajte da se pije, da se veseli! Nećeš se ti sam sada po krčmama vući, oče! S kćerkom ćeš sada! Tužno je bilo, majčice, da sama piješ, sada ćeš i ti s kćerkom! Daj vina! Dajte da utopim tugu, savest!«

I prinosi čašu usnama. Time se drama završava.

*

Ne mogu da kažem da tu nema nedostataka, ali u tom delu ima toliko mnogo pravih kvaliteta da su nedostaci gotovo neprimetni. Na primer, onaj Mašin ton u monologu četvrtog čina, kada ona zavrsava onim krasnim, uzvisenim duševnim naporima: »Sada mi je tako veselo!«, taj je ton malo više otegnut. Istina, to i nije monolog, to je misao, osećanje — to su one iste misli i osećanja pod čijim uticajima su se u ruskih ljudi i stvorile one narodne pesme. Zbog toga je i Mašina misao, u najvećoj meri istinita i prirodna, morala po formi da bude lirski izražena. Ali, umetnost nrja granice i pravila, i monolog je mogao biti kraći. Možda nije ni sasvim veran Mašin ton na kraju drame, posle katastrofe: bilo bi bolje da ona bar malo manje govori. Strašne reći upućene ocu ispale bi bolje da ih je bilo manje, i da sve nije nekako otegnuto. Ali, sve se to da ispraviti; pisac će to popraviti u drugom izdanju i, ponavljamo, kada se to uporedi s neospornim kvalitetima dela, sve su to gotovo sitnice. Bilo bi dobro kada bi autor iz drame sasvim izbacio onu pojavu starčića, dobronamernog fabrikanta (to nije potrebno), tamo na kraju drame — on tamo razmišlja bezmalo o nasim »dužnostima prema narodu«. Njegova je pojava u drami nepotrebna i zato što je to baš onaj fabrikant koji je gnjavio okolinu dugovima, on sve pritiska kaznama, i još hrani radnike pokvarenom

hranom. Najzad, i domaćin kuće, Zahar, ispao je nekako nejasan. U njegovom objašnjenju zbog čega nije počeo da pije ima nečeg lažnog, nejasnog i nategnutog: sve se moglo prikazati jednostavnije i prirodnije.

Uostalom, to je moje mišljenje, mogu i da pogrešim; no, sigurno ne grešim kada su u pitanju visoki kvaliteti ovog ozbiljnog dela. Bilo mi je veoma drago što sam mogao svoje utiske da podelim s čitaocima. Ništa se ozbiljnije nije pojavilo u našoj književnosti bar u poslednje vreme, možda i za mnogo vremena pre toga...

XIII SLIČICE

1.

Leto, ferije, prašina i vrućina, vrućina i prašina. Mučno je ostati u gradu. Svi su se razišli. Ovih dana sam bio počeo da čistim rukopise koji su se nakupili u Redakciji... No, o rukopisima ću posle, iako i o njima ima šta da se kaže. Želim vazduha, slobode, lagodnosti; no, umesto vazduha i slobode, ideš sam ulicama zasutim peskom i krečom, bez cilja, i osećaš se kao da te je neko uvredio — baš tako, takvo neko osećanje, slično. Poznato je da polovina tuge otpada ako samo pronađeš nekoga ko je za to kriv pred tobom, a još je mučnije ako nikako ne nađeš nikoga...

Ovih dana sam na Nevskom prospektu prelazio sa sunčane strane na onu senovitu. Poznato je da se Nevski prospekt mora prelaziti uvek pažljivo, inače će te u trenutku pregaziti — uzmičeš, osvrćeš se, loviš trenutak pre no što se odlučiš na opasan korak, čekaš da se makar malo raščiste zaprege koje jure jedna za drugom u dva ili u tri reda. Zimi je, dva tri dana pred Božić, na primer, veoma zanimljivo prelaziti: mnogo rizikujete naročito ako se bela hladna magla još od jutra spusti na grad, pa ne vidiš prolaznika ni na nekoliko koraka. Evo, nekako si se provukao pored prvih redova kočija i kočijaša koji jure u pravcu Policijskog mosta, raduješ se već i više ih se ne bojiš; buka, topot i promuklo deranje kočijaša ostali su za tobom, ali nemaš vremena ni da se raduješ — tek što si stigao na sredinu opasnog prelaza, vidiš i dalje — rizik i potpuna neizvesnost pred tobom. Brzo se i nervozno okrećeš i smišljaš kako da se provučeš i pored drugog reda zaprega koje jure u pravcu Aničkovog mosta. Osećaš da nemaš vremena ni da misliš, a povrh svega još i ova paklena magla: čuju se samo topot i povici, a naokolo se vidi tek na jedan hvat. I, evo, odjednom se iznenada iz magle začuju zvuci, brzi, učestali, kao da se približavaju, zlokobni i strašni u tom trenutku, zvuci koji podsećaju na to kao kada petoro ili više ljudi satarama seku kupus u bačvama. »Kuda da krenem? Napred ili nazad? Hoću li uspeti ili neću?« I — blago vama što ste ostali: iz magle, na rastojanju od jednog koraka od vas, najednom se pomoli siva njuška kasača koji vatreno diše i besno juri

brzinom ekspresnog voza — pena na đemovima, rukunice postrani, kajasi zategnuti, a divne snažne noge svakim zamahom odmeravaju jednako, sigurno i brzo po ceo hvat. Trenutak samo, očajni povik kočijaša, i sve, sve je blesnulo i preletelo iz magle u maglu, i topot, i udarci satarom, i povici — sve je opet iščezlo kao priviđenje. Pravo petrogradsko priviđenje! Vi se krstite i, ne mareći sada za drugi red zaprega koji vas je trenutak ranije plašio, hvatate se trotoara koji ste priželjkivali drhteći od utisaka koje ste imali i — čudno je to — osećajući u isto vreme, ne znajući zbog čega, i nekakvo zadovoljstvo zbog svega toga, a sve to ne zbog straha od izbegnute opasnosti, nego baš stoga što ste bili izloženi opasnosti. Ovo zadovoljstvo je reakcionarno, ne sporim, i još uz to — ono je u naše vreme nekorisno utoliko više što bi u takvim slučajevima trebalo protestovati a ne osećati zadovoljstvo, jer kasač nije nimalo liberalan, on podseća na husara ili na trgovca — bekriju, pa prema tome i na nejednakost, na grubost, na tyrannie. Znam i ne sporim, ali sada hoću samo da dovršim. I, tako, ovih dana sam, s uobičajenom zimskom opreznošću, prelazio Nevski prospekt i odjednom, trgnuvši se iz zamišljenosti, u čuđenju sam se zaustavio na samoj sredini prelaza: nema nikoga, ni jedne zaprege, čak ni onih kočijaških taljiga koje tandrču! Pusto je pedesetak hvati na sve strane, možete se zaustaviti i s prijateljem raspravljati o ruskoj književnosti — do te mere je bezopasno! Čak nekako uvredljivo. Kada je ovako bivalo?

Prašina i vrućina, divni mirisi, izrivena kaldrma i kuće koje se grade. Sve češće popravljaju stare fasade na nov način, da bude šik, karakteristično. Meni je čudna arhitektura našega doba. I, uopšte, arhitektura celog Petrograda je neobično karakteristična i originalna, ona me uvek poražavala — i to baš time što izražava svu njegovu nekarakterističnost i bezlikost za sve vreme njegovog postojanja. Karakteristično u pozitivnom smislu, i svoje sopstveno — to su u njemu samo one drvene, polutrule kućice koje su se još sačuvale i na najlepšim ulicama; uz one najveće zgrade, one iznenađuju pogled isto onako kao gomila drva kraj mermerne palate. Što se, pak, palata tiče, baš u njima se izražava sva nekarakterističnost ideje, cela negativna suština petrogradskog perioda od samog njegovog početka do danas. U tom smislu, nema sličnog grada, arhitektonski on je izraz svih arhitektura u svetu, svih perioda i moda; sve je postepeno

pozajmljivano, i sve je na svoj način ispreturano. U ovim zgradama ćete kao u knjizi moći da vidite sve nanose svih ideja i idejica koje su, očekivano ili odjednom, nama stizale iz Evrope, i koje su nas polako pobeđivale i porobljavale. Evo bezizrazne arhitekture crkava prošloga veka, evo bednih kopija rimskog stila s početka našeg veka, evo i perioda Renesanse i onog tipa drevnog vizantijskog stila koji je tobože otkrio arhitekt Ton u vreme prošle vlade i carevanja. Evo, zatim, nekoliko zgrada: bolnica, instituta, pa čak i dvoraca iz prvih godina našega veka — to je stil iz doba Napoleona prvog — nešto ogromno, lažno veličanstveno i neverovatno dosadno, nešto nategnuto i smišljeno, u to doba naročito, s onim pčelama na napoleonovskoj porfiri, što je sve trebalo da bude izraz veličine epohe koja je tada nastupila i do tada neviđene dinastije koja je pretendovala na besmrtnost. Evo, opet, kuća, gotovo dvoraca drugih naših plemićkih porodica, ali iz mnogo kasnijeg doba. To je već manir italijanskih palata, ili ne sasvim čisti stil francuskog perioda od pre revolucije. Ali, tamo u venecijanskim ili rimskim palatama odživeli su, ili privode kraju svoj život ceo niz starih rodova, jedan za drugim, u toku vekova. U nas su, pak, ove palate podigli tek u vreme minulog carevanja, ali takođe izgleda s pretenzijama na večnost: ondašnji je poredak ljudima izgledao veoma snažan, i u ovim se palatama izražavala vera tih ljudi u taj poredak — i oni su se spremali da vekovima ovde prožive. Dogodilo se, međutim, da to sve bude uoči krimskog rata, i nešto kasnije, nakon oslobođenja seljaka... Biće mi tužno ako jednom budem na ovim palatama video firmu krčme sa baštom za zabavu, ili firmu francuskog hotela za namernike. I, najzad, evo arhitekture savremenog velikog hotela — tu je već poslovnost, nešto američko, stotine soba, celo preduzeće, industrija: odmah se vidi da već i mi imamo železničkih pruga, da smo i mi postali poslovan svet. A sada, sada... ne zna čovek kako da definiše sadašnju našu arhitekturu. Tu je neka potpuna nemarnost koja, uostalom, savršeno odgovara nemarnosti sadašnjeg trenutka. To je mnoštvo neobično visokih (prvo, visokih) stambenih zgrada s neobično tankim zidovima, kažu, skupo građenih zgrada sa začuđujućom arhitekturom fasada: tu je i Rastreli, tu je i kasni rokoko, balkoni i prozori kao kod duždeva, obavezno »oeil-de-boeuf«[13] i obavezno pet spratova, i sve to na samo jednoj fasadi.

»Ti meni, bratac, samo načini te duždevske prozorčiće obavezno, jer nisam ja gori valjda od njihovog tamo odrpanog dužda, i pet spratova, da imam gde da pustim stanare, prozor je prozor i sprat je sprat, ali ne mogu ja zbog takvih sitnica kapital da...« Ali, nisam ja petrogradski feljtonista, i nisam o tome počeo da govorim. Počeo sam s rukopisima iz Redakcije, a prešao sam na tuđe stvari.

2.

Prašina i vrućina. Kažu da je za one koji su ostali u Petrogradu otvoreno nekoliko bašti i mesta za zabavu gde se može »udahnuti« svežeg vazduha. Ne znam ima li se gde disati, ja još nigde nisam išao. U Petrogradu je bolje, zagušljivije, tužnije. Ideš i razmišljaš sam samcit — to je bolje nego sveži vazduh petrogradskih vrtova za zabavu. Uz to još, u gradu je sada mnogo novih parkova, čak i tamo gde ih niste mogli ni zamisliti. Gotovo u svakoj ulici ćete sada sresti, na ulazu u neku kapiju, inače često zatrpanu krečom i ciglama, natpis: »Ulaz u baštu restorana«. Tamo, u dvorištu, negde pod starim krilom, viđao se pre četrdesetak godina ograđen nekakav vrtić, tako desetak koraka dužine i pet koraka širine, i, eto, to vam je sada »bašta restorana«. Recite, zbog čega je u Petrogradu mnogo tužnije nedeljom nego radnim danima? Zbog votke? Zbog pijančenja? Da nije stoga što se pijani seljaci valjaju ili spavaju na Nevskom prospektu usred bele... večeri, kao što sam ja lično to viđao? Ne mislim da je zbog toga. Radnici — lole meni ne smetaju, ja sam se u Petrogradu na njih navikao, iako su mi ranije smetali toliko da sam ih mrzeo. Oni prazničnim danima idu pijani, često u grupama, gaze i naleću na ljude — ne od pijanstva nego onako; pijan čovek ne može da ne gazi i da ne naleće, oni psuju naglas, bez obzira na gomile žena i dece pored kojih prolaze — ali ne zbog grubosti, nego onako, pijan čovek i ne zna drugi jezik osim tog psovačkog. A to je jezik, pravi jezik, i ja sam se u to uverio nedavno, pravi i originalni jezik onaj koji najbolje odgovara pijanom ili mamurnom stanju, on nije mogao da se ne pojavi i kada njega ne bi bilo — il faudrait l’inventer[14]. Govorim bez imalo šale. Prosudite sami. Poznato je da se u piću zaveže jezik i teško se pokreće u ustima; misli, pak, i osećanja u čoveka koji baš nije kao ćuskija pijan udesetostručuju se. I zato je stvarno potrebno da se

takav jezik pronađe, on bi mogao da zadovolji i jedno i drugo od ovih suprotnih ljudskih stanja. Takav jezik, međutim, postoji, i prihvaćen je već vekovima u Rusiji. To je prosto naprosto jedna imenica koje nema u leksikonima, jer taj se jezik i sastoji od jedne reči, samo koja se neobično lako i rado izgovara. Jednom, bila je nedelja, i već kasno uveče imao sam prilike da prohodam petnaestak koraka kraj grupe od šestorice pijanih šegrta, i tada sam se neočekivano uverio da se mogu jednom rečju izraziti sve misli i osećanja, cela se razmišljanja mogu ispoljiti tom imenicom koja, uz ostalo, i nije složena. Evo, jedan mladić oštro i energično izgovara tu imenicu, i izražava krajnje prezriv odnos prema nečemu o čemu su ranije razgovarali. Drugi, kao odgovor njemu, izgovara tu istu reč, ali već u drugom smislu i drugim tonom — u smislu duboke sumnje u opravdanost onoga što je prvi momak odricao. Odjednom se javlja treći i, negodujući protiv prvog momka, oštro i sa zanosom se uključuje u razgovor i dovikuje mu onu istu reč, ali sada u smislu psovke i ruganja. Upada opet drugi momak, negodujući protiv onog trećeg, onoga što je uvredio i zaustavlja ga — šta ti u svemu, kaže, hoćeš, šta nalećeš? Mi mirno raspravljamo, a ti navalio — hoćeš Filjku da vređaš! I tu je misao on izrazio onom istom obaveznom rečju, onim sasvim prostim nazivom jedne stvari, i samo što nije podigao ruku da zgrabi trećeg momka za vrat. Ali, evo i četvrtog momka, najmlađeg u ovoj družini; on je do sada ćutao i, kao da je očekivao razrešenje prvobitnog spora, odjednom i on u ushićenju podiže ruku i viče... Eureka, pomislićete vi! Našao sam, našao sam! Ne, nije »eureka«, nije ništa našao, i on ponavlja samo onu istu reč koje u leksikonima nema, jednu jedinu reč — ali u ushićenju, s povikom zanosa koji jc, izgleda, snažan toliko da se onom šestom sve to nije »pokazalo« — on je ćutljiv i najstariji — i on u trenutku ućutkuje momka-žutokljunca, obraćajući mu se i ponavljajući sumornim i zapovedničkim basom... opet onu istu imenicu zabranjenu u prisustvu dama, što je sve jasno i tačno označavalo: »Šta se dereš i grlo cepaš!« I tako, ne progovorivši ni jednu drugu reč, oni su šest puta zaredom izgovorili ovu jedinu omiljenu, i razumeli su se potpuno. To je činjenica, i ja sam bio svedok. »Bog s vama!«, rekao sam im najednom, bez nekog razloga (bio sam u samoj sredini gomile). »Prešli ste tek deset koraka, a šest puta ste (rekao sam ono) ponovili! Ta to je sramotno. Kako se ne stidite?«

Svi me odjednom odmeriše i pogledaše kao da vide nešto neočekivano, i u trenutku zaćutaše; pomislio sam: i mene će opsovati, ali to ne učiniše; samo najmlađi momak, prošavši desetak koraka dalje, odjednom se okrete prema meni i onako u hodu povika:

— A ti, i ti ono sedmi put pominješ, ako si već nabrojao naših šest puta, zar ne?

Razleže se grohot smeha, i družina nastavi ne mareći više za mene.

3.

Ne, neću da govorim o ovim lolama, i nije meni tako osobito tužno zbog njih nedeljom. Nedavno sam s čuđenjem primetio da u Petrogradu ima mužika, sitnih buržuja i zanatlija veoma trezvenih ljudi, od onih koji ništa ne »troše« čak ni nedeljom, i nije me začudilo samo to nego ono drugo — da njih, naime, ima mnogo više nego što sam pretpostavljao. Meni je mučnije da gledam njih nego one pijane lole, a mučno mi je ne zbog nekog saosećanja s njima, ne, nema razloga da čovek saoseća s njima... ali, eto tako, dođe čoveku na pamet neka čudna pomisao. Nedeljom uveče (radnim danom ih ne možeš videti) veliki broj tog poslovnog ali trezvenog sveta izađe na ulicu. Izađu upravo da prošetaju. Primetio sam da ne dolaze na Nevski prospekt, nego najčešće hodaju u blizini svojih kuća ili prođu »da se osveže«, vraćajući se odnekud iz gostiju, s porodicama (zanatlija — porodičnih ljudi ima, izgleda, u Petrogradu mnogo). Oni koračaju važno, s neobično ozbiljnim licima, baš kao da nisu na šetalištu, malo razgovaraju jedan s drugim, osobito muževi sa ženama — gotovo uvek ćute, ali su obučeni praznično. Odeća im je stara i loša, na ženama je šarena, ali sve je čisto i umiveno kao za praznik, za ovakav trenutak možda. Ima ih u ruskoj nošnji, ali je više onih u nemačkoj odeći s obrijanim bradama. Od svega je najmučnije što oni veruju, izgleda, da ovakvim šetnjama čine sebi veliko zadovoljstvo, naročito nedeljom. No, kakvog zadovoljstva ima na ovim širokim, pustim ulicama koje su prašnjave i po zalasku sunca? Ali, to je to, ovo je za njih raj; svak, znači, ima svoje.

Često su sa decom. Ima, takođe, mnogo dece u Petrogradu i, kažu, užasno mnogo umiru. Ta deca su, primetio sam, u većini

slučajeva mala, ranog uzrasta, jedva hodaju ili još i ne umeju da hodaju — da li zbog toga nema starije dece što ne požive i umiru? Evo, primećujem u gomili jednog zanatliju s detetom, s dečakom — sami su i imaju izgled usamljenika. Zanatlija ima oko trideset godina, i lice nezdravo od pića. On je obučen praznično: nemački redengot iskrzan po šavovima, izlizana dugmad i veoma zamašćen okovratnik redengota; pantalone »slučajne«, iz treće ruke, negde s buvlje pijace, ali sve očišćeno što se najbolje može. Platneni plastron i kravata, izgužvani cilindar, bradu brije! Verovatno radi negde u nekoj bravarskoj radionici, ili je nešto u štampariji. Ima mračan, potišten i zamišljen izgled lica, nekako tvrd i zao izgled. On drži za ruku dete koje se njiše, kao da se duri idući za njim. Dečak ima dve godine, možda i više, slabunjav je, bledunjav, ali na njemu je mali ogrtač od čoje, ima čizmice s crvenim opšivom i paunovo pero na šeširu. On se umorio, otac mu je nešto rekao, možda samo nešto rekao — a ispalo je kao da je podviknuo. Dečak je ućutao. No, prošli su još nekih pet koraka, i otac se nagnuo, brižljivo uzeo dečaka i poneo ga na rukama. Ovaj se poverljivo pripi uz oca, stavi mu desnu rukicu oko vrata, i s detinjem čuđenjem poče uporno da gleda mene: zašto ja, kao da hoće da kaže, idem za njima i tako gledam? Ja sam mu dao znak glavom i nasmešio sam se, ali on je skupio obrve i još jače se pripio uz očev vrat. Verovatno, obojica su veliki prijatelji.

Volim, hodajući ulicama, da gledam neke nepoznate prolaznike, da proučavam njihova lica i odgonetam: ko su oni, kako žive, čime se bave i šta ih posebno u tom trenutku zanima? O zanatliji s dečakom pomislio sam da je njemu nešto pre mesec dana umrla žena, i to zbog nečeg, obavezno od sušice. Dečaka-sirotana (otac cele sedmice radi u radionici) sada pazi neka starica negde u suterenu gde su oni iznajmili sobičak, a možda samo tek ugao. Danas je nedelja, i udovac je sa sinom išao negde daleko u Vibroški kraj, nekakvoj rođaki koju još jedinu imaju, najverovatnije sestri pokojnice kod koje ranije nisu često navraćali; ona je udata za podoficira sa širitima, i živi obavezno u nekoj ogromnoj državnoj zgradi, takođe u podrumu, ali odvojeno. Ona je, možda, malo uzdisala za pokojnicom, ali i ne mnogo, udovac i sam verovatno nije mnogo uzdisao u vreme posete, ali je sve vreme bio potišten, malo je govorio i prešao je brzo na nešto poslovno, ali je i o tome ubrzo prestao da govori. Verovatno su postavili čajnik i pili su čaj

grickajući šećer. Dečak je sve vreme sedeo na klupici u uglu, durio se i tuđio od svih, a na kraju je zadremao. I tetka i njen suprug su na njega obraćali malo pažnje, ali su mu dali mleka i hleba na kraju, a domaćin-podoficir, koji do tada nije ni obraćao pažnju na njega, rekao je nešto na dečakov račun, nešto kao nežnost, ali tako presoljeno i nespretno da se i sam (sam on, uostalom) nasmejao, a udovac je u tom trenutku strogo podviknuo dečaku, zbog čega je ovaj odmah hteo ono da radi, te je otac morao odmah, i ozbiljna izgleda, da ga iznese na trenutak iz sobe... Oprostili su se isto onako potišteno i važno kao što su i razgovarali, vodeći računa o onoj učtivosti koja priliči. Otac je podigao dečaka na ruke i poneo ga kući, iz Viborškog kraja u Litejni. Sutra opet u radionicu, a dečak starici. I, tako, ideš i sve takve sličice prazne smišljaš — sebi za razonodu. To nema mnogo smisla, i »ništa poučno se ne može iz toga izvući«. Zbog toga čoveka i obuzima čama nedeljom, u vreme ferija, na prašnjavim i turobnim petrogradskim ulicama. Šta, nije vam padalo na pamet da u Petrogradu ima turobnih ulica? Meni se čini da je to najturobniji grad koji na svetu uopšte postoji!

Istina, iznose decu i radnim danom, ali nedeljom uveče ima ih na ulicama desetostruko više. Kako su im ispijena, bleda, mršava, malokrvna i turobna lica, naročito onima koja su još na rukama; a i ona koja već hodaju — sva imaju krive noge i u hodu se silno njišu na jednu i na drugu stranu. Gotovo sva su, međutim, brižljivo odevena. Bože moj, dete je kao cvetak ili listić koji se javi s proleća na drvetu: njemu je potrebna svetlost, vazduh, sloboda, zdrava hrana, a evo, umesto toga, svuda taj zagušljivi podrum sa zadahom kvasa ili kupusa, smrad po noćima, loša hrana, bubašvabe i buve, memla i vlaga koja curi sa zidova i u dvorištima — prašina, cigle i kreč.

Ali, oni vole svoju bedu i ispijenu decu. Evo, malena trogodišnja devojčica, lepuškasta i u divnoj haljinici, žuri majci koja sedi kraj kapije u velikom društvu koje se skupilo iz cele zgrade da časak popriča. Majka priča, ali očima prati dete koje se igra na desetak koraka od nje. Devojčica se sagnula da nešto podigne, možda neki kamičak, i neoprezno je nagazila rub haljine svojom nogicom i, evo, nikako ne može da se ispravi; probala je jednom, dva puta. i zaplakala je. Majka je požurila da joj pomogne, ali ja sam je podigao pre nje. Ona se ispravila, brzo i radoznalo me je pogledala, još sa suzicama u očima, i

odjednom pomalo uplašena i detinje zbunjeno bacila se majci u naručje. Prišao sam i učtivo sam pitao koliko je godina devojčici, a majka mi je ljubazno ali uzdržano odgovorila. Rekao sam da i ja imam takvu devojčicu, ali na to nije usledio odgovor: »Možda si ti i dobar neki čovek«, ćuteći me je gledala majka, »ali zbog čega tu stojiš, zašto ne ideš dalje«. Svi su zaćutali, i činilo mi se da svi to isto misle. Dodirnuo sam šešir u znak pozdrava, i pošao sam dalje.

Evo, druga devojčica na prometnom raskršću izostala je od majke koja ju je do tada vodila za ruku. Istina, žena je odjednom opazila, na petnaestak koraka napred, prijateljicu koja je pošla da je poseti, i misleći da dete zna put pustila mu je rukicu i pošla u susret prijateljici-gošći, ali devojčica se odjednom, ostavši sama, uplašila i počela da glače trčeći da stigne majku.

Neki sad, nepoznat građanin-prolaznik, bradat čovek, zaustavlja u putu nepoznatu ženu koja trči i hvata je za ruku:

— Kuda trčiš? Pogledaj, dete za tobom viče, ne tako, može da se poplaši.

Ženica htede nešto oštro da mu uzvrati, ali mu ne uzvrati; bez imalo gneva i netrpeljivosti uze dete na ruke, svoju devojčicu koja je dotrčala, i važno se uputi svojoj gošći. Građanin sačeka sve do kraja, i ode svojim putem.

Prazne, sasvim prazne sličice koje je čak sramota unositi u dnevnik. Potrudiću se da dalje budem mnogo ozbiljniji.

XIV UČITELJU

Zbog onih prošlih sličica u Građaninu broj 29, izgrdio me je moskovski feljtonist u našem petrogradskom Glasu br. 210, reklo bi se iz čednosti, stoga što sam u sličici br. 2, govoreći o psovačkom jeziku našeg pijanog sveta, pomenuo, naravno, ne imenujući ga neposredno, jedan nepristojan predmet... »Nisam mogao ni da zamislim šta sve može da napiše feljtonist kada nema pri ruci odgovarajući materijal«, kaže o meni moj moskovski napadač. I tako ispada da sam ja pribegao nepristojnom predmetu isključivo zbog oživljavanja mog feljtona, zbog više žuči i feferona...

Eto, to mi je tužno; a ja sam sve mislio da će iz moga feljtona izvući suprotan zaključak, to jest: mislio sam, reći će kako sam iz ogromnog materijala izvukao malo. Mislio sam da će me naslov izvaditi: male sličice, a ne velike, od malih neće mnogo ni tražiti. Ja sam samo nabacio nekoliko tužnih razmišljanja o tome kako petrogradski radnici provode vreme. Njihove siromašne radosti i zabave, siromaštvo njihovog duhovnog života, podrumi gde rastu njihova zlatna dečica, dugačka krivudava i široka petrogradska ulica kao mesto njihovih šetnji, onaj mladi zanatlija udovac s detetom (to je istinita sličica) — mislio sam da je sve to dovoljan materijal za feljton i, ponavljam, meni se može prigovoriti u obrnutom smislu — da sam, naime, malo izvukao iz takvog materijala. Tešilo me je što sam makar napomenuo o mom osnovnom zaključku da, naime, u većine našeg naroda, čak i u onim petrogradskim podrumima, u najbednijim duhovnim okolnostima čak, ipak živi težnja ka dostojanstvu, redu i istinskom samopoštovanju, postoji ljubav prema porodici i deci. Neobično me je iznenadilo to što oni tako istinski vole svoju boléšljivu dečicu; baš me je obradovala misao da nereda i zla, čak i u takvim prilikama kakve su u Petrogradu, nema za sada u porodičnom životu, iako bi ih moglo biti dosta; mislio sam samo da podelim svoje utiske o tome s čitaocima. Baš pre ovoga pročitao sam u jednom feljtonu veoma otvorenu izjavu jednog, naravno pametnog, čoveka, povodom zvanične knjige koja je objavljena — prema kojoj je pitanje o tome je li reforma korisna ili nije u suštini besmisleno pitanje — no, međutim, ispada da, i ako nije bila korisna reforma je morala da dođe, bez

obzira na postavljanje pitanja (i u tome, ako hoćete, ima mnogo istine na osnovu one pereat mundus![15]). I, najzad, što se samog naroda tiče — priznaje i feljtonist veoma otvoreno — seljaka, recimo, »istina je da narod nije vredan reforme«, »a to što smo pre reforme u književnosti i publicistici, zajedno s Markom Vovčkom i Grigorovičem, kitili seljake lovorikama, mi to znamo, mi smo kitili samo vašljive glave... Ali, to je tada bilo potrebno da bi stvar oživela i pokrenula«, i tako dalje. Evo suštine misli (moje izlaganje nije doslovno) izražene u feljtonu s najvećom otvorenošću i bez i najmanje pređašnje ceremonijalnosti. Priznajem, ova veoma otvorena misao, gotovo obnažena, koja se prvi put javlja u ovakvom obliku, pobudila je u meni veoma zanimljivo raspoloženje i, sećam se, tada sam došao do zaključka da mi u Građaninu, na primer, iako prihvatamo prvi deo ove misli o reformi, nikako ne prihvatamo njen drugi deo, i čvrsto smo ubeđeni da su te vašljive glave ipak bile dostojne reforme — i da nikako nisu ispod nje. Mislim da slična ubeđenja čine karakterističnu crtu naše orijentacije i, eto, zbog toga to sada kažem.

Što se, pak, tiče mog feljtona... Uzgred, moskovski feljtonist, moj brat po peru, ne znam zbog čega, misli da se stidim naziva feljtonist, i uverava na francuskom jeziku da sam ja »plus feuilletoniste que Jules Janin, plus catholique que le pape«[16]. Ovaj francuski jezik iz Moskve je ovde, naravno, zato da bi ljudi pomislili da je ovaj autor čovek finog ponašanja, ali ipak ne razumem zbog čega mi se pripisuje ispovedanje katoličke vere, i čemu ovde i nesrećni papa? Što se mene tiče, samo sam rekao da nisam »petrogradski« feljtonist, i hteo sam i za ubuduće da naglasim da neću pisati u svom Dnevniku samo o petrogradskom životu pa, prema tome, zahtevati od mene detaljnije izveštaje iz petrogradskog života kada o tome progovorim po potrebi, nema smisla. Ako je mom moskovskom učitelju obavezno potrebno da moj Dnevnik nazove feljtonom, neka mu bude, ja sam time zadovoljan.

Moj moskovski učitelj uverava da je moj feljton izazvao bes u Moskvi — »u redovima i u Zaređu«, i naziva ga kafanskim feljtonom. Raduje me što je pričinio toliko zadovoljstva čitaocima iz tih mesta naše stare prestonice. Nevolja je u tome što sam tobože računao na efekt; nemajući bolje čitaoce ja sam ih potražio u Zaređu, i s tim namerama sam i progovorio »o njemu« pa sam, prema tome,

»najsnalažljiviji od svih feljtonista«...

»U glavu mi ne ide (piše učitelj, kazujući kakav je efekt izazvao moj feljton u Moskvi) — nikako mi u glavu ne ide ovaj kuriozum, ova potražnja za Građaninom — čudio se jedan od raznosača novina na moje pitanje o potražnji Građanina. Kada sam mu objasnio u čemu! je stvar, raznosač je potrčao Meklenburgu i Zivarjevu, našim trgovcima štampom na veliko, da pokupuje preostale brojeve; no, i tamo je sve bilo razgrabljeno: »Odasvud, iz Zarеđu čak, traže...« Stvar je u tome što je već do Velikih dućana stigla vest da je u Građaninu objavljen ceo tekst o njemu i, evo, trgovci iz tih mesta, umesto da kupuju Razonodu, navalili su na Građanina.

Ta čujte, nikako nije tako loša ovakva vest, i uzaludno se trudite da me postidite s ovakvim čitaocima iz ovih mesta. Naprotiv, drago bi mi bilo da privučem njihovu pažnju, o njima ne mislim tako loše kao vi. Vidite, kupovali su oni i zbog smeha i stoga što je do skandala došlo. Svaki čovek trči skandalu, to je neka ljudska osobina, osobito u Rusiji (i vi, na primer, trčite na skandal), pa prema tome ove trgovce ne bi trebalo zbog toga posebno prezirati. Što se tiče zabave i smeha — ima raznih zabava i različitog smeha čak i u veoma sablažnjivim slučajevima. Moj se učitelj, uostalom, ograđuje; on dodaje: »Ja sam uveren da je pero autora »sličice o njemu« bilo vođeno najboljim namerama dok je pisao ovaj kafanski trgovački feljton«, što će reči — učitelj mi odaje poštovanje dopuštajući mogućnost da, pišući »o njemu«, nisam imao namere da kvarim narod. Zahvaljujem makar i za ovo; autor sarađuje u Glasu, i zbog toga ova velikodušna ograda nije suvišna jer iz iskustva znam da Andreja Aleksandroviča ništa ne košta da me optuži za šta god hoćete, čak i za mračne ciljeve protiv naroda i ruskog društva (optuživao me je da sam zaštitnik kmetskog sistema). Andrej Aleksandrovič se oseća pod vašim perom i u onoj obrnutoj dosetki: »...ako ovakve »sličice« ne budu mogle da poprave one lole iz radničkog staleža...«, kažete vi. Takva dosetka kao da je upravo izašla iz glave Andreja Aleksandroviča! Ta pomisliće se da sam pisao imajući neposrednu nameru da popravim (od onog psovanja) naše radne ljude koji vole da psuju! Ta oni ne samo o meni i o vama, nego i o Andreju Aleksandroviču nisu nikad čuli — ti tamo radni ljudi koje ja opisujem u svom feljtonu!

Ne, ja sam pisao s drugim ciljem — o onoj »imenici« koja se »u

prisustvu dama ne izgovara«, a »među pijanima je najčešće u upotrebi« — i, napominjem, imao sam veoma ozbiljan cilj koji me izvinjava, što ću vam i đokazati. Moja misao se sastojala u tome da dokažem čednost ruskog naroda, da ukažem na to da narod i u pijanom stanju (jer u treznom stanju se psuje neuporedivo ređe), kada psuje, ne čini to iz ljubavi prema psovci i zbog zadovoljstva koje mu pričinjava psovanje, nego onako, po gadnoj nekoj navici koja je prešla u nešto obično do te mere da čak i misli i osećanja koje su daleko od ružne reči izražava tim istim psovačkim rečima. Ukazivao sam, dalje, na to da je glavni uzrok ove navike u alkoholizmu. O mojoj pretpostavci da bi trebalo u pijanom stanju, kada se jezik teško pokreće a želja za govorom je velika, pribegavati kratkim, uslovnim i izražajnim izrazima — o toj pretpostavci možete misliti šta god hoćete, ali da je naš narod čedan i onda kada psuje, to je vredelo istaći. Ćak ću naći drskosti da tvrdim kako je estetski i umno razvijeniji sloj našega društva neuporedivo razvratniji u tom smislu nego naš grubi i tako zaostali prosti svet. U muškim društvima čak i najviših slojeva događa se nekad, posle večera na kojima se nađu sedi i odlikovani starci, kada se završe važni razgovori, nekad od državnog značaja, da se polako u razgovorima pređe na one estetski niske teme. Te nedostojne teme brzo pređu u takav razvrat, u takvo psovanje i ružno razmišljanje da uobrazilja običnog sveta ne može ništa slično ni da predstavi. To se događa veoma često u svim slojevima tog tako uzvišenog, iznad naroda izdignutog staleža. Ljudi poznati po idealnim vrlinama, čak bogomoljci, pa i pesnici-romantičari, pohlepno uzimaju učešća u takvim razgovorima. Tu je najvažnije od svega što, su ti ljudi poštovanja dostojni i poznati po tome što čine mnogo korisnih stvari. Njima se sviđaju pakost i finese pakosti, njih privlači ne toliko ružna reč koliko ideja koju ona sadrži, privlači ih niskost posrnuća, kao što se sviđa onaj smrad limburškog sira (za koji narod ne zna) nekome kuvaru; postoji u svemu tome neka potreba da se razmaže i onjuši nešto, da se čovek opije smradom. Oni se smeju, oni o toj i takvoj pakosti govore, naravno, s visine, ali se vidi da im se sve to sviđa — ne mogu bez toga, pa makar i na rečima. Sasvim je drugačiji smeh u naroda kada su u pitanju ovakve teme. Uveren sam da su se u vas u Zaređu smejali ne iz pakosti, ne iz ljubavi prema njemu i umetnosti, nego onako, smejali su se u najvećoj meri prostodušno smehom koji

nije razvratan nego zdrav, iako je grub — smehom koji ne podseća na onaj smeh naših razmazivača u društvu ili u literaturi. Narod se smeje badava, i često o tome i ne govori. Naš narod nije iskvaren nego je čak veoma čedan, bez obzira na to što je to narod koji najviše na svetu psuje — a o toj suprotnosti, pravo rečeno, trebalo bi malo razmisliti.

Moj moskovski učitelj završava govoreći o meni u svom feljtonu s nekakvim neizmernim, gotovo satanskim ponosom.

»Ja ću se koristiti primerom uvaženog kolege (to jest mojim)«, kaže on, »kada se nađem u prilici da pišem feljton a nemam nikakvog materijala, i potrudiću se da se pozabavim, takođe, »sličicama« (kakav prezir!) — ali, u ovom momentu nema potrebe da se služimo primerom koji nam je ponuđen, (to jest, pametan čovek i bez »njega« ima mnogo misli), jer i u nas, u Moskvi, takođe je »vrućina i prašina«, »prašina i vrućina« (to su prve reči moga feljtona — a ovo je zato da me još jednom postidi), ali se iz te prašine (ah! — tu će biti, evo sada će nam on pokazati šta sve može pametna moskovska, feljtonistička glava da izvuče čak iz »te prašine« — upoređene s petrogradskom) i ispod te vrućine (šta mu je to »ispod te vrućine«?) može, ako se pažljivije pogleda, zapaziti (slušajte! slušajte!) da životni puls naše belokamene prestonice oslabi za letnjih dana, ali počinje, da tako kažemo, da oživljava pred zimu kada dostigne takvu intenzivnost kakvu ne može da dostigne puls moskovskog života«.

Eto kakva misao! Evo kako je to u nas u Moskvi! A meni, kakva je to tek meni lekcija! Ali znate šta, učitelju? Da niste vi, a tako bih rekao, posebno prihvatili ono kod mene o njemu, kako biste i vaš feljton učinili zanimljivijim, (inače, čemu ona intenzivnost!), da niste, možda, čak i pozavideli mom uspehu u Zarеđu? To je vrlo, vrlo verovatno. Ne biste vi toliko kopali i razmazivali, i toliko puta pominjali o tome; i niste samo pominjali i razmazivali, nego ste čak i njušili...

»...ta ipak smo mi dorasli bar dotle da umemo da onjušimo kada nam pod nos podnesu nešto što tako jako udara baš u nos, i umemo da procenimo, bez obzira na autorove namere...«

No, tako, na šta miriše?

XV NEŠTO O LAŽI

Zbog čega u nas svi lažu, svi do jednoga? Verujem da će se odmah zaustaviti i povikati: »E, koješta, ne baš svi! Vi nemate temu i, eto, počinjete da izmišljate da bude efektnije od početka«. Već su mi prigovorili da nemam teme, no stvar je u tome što sam zaista ubeđen u sveprisutnost laganja u nas. Pedeset godina živiš s idejom, vidiš je i osećaš je, i ona ti se odjednom pokaže u takvom obliku da ti se učini da je nikad do sada nisi ni imao. Nedavno mi je iznenadno postalo jasno da je u nas u Rusiji među obrazovanim ljudima nemogućno naći čoveka koji ne laže. To je zato što u nas mogu da lažu il veoma pošteni ljudi. Verujem da u drugim nacijama u većini slučajeva lažu samo nitkovi, oni lažu zbog praktične koristi, što će reći direktno s pokvarenim namerama. A u nas lažu, iz čista mira, ljudi uvaženi i s poštovanja dostojnim ciljevima. Velika većina njih u nas laže iz gostoprimstva. Naš čovek hoće da ostavi lep utisak na slušaoca, da mu prični zadovoljstvo; i, eto, laže čak nekako, da tako kažem, žrtvujući se pred slušaocem. Neka se svak samo seti — zar mu se nije dvadeset puta dogodilo da doda, na primer, broj vrsta koje su za sat prevalili konji što su njega vozili, samo ako je nešto slično bilo potrebno da se ostavi veći utisak na slušaoca? Zar se nije tome obradovao slušalac i odmah počeo da priča o trojki koja je pretekla železnicu, i slično? A lovački psi, a ono kako su vam u Parizu vadili zube, i ono kako vas je ovde izlečio Botkin? Zar niste o svojoj bolesti pričali takva čuda da ste se — iako ste, naravno, verovali sebi od polovine priče (jer od polovine priče počneš uvek sebi da veruješ) — pred noć, i odlazeći u postelju i sećajuci se kako je bio prijatno iznenađen vaš slušalac, odjednom zaustavljali i sebi nehotice priznavali: »Ih, kako sam lagao!« Uostalom, ovaj primer je loš, jer ničeg prijatnijeg nema nego govoriti o svojoj bolesti ako čovek samo nađe slušaoca — a čim čovek počne o tome da govori, onda je nemogućno ne lagati, to čak leči bolesnoga. Vrativši se iz inostranstva, niste li pričali o hiljadama stvari koje ste videli »svojim očima«... no, povlačim i ovaj primer, Rus koji je bio u »inostranstvu« ne može da ne doda, inače ne bi on tamo ni putovao. Uzmimo, na primer, prirodne nauke! Zar niste raspravljali o prirodnim naukama, o

bankrotstvima, o bekstvu raznih petrogradskih i drugih Jevreja preko granice, nemajući pojma o tim Jevrejima i ne znajući ni reči jedne o prirodnim naukama? Dozvolite, zar vam se nije događalo da pričate događaj koji se vama desio baš onoj osobi koja vam ga je pričala kao nešto što se njoj dogodilo? Nemogućno je da ste zaboravili kako vam u pola priče to postane jasno, setite se toga, na to vas podseti i onaj patnički pogled vašeg slušaoca upravljen na vas brižljivo (jer, u takvim slučajevima ljudi desetostruko brižljivije gledaju jedan drugome u oči). Sećate li se kako ste, ne obazirući se ni na šta, i ne mareći više za humor, ipak s nekom odvažnošću koja je dostojna velikog cilja, nastavili da vezete vašu priču, kako ste se potom, završivši je brzo i nekako učtivo, uz stisak ruke i osmeh, razišli na suprotne strane brzo; sećate li se kako ste još hteli da pitate vašeg slušaoca, koji je bio već na stepenicama, za tetkino zdravlje, a on se nije okrenuo, nije ni odgovorio o tetki — i vama je to bilo mučnije od svega onoga iz priče koju ste pričali slušaocu. Rečju, ako mi neko na sve ovo kaže ne — nije on pričao anegdote, nije se doticao Botkina, nije lagao o Jevrejima, nije pitao sa stepenica o tetkinom zdravlju, da mu se ništa slično nije nikad dogodilo — ja mu, jednostavno, neću verovati. Znam da ruski lažov na svakom koraku laže, nekako i sam ne primećujući, tako da niko to ne primeti. Šta se događa: čim čovek slaže, i to uspešno, on se u to zaljubi i uključi neku anegdotu u nesumnjive činjenice svoga ličnog života i postupa potpuno po savesti, jer sam je u sve poverovao; ta ponekad bi bilo neprirodno ne poverovati.

»Eh, koješta!«, reći će mi opet. »Bezazleno laganje, sitnice, ništa od svetskog značaja«. Neka! Ja se i sam slažem da je sve bezazleno i samo podseća na plemenite crte karaktera, recimo na osećanje zahvalnosti. Ako su vas slušali dok ste lagali, dajte neka malo laže i slušalac, makar tek iz zahvalnosti.

Delikatna solidarnost u laganju je bezmalo osnovni uslov u ruskim društvima — na svim ruskim skupovima, na večerima, u klubovima, u učenim društvima i drugde. Doista, samo se neki tupi pravdoljubac ponekad u sličnim slučajevima hvata za istinu i izražava sumnju u sve one vrste koje ste prevalili, ili pak u sva ona čuda koja ste vi počinili s Botkinom. Ali, to su oni bezosećajni ljudi, oni s hemoroidima koje stiže kazna, a oni se potom čude zbog čega ih je stigla. Ljudi bez dara! Pri svem tom, to laganje, bez obzira na svoju bezazlenost, podseća na

izvanredno važne, bitne crte naše, i to u tolikoj meri da sve dobija neki svetski značaj. Prvo, podseća na to da se mi Rusi pre svega bojimo istine, to jest ne bojimo se ako hoćete, ali uporno verujemo da je istina nešto dosadno i prozaično, nedovoljno poetično, sasvim obično — mi je stalno obilazimo i načinili smo tako od nje jednu od najneobičnijih i veoma retkih stvari u našem društvu, u našem ruskom svetu (ne govorim o novinama). Tako se u nas potpuno izgubio aksiom da je istina nešto poetičnije od svega na svetu, naročito u svom čistom stanju, pa i više od toga — ona je fantastičnija od svega što može da smisli i da nalaže čovekov povodljivi um. U Rusiji istina ima gotovo uvek u punoj meri fantastičan karakter. Doista, ljudi su postigli da im sve što nalaže čovekov um izgleda mnogo jasnije od istine, i to je svuda tako. Istina je tu, reklo bi se na stolu, stotinama godina, ali je oni ne uzimaju nego jure za onim izmišljenim, jer istina im je nešto fantastično i utopijsko.

Drugo, naše rusko laganje podseća na činjenicu da se mi stidimo sebe samih. Zaista, svaki od nas nosi u sebi neko urođeno osećanje stida zbog sebe i svog sopstvenog lica, i čim se nađe u društvu, Rus se trudi da bude neko drugi a ne on sam, i svakojako nastoji da dobije i neko drugo lice — a da ono svoje u tom momentu sakrije.

Još je Hercen govorio da Rusi u inostranstvu ne umeju da se ponašaju u drustvu; kada svi ćute, oni glasno govore, a kada bi trebalo progovoriti, oni ne znaju ni jednu reč da izgovore pristojno i prirodno. I to je istina: čas je to neko izvrtanje, laž, neprijatne konvulzije, čas opet neka potreba da se svega stidi, svega doista, da se skrije ono svoje od Boga dato lice i da se načini neko drugo, tuđe, nerusko lice. A sve je to zbog onog duboko usađenog ubeđenja da je lice koje Rus ima — obavezno ništavno i do stiđa komično lice, pa je potrebno uzeti neko drugo lice, francusko ili nemačko; tako ga, veruje, neće prepoznati. Hoću da istaknem jednu veoma karakterističnu crtu: sav taj rđavi stid zbog sebe, i svo to podlo negiranje sebe jesu nešto u većini slučajeva nesvesno, to je nešto konvulzivno i nesavladivo; no, u svojoj svesti, Rusi se — pa čak i oni najveći negatori među njima — ipak nikako ne mire lako sa svojom ništavnošću, i obavezno zahtevaju poštovanje prema sebi: »Ta ja sam u svemu kao Englez«, rasuđuje Rus, »pa, prema tome, i mene bi trebalo poštovati, jer sve Engleze poštuju«. Dva veka se izgrađivao takav tip prema obaveznom principu

koji je tada proklamovan u našem društvu: nikad i ni po koju cenu ne biti svoj, uzeti drugo lice a na svoje pljunuti, stideti se sebe i truditi se da ne ličiš na sebe — i rezultat je bio potpun. Nema ni Nemaca, ni Francuza, nema u celom svetu ni takvog Engleza koji bi se, kad se sretne sa drugim, stideo svoga lica ako mu je savest mirna, i ako nije učinio ništa loše. Rus vrlo dobro zna da takvog Engleza nema, a vaspitani Rus zna i to da je ne stideti se svoga lica, čak ma gde to bilo, upravo najvažniji i suštinski znak sopstvenog dostojanstva. Zbog toga on i hoće što pre da postane Francuz ili Englez, kako bi i njega u svemu prihvatali za takvog koji se nigde i nikad ne stidi svoga lica.

*

»Bezazlenosti, nešto staro, hiljaditi put već rečeno«, reći će mi opet. Neka, ali evo i neceg karakteristicnijeg. Ima nešto u čemu je svaki Rus iz obrazovanijih krugova, kada se nađe u društvu ili dođe među svet, neobično strog i u čemu ni za šta na svetu ne popušta (druga je stvar kod sebe u kući), i nasamo sa sobom). To je — pamet, želja neka da se pokaže pametnijim nego što jeste, i — čudno je to — to nije želja da se pokaže pametnijim od svih ili od nekoga samo, nego samo da pokaže da nije gluplji ni od koga drugog. »Priznaj«, veli, »meni da ja nisam gluplji ni od koga, i ja ću tebi priznati da nisi gluplji ni od koga drugog«. Opet nešto kao uzajamna zahvalnost. Pred evropskim autoritetima, Rus se kao, što je poznato, sa zadovoljstvom i žumo klanja čak ne razmišljajući mnogo; posebno u takvim slučajevima on se ne upušta u razmišljanja. O, sasvim je druga stvar ako genijalno lice padne s pijedestala ili izađe iz mode: tada niko nije tako strog prema takvom licu kao ruska inteligencija, nema granica njenoj oholosti, prezrenju, podsmehu. Mi se, potom, tako naivno čudimo kad iznenada nekako saznamo da u Evropi još gledaju s poštovanjem i cene ljude koji su u nas sišli s pijedestala. Ali, zato taj isti Rus, pa i ako se poklonio geniju u modi bez razmišljanja, ipak ni za šta na svetu i nikad ne priznaje da je gluplji od tog genija pred kojim se maločas poklonio, samo ako je evropski. »Ta Gete, Libin, Bizmark, ta recimo... a ipak i ja, takođe«, obavezno pomišlja svaki Rus, čak i onaj najjadniji, ako samo dođe do ovoga. I ne samo što zamišlja, tu i nema gotovo nikakve svesti, sve to njega nekako uznemirava. To je neko stalno osećanje besmislenog samoljublja kojeg na svetu ima, koje se ničim ne može opravdati. Rečju, do takvog, može biti najvišeg,

izraza ljudskog dostojanstva — to jest da prizna da je gluplji od drugoga dok je drugi stvarno pametniji od njega — Rus iz viših klasa nikad i ni u kom slučaju ne može da stigne, i čak ne znam jesu li izuzeci mogućni. Neka se ne podsmevaju mnogo mom »paradoksu«. Libihov suparnik nije, može biti, završio ni gimnazijski kurs, i neće se, naravno, upustiti u spor o prvenstvu s Libihom kad mu budu kazali i pokazali da je to taj Libih. On će ćutati, ali ono mu neće davati mira: ipak, i pored Libiha... Sasvim je druga stvar ako bi se on sreo s Libihom, ne znajući da je pred njim Libih, u vozu recimo. I ako bi se samo zapodenuo razgovor o hemiji, i ako bi naš gospodin uspeo da se u taj razgovor uključi, onda bi, nema sumnje, on izdržao u tom učenom sporu, bez obzira na to što iz hemije zna samo jednu reč — »hemija«. On bi Libiha, naravno, začudio ali — ko zna — možda bi u očima slušalaca bio i pobednik. Jer, u Rusa smelost učenog jezika ne zna za granice. Tu je u pitanju fenomen koji postoji samo u dušama ruskih intelektualnih klasa: u toj duši, čim ona oseti da je pred publikom, ne samo što više nema sumnje u svoj um, nego nema više sumnje ni u samu učenost ako se o njoj povede reč. Za um se nekako i može razumeti, ali što se tiče sopstvene učenosti, čini mi se, trebalo bi svak da ima tačnih podataka...

Naravno, sve je to pred publikom, dok su naokolo tuđi. Kod kuće, pred sobom... No, kod kuće, o obrazovanju i učenosti nijedan Rus ne brine, čak takva pitanja sebi i ne postavlja... Ako i postavi takvo pitanje, on ga, što je vrlo verovatno, kod kuće rešava u svoju korist, pa makar imao najjasnije predstave o svojoj učenosti.

Imao sam nedavno prilike da slušam, sedeći u vozu, ceo traktat o klasičnim jezicima, što je potrajalo dva sata koliko je i putovanje trajalo. Jedan je govorio, a ostali su slušali. Bio je to jedan gospodin kojeg niko od putnika nije poznavao, visok čovek u zrelom dobu s odmerenim gospodskim manirima, koji važno i polagano izgovara reči. Sve je zainteresovao. Od prvih reči je bilo jasno da on o tome ne samo govori prvi put, nego o sličnim stvarima prvi put i razmišlja, jer sve je ostavljalo utisak blistave improvizacije. On je potpuno odricao klasično obrazovanje i uvođenje tog obrazovanja u nas nazivao je »istorijskom i kobnom budalaštinom« — uostalom, to je bila jedina gruba reč koju on sebi dozvolio, njegov je ton bio dostojanstven i nije mu dopuštao da se nervira zbog samog prezrenja prema faktu.

Razlozi na kojima je on zasnivao svoju tezu bili su sasvim osnovački, nešto slično bi priličilo trinaestogodišnjem dečaku, ličili su onima koji se i danas sreću u našim novinama što vode borbu protiv klasičnih jezika — na primer, »pošto su sva dela latinskih klasika prevedena, taj jezik nam nije potreban«, i slično, u tom smislu. U našem vagonu on je izazvao neobičan efekt; mnogi su mu, opraštajući se, zahvaljivali za zadovoljstvo koje im je pričinio, naročito dame. Uveren sam da je otišao neobično uvažavajući sebe.

Sada su se među publikom (u vozovima i na drugom mestu) razgovori mnogo promenili u odnosu na nekadašnje, ranije godine; sada žele da slušaju, traže učitelje u vezi sa svim društvenim i socijalnim temama. Istina, razgovori na javnom mestu u nas teško počinju, svi se u početku nekako ustežu dok počnu da govore, ali čim počnu — obuzme ih takav patos da ih čovek mora pridržati za ruke. Uzdržaniji, pak, i solidniji razgovori — oni, da tako kažem, uzvišeniji i poverljiviji — vrte se oko tema vezanih za berzu ili za vladine poslove, polaze od tajne, dotiču pojedinosti koje obično nisu poznate široj publici, u njima dominiraju najskrivenije tajne i razlozi. Obična publika sluša mirno i s poštovanjem, a govornici zauzimaju još važniji stav. Razume se, malo ko među njima nekome veruje, ali oni se rastaju gotovo uvek zadovoljni i nekako zahvalni jedan drugome. Veština proputovati železnicom se sastoji u tome da pustiš drugoga da laže i da mu, koliko možeš, veruješ, a tada će i tebi biti obezbeđeno da malo lažeš onako s efektom, ako te nešto tome povuče — prema tome, neka uzajamna korist. No, kao što sam već kazao, postoje i one opšte, životne i nasušne teme za razgovor, u koje zalazi sva publika, i to ne samo zbog toga da ugodnije vreme provede: ponavljam, ljudi žele da nauče, da sebi razjasne savremene probleme, posebno to žele žene, majke porodica. Zanimljivo je da se, i pored te radoznalosti i žeđi koja daleko smera, pored te želje za savetnicima i učiteljima, pored svih tih plememitih težnji, ljudi zadovoljavaju relativno lako i na najneočekivaniji način, svemu veruju i veoma su nepripremljeni i loše naoružani — mnogo slabije nego što je mogla da vam predstavi najsmelija mašta pre nekoliko godina, kada je o našem ruskom društvu bilo mnogo teže izvesti tačan zaključak u odinosu na današnje vreme kad već imamo više fakata i obaveštenja. Pozitivno se može tvrditi da svaki govornik s nešto pristojnih manira (prema pristojnim

manirima naša publika, avaj, do danas oseća neku vrstu slabosti do predrasuda, bez obzira na sve veće obrazovanje koje nam iz feljtona stiže) može da izađe kao pobednik i da ubedi slušaoce u šta god hoćete i da još ode duboko ceneći sebe, primivši zahvalnost svih. Razume se obavezan je uslov da bude liberalan — to i ne bi trebalo pominjati. Nekom drugom prilikom, takođe u vagonu i ne tako davno, imao sam prilike da čujem ceo traktat o ateizmu. Orator je bio svetski gospodin, inženjer po svemu sudeći, čovek turobnog izgleda — počeo je, uz veliku pažnju slušalaca, od manastira. O problemima manastira nije znao ni ono najosnovnije: za njega je postojanje manastira bilo nesto neodvojivo od verskih dogmata, on je zamišljao da manastire izdržava država i da to mnogo košta državnu blagajnu i, zaboravljajući da su kaluđeri potpuno slobodna asocijacija hca, kao i svaka druga, zahtevao je, u ime liberalizma, da sve to bude ukinuto kao nekakva tiranija. Završio je s potpunim i bezrezervnim ateizmom, koji se zasniva na prirodnim naukama i matematici. On se veoma cesto pozivao na prirodne nauke i matematiku, ne navodeci, uostalom, nikakvu činjenicu u toku svoje duge disertacije. Govorio je sve vreme on sam, a ostali su slušali». Naučiću svog sina da bude pošten čovek, i ništa više«, izjavio je on na kraju, potpuno uveren da su dobra dela moralnost i čestitost nešto dato i apsolutno, što ni od čega ne zavisi, i da se sve to može naći u džepu ako samo čoveku zatreba, bez ikakvih napora, sumnji i kolebanja. I ovaj je gospodin imao, takođe, izvanredno veliki uspeh. Bilo je tu oficira, staraca, dama i odrasle dece. Toplo su mu zahvalili na rastanku za zadovoljstvo koje im je pričinio, a jedna dama, majka, kicoški odevena i veoma simpatična, uz radostan osmeh je izjavila kako je sada potpuno ubeđena da u »duši ima samo pani«. I onaj gospodin je, verovatno, takođe otišao s osećanjem poštovanja prema sebi.

Eto, baš to poštovanje prema sebi me zbunjuje. To što ima budala i brbljivaca — tome se, naravno, ne valja čuditi, ali onaj gospodin očito nije bio budala. Takođe, nije nitkov i varalica, pre će čak biti da je pristojan čovek i dobar otac On samo pojma nije imao o pitanjima za koja je odlučio da Ih reši. Je li mogućno da mu neće pasti napamet za jedan sat, ili za jedan dan, mesec: »Prijatelju moj Ivane Vasiljeviču — ili tamo kako se već zove — evo, sporio si, a pojma nemaš o tome o čemu si raspravljao. Ta ti to najbolje od svih znaš. Evo, pozivao si se

na prirodne nauke i na matematiku — ali ti najbolje od svih znaš da si svoju bednu matematiku iz specijalne škole davno zaboravio, pa i tamo je nisi najbolje znao, a što se prirodnih nauka tiče, ti o njima nikad nisi pojma imao. Pa kako si govorio? Kako si druge učio? Ta ti shvataš da si samo lagao a, međutim, ti se još ponosiš sobom — i kako se ne stidiš?«.

Verujem da je on mogao sebi da postavi sva ta pitanja, bez obzira na to što je možda zauzet »poslovima« i što nema vremena za prazne razgovore. Čak sam ubeđen da su ta pitanja, iako prolazno, dolazila njemu na pamet. Ali, nije ga bilo sramota, nije mu bilo neugodno! Eto, ta bestidnost posebne vrste u ruskog obrazovanog čoveka je za mene nesumnjiv fenomen. Nje ima u nas na svakom koraku, ona je postala nešto obično i na nju su se svi privikli; i ona je, ipak, jedan čudan i zadivljujući fakt. Ona svedoči o takvoj ravnodušnosti sopstvene savesti u suđenju nad sobom ili, što je isto, o tolikom neobičnom nepoštovanju prema sebi da čovek dolazi u očajanje i gubi svaku nadu da će naći nešto samostalno i spasonosno za naciju, za njenu budućnost, među takvim ljudima i u takvom društvu. Publika — sve ono, dakle, spoljašnje, evropski izgled i zakon koji je zauvek dat iz Evrope — ta publika ostavlja u Rusa porazne posledice: među publikom je on Evropljanin, građanin, vitez, republikanac, savestan čovek sa svojim ličnim, čvrsto formiranim mišljenjem. Kod kuće, za sebe: »Eh, koji je vrag u mišljenjima... pa makar me išibali!« Poručnik Pirogov, kojeg je pre četrdeset godina išibao na Velikoj Meščanskoj bravar Šiler, bio je strašno proročanstvo, proročki genije koji je sagledao budućnost, jer tih Pirogova ima mnogo, tako mnogo da ih ne možeš sve išibati. Sećate li se kako je poručnik odmah posle događaja pojeo onaj lojani kolačić, i kako se iste večeri na imendanu kod jednog uglednog činovnika istakao u mazurki? Šta mislite: dok je igrao mazurku i naprezao svoje tako povređene, ne tako davno, udove, dok je izvodio pas, je li razmišljao o tome kako su ga pre dva sata išibali? Nema sumnje, mislio je. A je li ga bilo stid? Nema sumnje, nije! Probudivši se sledećeg jutra, on je verovatno rekao sebi: »Ah, đavola, vredi li počinjati, ako već niko ne sazna...!« Ono »vredi li započinjati« podseća, naravno, na takvu sposobnost uživljavanja u sve što god hoćete, i ujedno i na svu širinu naše ruske prirode da pred tim kvalitetima bledi čak i sve ono bezgranično. Dva veka odvikavanja

i od najmanje samostalnosti u karakteru, i dva veka pljuvanja na svoje rusko lice, razvili su rusku savest do takvih beskraja od kojih... no, šta se može od toga očekivati, šta vi mislite?

Ubeđen sam da je poručnik bio u stanju da se dohvati takvih stubova sigurnosti u sebe da je iste večeri svojoj partnerki u mazurki, domaćinovoj starijoj kćeri, mogao da izjavi ljubav i da čak učini i formalne predloge za brak. Beskrajno je tragičan lik te gospođice koja se njiše s tim momkom u divnom plesu, i ne zna da su njenog kavaljera pre jednog sata išibali, i da to njemu nije ništa. No, a šta vi mislite, kada bi ona saznala — a predlog je već bio učinjen bi li se ona udala za njega (razume se, pod uslovom da niko ne sazna)? Avaj, obavezno bi se udala!

Pa ipak, iz tog broja tih Pirogovih, i uopšte tih »beskrajnih«, može se izuzeti veliki broj naših žena. U naše žene sve više se primećuju iskrenost, postojanost, ozbiljnost i čast, želja za istinom i požrtvovanjem; uvek je toga bilo više u ruskih žena nego u muškaraca. To je van sumnje, bez obzira na sva današnja skretanja. Žena manje laže, mnoge uopšte ne lažu a muškaraca nema koji ne lažu — govorim o sadašnjem trenutku našega društva. Žena je upornija i strpljivija u poslu, ona je ozbiljnija od muškarca, njoj je stalo do samog posla, a ne tek da se pokaže. I zar ne bi trebalo, doista, odatle i očekivati najveću pomoć?

XVI JEDNO DANAŠNJE LICEMERJE

Neki od naših kritičara primetili su da sam u svom poslednjem romanu Zli dusi koristio fabulu poznate afere Nečajeva, ali odmah su dodavali da stvarnih portreta i doslovnog prikazivanja događaja u vezi s Nečajevom u mene nema, isticali su da je samo uzeta pojava, kao i to da sam se trudio da samo objasnim njenu mogućnost u našem društvu kao društvene pojave, a ne anegdote koja opisuje pojedinačni moskovski događaj. Sve je to, reći ću sa svoje strane, potpuno tačno. Poznatog Nečajeva i njegove žrtve, Ivanova, u mom romanu se ne dotičem. Lik moga Nečajeva ne liči, naravno, stvarnom Nečajevu. Hteo sam da postavim pitanje i da na njega ponudim odgovor koliko se jasnije može u formi romana: kako su, u našem prelaznom i divnom savremenom dobu, mogući ne Nečajev, nego Nečajevi, i kako se to događa da ti Nečajevi okupe, najzad, oko sebe nečajevce?

I evo, uostalom, nedavno, pre nekih mesec dana, pročitao sam u Ruskom svetu sledeće zanimljive redove:

»...nama se čini da nečajevska afera pokazuje kako u nas omladina u školama nije umešana u slična bezumlja. Idiotski fanatik kao Nečajev mogao je da nađe prozelite samo među nerazvijenom i dokonom mladeži koja ne uči«.

I dalje:

»...utoliko više što je baš ovih dana ministar narodne prosvete (u Kijevu) izjavio, posle pregleda školskih ustanova u sedam okruga, kako se »poslednjih godina omladina neuporedivo ozbiljnije odnosi prema nauci, kako neuporedivo više i zainteresovanije radi«.

Sami po sebi, gledano nezavisno, ovi su redovi dovoljno ništavni (autor će mi, nadam se, oprostiti). Ali, u njima ima nastranosti i stare dotrajale laži. Cela i osnovna ideja je u tome da, ako se Nečajevi ponekad i pojave u nas, to su obavezno sve sami idioti i fanatici, a ako im pođe za rukom da sebi obezbede prozelite — onda se takvi nađu »samo među nerazvijenom i dokonom mladeži koja ne uči«. Ne znam šta je ovim obrtom, zaista, hteo da kaže autor člančića u Ruskom svetu: da nije hteo da polaska omladini koja se školuje? Ili je, naprotiv, ovim brzim manevrima u obliku laskanja, da tako kažemo, mislio da joj podiđe s poštenim namerama, tako nekako u njenu korist — pa je u

tom smislu koristio poznati postupak guvernanti i dadilja: eto, vele one, draga dečice, pogledajte kako su oni loši drekavci, viču i deru se — i zbog toga će ih obavezno išibati jer su »nedorasli«, a vi ste tako dobre i mile mamine maze i sedite za stolom pravo, nogicama ne mlatarate pod stolom. i eto zbog toga će vama obavezno dati bombone. Ili je, najzad, naš autor hteo da »zaštiti« našu omladinu u školama od vlade, i u tom smislu koristiti način koji on sam smatra efikasnim i finim?

Reći ću otvoreno: iako sam postavio sva ova pitanja, lični ciljevi autora člančića u Ruskom svetu ne pobuđuju u meni ni najmanju radoznalost. Dodaću, čak, da se do kraja ogradim, da laž i ovo izmotavanje misli koju iznosi Ruski svet ja smatram u ovom slučaju nečim nehotičnim i slučajnim, što će reći: autor člančića je samom sebi poverovao, sopstvene je reči prihvatio kao istinu, sa svom prostodušnošću koja je pohvalna, pa i dirljiva u svojoj nemoći, u svakom drugom slučaju. No, pored toga što laž prihvaćena kao istina uvek ima opasan izgled (bez obzira na to što se pojavljuje u Ruskom svetu) — pada u oči i to da se nikad do sada ona nije javljala u tako obnaženom i jasnom obliku, ovako neumetnički kao u ovom člančiću. Zaista, nateraj nekog čoveka da se moli Bogu, on će čelo razbiti. Eto, u tom smislu je zanimljivo proslediti tu laž po mogućnosti je razotkriti, jer teško će čovek moći da dočeka sledeću priliku ovolike nenameštene otvorenosti!

Evo, od nezapamćenih pseudoliberalnih naših vremena postala je uobičajena praksa u našim novinama da se »štiti omladina« — od koga, od čega? — to ostaje u tami neizvesnosti i tako dobija besmislen i sasvim komičan oblik naročito u napadima na druge organe štampe — »evo«, kažu, »mi smo liberalniji, a vi napadate omladinu i vi ste, dakle, nazadni«. Dodaću u zagradama da u tom istom člančiću Ruskog sveta postoji i optužba direktno protiv Građanina, prema kojoj u njemu neprestano optužuju našu školsku omladinu Petrograda, Moskve i Harkova. Ne govoreći o tome da autor člančića i sam odlično zna da ničeg sličnog nema niti je bilo — nekog optuživanja, potpunog i bez izuzetka — jednostavno bih upitao našeg tužioca da nam objasni: šta to znači optužiti svu omladinu bez izuzetka? To apsolutno ne razumem! To, naravno, znači ne voleti celu omladinu zbog nečega, bez izuzetka — i ne toliko, čak, omladinu,

nego izvesni određeni uzrast naših mladih ljudi! Kakva je to zbrka? Ko će poverovati takvoj optužbi? Jasno je da su i optužba i odbrana smišljeni na brzu ruku, bez mnogo razmišljanja. No, vredi da se o tome razmisli: pokazao sam da sam liberalan, hvalim omladinu i grdim one koji je ne hvale, i to je dovoljno za pretplatu — jedna briga manje! Baš tako, jedna briga manje — Jer samo najgori neprijatelj naše omladine može se odlučiti da je štiti na ovakav način i da naleti na ovakav čudni obrt u rečima na kakav je naleteo (nehotično — u to sam sada uveren više nego ranije) prostodušni autor člančića u Ruskom svetu.

Sav značaj je u tome što ovaj način nije samo izum isključivo Ruskog sveta, on je zajednički mnogim organima naše pseudoliberalne štampe i u njoj upravo on ne deluje tako naivno. Njegova je suština prvo u pohvalama svoj omladini, i bez izuzetka, u svim prilikama, i u grubim napadima na sve one koji u određenim slučajevima dozvoljavaju sebi mogućnost da na omladinu pogledaju kritički. Ovaj način se zasniva na smešnoj pretpostavci da je naša omladina nedorasla i voli laskanje, da ništa ne razume i sve prima zdravo za gotovo. I, zaista, postigli su to da mnogi mladi ljudi (mi verujemo da nisu svi) zaista vole pohvale, slabi su prema laskanju i spremni su da bez razmišljanja optuže sve one koji im ne ugađaju u svemu i na svakom koraku, osobito u određenim slučajevima. No, za sada je ta šteta samo privremena, s porastom iskustva i sazrevanja izmeniće se i gledišta mladih ljudi. No, postoji i druga strana ove laži, i ona podrazumeva neposrednu, materijalnu štetu.

Ta druga strana tog načina »zaštite naše omladine od društva i vlade« ogleda se u jednostavnom odricanju fakta koje je ponekad grubo, osiono; ko kaže da je bio, znači kleveće omladinu, znači: on je neprijatelj naše omladine!

To vam je način. Ponavljam, najgori neprijatelj naše omladine ne bi mogao da smisli ništa štetnije za njene neposredne interese. Obavezno hoću to da dokažem.

Odricanjem fakta po svaku cenu mogu se postići zadivljujući rezultati..

Šta ćete time dokazati, gospodo, čime ćete olakšati celu stvar, ako budete dokazivali (i, što je glavno, sam Bog zna zbog čega sve to) da omladinu »koja se oduševljava«, dakle one koji mogu da se

»oduševe« (neka to bude i Nečajevom) obavezno čine »besposleni i zaostali«, oni koji se uopšte ne školuju — rečju, mangupi najgorih sklonosti? Uprošćavajući stvar na taj način, vi sve odvajate od školske omladine, i obavezno sve svodite na »besposlene i zaostale«, i tako unapred optužujete ove nesrećnike i uskraćujete im svaku pomoć: »Vi ste sami krivi, kavgadžije i lenštine, niste bili mirni za stolom«. Izdvajajući slučaj, i odbacujući mogućnost da on bude posmatran u vezi s celinom (a baš u tome se i sastoji jedina moguća zaštita ovih nesrećnika »koji su zabludeli«), vi ne samo što im izričete konačnu presudu, nego ih lišavate milosrđa, jer uporno tvrdite da su njihove zablude posledica njihovih loših i odvratnih sklonosti pa, po vašem mišljenju, ovi mladići i bez zločina izazivaju prezir i odvratnost prema sebi.

S druge strane, šta će biti ako se desi da u neku aferu budu umešani ne zaostali, ne mangupi koji se udaraju nogama pod stolom, ne lenštine, nego ona vredna i pametna omladina, školska omladina s plemenitim srcem ali, eto, loše usmerena? (Obratite pažnju na ovo: usmerena. Gde ćete vi u Evropi sada naći više kolebanja što se tiče raznih usmerenja nego što je toga u nas, u naše vreme!). I, evo, prema vašoj teoriji o »lenštinama i zaostalima«, ovi će »nesrećnici« biti trostruko krivi: »Imali su sredstava, pohađali su kurseve, marljivo su se trudili — nemaju opravdanja! Oni trostruko manje zaslužuju milosrđa nego oni besposleni i zaostali!« Evo rezultata koji neposredno proističe iz vaše teorije.

*

Dozvolite, gospodo (govorim uopšte, i ne obraćam se samo saradniku Ruskog sveta), vi na osnovu »odricanja fakta« tvrdite da su Nečajevi obavezno morali da budu idioti, »idiotski fanatici«. Je li to tako? Je li to pravično? U ovom slučaju, stavljam na stranu Nečajeva i kažem »Nečajevi« u množini. Da, među Nečajevima ima mračnih stvorenja, beznadežnih i unakaženih, u kojima postoji žeđ za vlašću i težnja za intrigama koje su složenog porekla, ima u njima strasne i bolesne potrebe da se istakne sopstvena ličnost — ali, zbog čega su oni »idioti«? Naprotiv, čak i oni pravi monstrumi među njima nisu ljudi zaostali, već spretni, i čak obrazovani ljudi. Ili vi mislite da znanja, »nauke«, školsko obrazovanje (pa makar i univerzitetsko) tako si gurno formiraju dušu mladića da on s diplomom dobija i zaštitni

talisman koji mu zauvek obezbeđuje istinu i štiti ga od iskušenja, strasti i poroka? Tako svi ti mladići koji završe školovanje odmah postaju, prema vašem mišljenju, nekakvo mnoštvo malih papa koji su nepogrešivi.

I zbog čega vi smatrate da bi Nečajevi obavezno trebalo da budu fanatici? Najčešće su to, jednostavno, varalice. »Ja sam varalica, a ne socijalist«, kaže jedan Nečajev, recimo, u mom romanu Zli dusi, ali vas uveravam da bi on to mogao da kaže i onako javno, van romana. To su varalice veoma spretne, oni su proučili baš onu plemenitu stranu ljudske duše, najčešće mlade duše, kako bi mogli da na njoj sviraju kao na muzičkom instrumentu. Da li vi stvarno mislite da su prozeliti koje okupi jedan Nečajev obavezno sve sami mangupi? Ne verujem, nikako nisu svi, ja sam sam stari »nečajevac«, i ja sam stajao na gubilištu očekujući smrtnu kaznu, i ja vas uveravam: stajao sam u društvu veoma obrazovanih ljudi. Gotovo svi ti ljudi bili su završili studije u najvišim školskim ustanovama. Neki su se kasnije, kada je već sve bilo prošlo, istakli svojim blistavim specijalnim znanjima i delima. Ne, nisu nečajevci bili samo lenštine koje ništa ne uče.

Neka sam od petraševaca — iako je, prema mom mišljenju, taj naziv nepravilan, jer neuporedivo veći broj petraševaca, u poređenju s onima koji su stajali na gubilištu i bili isti kao i mi, ostao je nedirnut i neuznemiren. Istina, oni nikada i nisu znali Petraševskog, ali i nije stvar bila u Petraševskom u ovoj davnašnjoj priči — eto, to sam hteo da primetim.

Ali, neka sam petraševac. Odakle vi znate da petraševci nisu mogli da postanu nečajevci, da krenu nečajevskim putem, u slučaju da se tako okrenula stvar? Naravno, onda je bilo nemogućno zamisliti: kako bi se mogla tako okrenuti stvar? Nije bilo takvo vreme. Ali, dopustite mi da za sebe lično kažem: verovatno ne bih mogao da budem Nečajev nikada, ali nečajevac — ne garantujem, možda bih i mogao... onda, u danima moje mladosti.

Počeo sam sada da govorim o sebi, kako bih imao pravo da govorim i o drugima. Ipak ću nastaviti da govorim samo o sebi, a ako druge budem pomenuo, to će biti onako bezlično, u apstraktnom smislu. Petraševska afera je stara stvar, ona pripada davnoj istoriji i neće, nadam se, biti velike štete što je pominjem, utoliko pre što to

činim ovako letimično i posredno.

»Monstruma« i »varalica« među nama petraševcima nije bilo (ni među onima koji su stajali na gubilištu, kao ni među onima koji su ostali nedirnuti — to je svejedno). Ne mislim da neko može da opovrgne ovu moju izjavu. Da je među nama bilo obrazovanih ljudi — i to, kao što sam već primetio, verovatno niko neće sporiti. Ali, bez sumnje je malo ko mogao da se bori s onim sistemom ideja i pojmova koji su tada zahvatili ovo mlado društvo. Mi smo bili zaraženi idejama ondašnjeg teorijskog socijalizma. Tada u Evropi još nije bilo političkog socijalizma, i njega su čak i socijalistički konjovoci u Evropi tada odbacivali.

Uzalud su šamarali i čupali za kosu Luja Blana (baš neka gusta, duga, crna kosa) članovi Narodne skupštine i njegovi drugovi-delegati desnice, iz čijih ga je ruku istrgao Arago (astronom, član vlade, danas mrtav) onda, onog nesrećnog majskog jutra četrdeset i osme godine, kada je u zgradu prodrla gomila nestrpljivih i izgladnelih radnika. Nesrećni Luj Blan, izvesno vreme član privremene vlade, nije ih uopšte uznemiravao — on je samo u Luksemburškom dvorcu govorio ovim bednim i gladnim ljudima, koji su zbog revolucije i republike brzo izgubili posao, o njihovom »pravu na rad«. Istina, pošto je on ipak bio član vlade, njegove lekcije na ove teme bile su politički loše i užasno smešne. Konsideranov list, kao i Prudonovi tekstovi i brošure, širili su među ovim gladnim radnicima koji ništa nemaju, između ostalog, i duboko prezrenje prema pravu na naslednu svojinu. Nema sumnje, iz svega toga (to jest, iz tog nestrpljenja izgladnelih ljudi koji su zahvaćeni verom u teorije o budućem blaženstvu) rodio se kasnije politički socijalizam, čija je suština, za sada, bez obzira na uzvišene ciljeve, u propovedanju opšteg grabeža koji bi trebalo da izvrše siromašne klase, a posle — »neka bude kako bude« (jer, stvarno ništa još nije rešeno, u vezi s tim, čime zameniti sadašnje društvo, samo se zna da bi trebalo ovo sadašnje da propadne — i, eto, za sada je u tome formula političkog socijalizma). Ali, onda se na celu stvar gledalo nekako ružičasto, u nekoj rajsko-moralističkoj svetlosti. Stvarno je istina da se socijalizam koji se javljao onda upoređivao, čak od strane nekih njegovih konjovodaca, s hrišćanstvom, pa je bio prihvatan kao popravka i poboljšanje hrišćanstva u duhu veka i civilizacije. Sve te tadašnje nove ideje nama su se u Petrogradu neobično mnogo

sviđale, izgledale su nam kao nešto sveto i moralno u najvećoj meri, kao nešto opštečovečansko, što će biti budući zakon za celo čovečanstvo. Mi smo, mnogo pre pariske revolucije od 1848. godine, bili pod čarobnim uticajem tih ideja. Mene je još Bjelinski, i to još 1846. godine, uputio u istinu tog budućeg »obnovljenog sveta« i u svetlost budućeg komunističkog društva. Sva ta ubeđenja o nemoralnosti samih osnova (hrišćanskih) savremenog društva, o nemoralnosti religije, porodice, o nemoralnosti prava svojine, sve te ideje o negiranju nacionalnog u ime sveopšteg ljudskog bratstva, o mržnji prema otadžbini kao kočnici u sveopštem razvoju, i drugo, slično tome — sve se to javljalo u obliku uticaja kojima nismo mogli da odolimo, sve je to obuzimalo naše duše i naša srca u ime nekog uzvišenog principa širokogrudosti. U svakom slučaju, ta tema nam je izgledala kao nešto veličanstveno, kao nešto što stoji daleko iznad ondašnjeg nivoa vladajućih ideja — i to nas je sablažnjavalo. Oni među nama, i ne samo među petraševcima, nego među svima koji su tada bili zaraženi i koji su kasnije radikalno odbacili sve ovo sanjarsko buncanje, taj mrak i užas koji su pripremani čovečanstvu u obliku obnove i njegovog vaskrsenja —oni u ono vreme još nisu znali uzrok svojoj bolesti, i zbog toga se tada još nisu mogli boriti protiv nje.

I tako, zbog čega vi mislite da bi ubistvo a la Nečajev moglo da zaustavi ako ne, naravno, sve, a ono bar neke među nama u ono vruće vreme usred doktrina koje su obuzimale dušu i uzbudljivih evropskih događaja koje smo mi, zaboravljajući na otadžbinu, pratili s grozničavim naporima?

Strašno i odvratno moskovsko ubistvo Ivanova, ubica Nečejev, je, nema sumnje, svojim žrtvama — »nečajevcima« predstavio kao političku stvar, korisnu za »buduće opšte i veliko delo«. Drugačije se ne može razumeti kako su se nekoliko mladića (ma ko oni bili) složili u ovako mračnom zločinu. I ja sam u mom romanu Zli dusi nastojao da pokažem te raznovrsne motive zbog kojih i ljudi dobrodušni i čista srca mogu da budu uvučeni u ovakav strašan zločin. U tome je i sav užas što čovek u nas može da učini najpakosniji i najmrskiji postupak, a da ponekad uopšte ne bude pakosnik! I nije to samo tako u nas, tako je na celom svetu od početka, u prelaznim vremenima kad nastupaju potresi u životima ljudi, kad se pojavljuju sumnje i odricanja, skepticizam i kolebanje u osnovnim društvenim uverenjima. Ali, u nas

je to češće nego u drugih, baš u naše vreme, i ta karakteristika je nešto najbolnije i najmučnije u ovom našem momentu. Ta mogućnost da čovek smatra da nije nitkov — a on, ponekad, i nije — a u isto vreme čini javne gadosti, eto u tome je naša najveća sadašnja nevolja.

Čime je tako posebno zaštićen mlad svet u poređenju s drugim uzrastima da vi, gospodo, njegovi zaštitnici — tek što je on počeo marljivije da se trudi — odmah zahtevate od njega takvu čvrstinu i zrelost uverenja kakvih nije bilo ni u njihovih očeva i kakvih i danas, prema tome, još manje ima. Naši mladi ljudi iz obrazovanog staleža formiraju se u svojim porodicama u kojima se danas sve češće sreću nezadovoljstvo, netrpeljivost, grubost neznanja (bez obzira na prosvećenost klase), u kojima se gotovo svuda pravo obrazovanje zamenjuje samo nabusitim odricanjem uz ponavljanje tuđih misli; u tim porodicama, materijalni interesi vladaju nad uzvišenim idejama, i u njima se deca vaspitavaju odvojeno od tla i daleko od prirodne istine, u nepoštovanju ili ravnodušnosti prema otadžbini, uče se podsmešljivom prezrenju prema narodu, a ovo se u poslednje vreme osobito mnogo raširilo u nas — i zar bi odatle, iz takvog izvora, naši mladi ljudi trebalo da crpu istinu i sigurnost u usmeravanju svojih prvih koraka u životu? Evo, tu je početak zla: u tom prenošenju, nasleđivanju ideja, u onom vekovnom nacionalnom gušenju u sebi svake nezavisnije misli, u pojmu o položaju Evropljanina koji se može dostići samo uz obavezan uslov nepoštovanja prema sebi i prema ruskom čoveku!

*

Ali vi ovim, odveć uopštenim zapažanjima, izgleda, ne ćete poverovati. »Obrazovanje«, nastavljate vi, »marljivost« »besposleni i nazadni« — ponavljate i dalje. Imajte na umu, gospodo, da svi ti vaši uzvišeni evropski učitelji, vaša svetlost i vaša nada — Mil, Darvin, Štraus — na začuđujuće zanimljiv način ponekad gledaju na moralne dužnosti savremenog čoveka. A oni, međutim, nisu neke lenštine koje ništa ne uče, neke mamine maze koje se udaraju nogama pod stolom. Vi ćete se nasmejati i upitaćete: otkud meni pada na pamet da govorim baš o ovim imenima? Govorim stoga što je teško zamisliti da naša školska omladina, inteligentna i vatrena, može da prođe pored tih imena već na svojim prvim koracima u životu. Može li ruski mladić

da bude ravnodušan prema tim vođama evropske progresivne misli, kao i pre sličnima, osobito prema onima u kojih postoji ruska strana takvog učenja? Ova smešna reč, »ruska stranka sledbenika njihovih učenja«, neka mi bude oproštena ako ni zbog čega drugog ono zato što ta ruska stranka sledbenika učenja zaista i postoji. Nju čine oni izvodi iz ovih učenja koja deluju kao neoborivi aksiomi, kakvi se samo mogu izvesti u Rusiji; u Evropi se, pak, mogućnost sličnih izvoda ne može ni zamisliti. Reći će mi, molim: ova gospoda ne uče ničemu naopakom, neka Štraus, na primer, i mrzi Hrista, nije važno što je on ismevanje i pljuvanje hrišćanstva odredio kao osnovni cilj svoga života, on ipak obožava čovečanstvo u celini, i njegovo je učenje uzvišeno i plemenito u najvećoj mogućnoj meri. Može biti da je to tako, možda su ciljevi svih tih savremenih vođa evropske progresivne misli čovekoljubivi i veličanstveni. Ali, meni izgleda sigurno i ovo: dajte tim savremenim, divnim učiteljima punu mogućnost da sruše staro društvo i da izgrade novo — i videćete da će nastupiti takav mrak, takav haos, nešto grubo, slepo i neljudsko do te mere da će se zgrada srušiti pod prokletstvima čovečanstva i pre nego što bude završena. Kada jednom bude odbacio Hrista, ljudski um će stići do začuđujućih rezultata. To je aksiom. Evropa, bar njeni najviši intelektualni predstavnici, odbacuje Hrista, a mi, pak, kao što se zna, obavezno podražavamo Evropi.

Ima istorijskih trenutaka u životu ljudi kada se javno, drsko i najgrublje zločinstvo može smatrati lepotom, plemenitom hrabrošću čovečanstva koje se oslobađa okova. Jesu li potrebni primeri, nema li tih primera na hiljade, na stotine hiljada?... Ovakva je tema, naravno, velika i neobuhvatna, teško je baviti se njome u feljtonu; ali ipak, kao rezultat svega, mislim, može se dozvoliti moja pretpostavka: nekada čak i čestit i dobrodušan dečak, čak i onaj marljivi đak, može na trenutak da postane nečajevac... razume se, opet, ako naiđe na Nečajeva — to je već sine qua non[17]...

Mi, petraševci, stajali smo na gubilištu i slušali našu presudu bez i najmanje kajanja. Nema sumnje, ne mogu da posvedočim za sve, ali mislim da neću pogrešiti ako kažem da bi tada, u tom trenutku, ako ne svi ono barem velika većina među nama odricanje od svojih uverenja smatrala kao nešto krajnje nepošteno. To je stvar davnog vremena, i zbog toga je, može biti, na mestu pitanje: je li ta upornost i to odbijanje

pokajanja bila posledica izopačene prirode, stvar nazadnih kavgadžija? Ne, mi nismo bili kavgadžije; čak, može biti, uopšte nismo bili izopačeni mladi ljudi. Osuda na smrt streljanjem, koja nam je prethodno svima pročitana, bila je pročitana sasvim ozbiljno; gotovo svi osuđenici bili su uvereni da će ona biti izvršena, i izdržali su bar desetak užasnih, neizmerno strašnih trenutaka u očekivanju smrti. U tim poslednjim trenucima, neki od nas (to sigurno znam) instinktivno su se udubljivali u sebe i, proveravajući u magnovenju sav svoj mladi život, možda su se i kajali zbog nekih svojih teških prestupa (od onih koji u svakom čoveku leže celog života, kao tajna na savesti), ali ona stvar zbog koje su nas osudili, one misli, pojmovi koji su vladali našim dušama — izgledali su nam ne samo kao nešto zbog čega se ne bi trebalo kajati, nego kao nešto što očišćuje, kao mučeništvo zbog kojeg će nam mnogo šta biti oprošteno! I to je potrajalo dugo. Nisu nas slomile godine progonstva i godine patnje. Naprotiv, ništa nas nije slomilo, samo su naša ubeđenja održavala naš duh u saznanju ispunjenog duga. Ne, nešto drugo je izmenilo naš pogled, naša ubeđenja i naša srca (razume se, dozvoljavam sebi da govorim samo o onima među nama o čijim se promenama u uverenjima danas zna, ili su oni sami, na ovaj ili onaj način, posvedočili o tome). To nešto drugo, to je bio onaj neposredni dodir s narodom, bratsko sjedinjenje s njim u zajedničkoj nesreći, shvatanje da si i sam postao takav kao i on, da si s njim poravnan i izjednačen u najnižim slojevima njegovim.

Ponavljam, to se nije zbilo brzo, nego postepeno, posle mnogo, mnogo vremena. Nisu ponos i samoljublje sprečavali da se prizna. A ja sam, međutim, bio možda jedan od onih (opet samo o sebi govorim) kojima je najviše bio olakšan povratak narodnom korenu, upoznavanju ruske duše i priznanju narodnog duha. Poticao sam iz čestite ruske porodice. Otkako pamtim sebe, pamtim i roditeljsku ljubav prema sebi. Mi smo u našoj porodici znali Jevanđelje gotovo od najranijeg detinjstva. Bilo mi je jedva deset godina, a već sam znao sve najvažnije događaje iz ruske istorije, iz Karamzina, kojeg nam je otac s večeri čitao naglas. Svaka poseta Kremlju i moskovskim crkvama za mene je nešto veličanstveno. Drugi možda nemaju takve uspomene kao što ih ja imam. Danas često razmišljam i postavljam sebi. pitanjej kakve utiske najčešće ponese iz svoga detinjstva ova današnja omladina? I, evo, ako je čak i meni, koji već prirodno nisam mogao

uobraženo da prođem kroz tu novu kobnu sredinu u koju nas je dovela nesreća, ako ja nisam mogao da na pojavu narodnog duha pogledam letimice i svisoka — ako je meni, ponavljam to, bilo teško da se uverim da je bilo laž i neistina goitovo sve to što smo smatrali svetlošću i istinom, kako je, onda, tek drugima čiji je raskid s narodom dublji, u kojih je taj raskid prihvaćen i nasleđen još od očeva i dedova?...

Bilo bi mi veoma teško da ispričam istoriju preporoda mojih shvatanja, utoliko više što je tako nešto, možda, i ne mnogo zanimljivo; ta nekako to i ne ide u tekst-feljton...

*

Gospodo zaštitnici naše omladine, uzmite, najzad, tu sredinu i to društvo u kojem se ona formira, i postavite sebi pitanje: može li u naše vreme nešto biti manje zaštićeno od izvesnih uticaja?

Pre svega, postavite pitanje: ako sami očevi tih mladića nisu postali bolji, jači i zdraviji od svojih ubeđenja, ako su ta deca još od najranijeg detinjstva bila u porodicama suočena s cinizmom, ako su slušala oholo i ravnodušno (najvećim delom) odricanje, ako se pred njima reč »otadžbina« izgovarala samo s podsmešljivom grimasom, a na stvar Rusije se gledalo samo s prezrenjem, ako su im, dalje, njihovi velikodušni očevi i vaspitači govorili jedino o »opšteljudskim« idejama i proganjali dadilje koje deci čitaju »Bogorodicu«, recite mi onda, molim vas, šta se onda može tražiti od te dece i je li humano, štiteći ih, izvlačiti se samim onim odricanjem fakta?

Nedavno sam naišao u novinama na sledeći entrefilet:

»Kamsko-Volžske novine pišu da su ovih dana trojica gimnazijalaca 3-ćeg razreda Druge kazanske gimnazije pozvani na odgovornost pod sumnjom da su počinili delo u vezi s nameravanim bekstvom u Ameriku.«

Pre dvadeset godina, vest o nekim gimnazijalcima koji hoće da beže u Ameriku meni bi ličila na zabunu. Ali, već u samoj činjenici što to meni sada ne deluje kao zabuna, nego kao nešto što shvatam, sada vidim i opravdanost njenu.

Opravdanost! Bože moj, sme li se tako reći?

Znam da to nisu prvi gimnazijalci koji beže; bilo je toga i ranije, bežali su i drugi stoga što su bežali njihovi očevi i braća. Vi se sećate priče Keljsijeva o siromašnom oficirčiću koji je pobegao pešice preko Tornea i Stokholma, Hercenu u London, gde ga je ovaj postavio za

slagača u svojoj štampariji. A sećate li se priče samoga Hercena o onom kadetu koji je krenuo, čini mi se, na filipinska ostrva, da osniva komunu, i ostavio je Hercenu 20.000 franaka za buduće emigrante? Ali, sve je to već davnašnja istorija! Od tada su bežali u Ameriku, »da osete slobodni rad u slobodnoj državi«, starci, očevi, braća, devojke, gardijski oficiri... samo što nije i bogoslova bilo. Valja li kriviti ovu dečicu, ovu trojicu gimnazijalaca zato što su njihove glavice podlegle velikim idejama o »slobodnom radu u slobodnoj državi«, zato što su poverovali u komunu i sveevropskog čoveka, valja li ih kriviti stoga što su sve te tričarije počele da im liče na religiju i što su im se absentizam i izdaja otadžbine učinili kao velika vrlina? Ako bi ih trebalo okriviti, onda koliko ih okriviti, u kojoj meri — to je pitanje.

Autor člančića u Ruskom svetu, potkrepljujući svoju ideju da su u »slična bezumlja« u nas umešani samo lenštine i oni zaostali i besposleni, navodi poznate reči, koje ulivaju poverenje, što ih je izrekao ministar narodne prosvete, nedavno u Kijevu, posle pregleda školskih ustanova u sedam okruga, prema kojima se »poslednjih godina omladina neuporedivo ozbiljnije odnosi prema nauci i neuporedivo više i zainteresovanije radi«.

Da, ovo su, naravno, reči koje zaslužuju poverenje, to su reči u kojima može da bude jedina naša nada. U sadašnjoj reformi školskog sistema nalazi se bezmalo sva naša budućnost — mi to znamo. Ali, sam ministar prosvete je izjavio u tom istom govoru, ako se ne varam, da do konačnih rezultata reforme ima još mnogo da se čeka. Mi smo uvek verovali da je naša omladina sposobna da stvar učenja shvati ozbiljno. No, za sada je oko nas magla licemernih ideja, mnogo fikcija i predrasuda okružuje i nas i našu omladinu, ceo naš društveni život, život očeva i majki te omladine dobija sve više neki čudan izgled — čovek ponekad i mimo volje traži razne načine kako bi savladao nedoumice. Jedan od takvih načina je — da čovek bude više osetljiv, da ima srca i da se ne stidi ako ga neko nekad nazove građaninom. i... da barem ponekad kaže istinu, makar ona bila nedovoljno, po vašem mišljenju, liberalna.

ČLANCI, OGLEDI I PREPISKA IZ ČASOPISA »GRAĐANIN« 1873-1878.

NAŠI MANASTIRI

(ČASOPIS »BESEDA«, 1872.)

Ovo je niz tekstova u časopisu Beseda o bogatstvima naših manastira. Autor se rukovodio i tačnim podacima i ličnim zapažanjima, izvodeći razne, veoma zanimljive aritmetičke zaključke kojima njegov tekst obiluje. Na kraju svega, pokazano je da svaki kaluđer »košta državu« 1155 rubalja prosečno. Vidi se da autor ima potrebne podatke, i da je uložio neobično mnogo revnosti i truda u svoj rad. Da li je tačna cifra »koliko košta državu« kaluđer, odgovara li ona sasvim istini — mi to nećemo raspravljati. Tekst je već izazvao nekakve odgovore »uvređenih«. Mi nismo uvređeni, i hoćemo da primetimo nešto drugo.

Mi i sami osećamo mržnju prema kaluđeru-oblaporniku koji pije i ždere, pohlepniku koji trguje svetinjama, skuplja novce i zašiva ih u kamilavku, koji je prek i, ako je verovati jednoj-nedavnoj vesti, spreman da batinama ubije desetogodišnjeg dečaka zbog nestašluka u školi. Cifra od 1155 rubalja za izdržavanje kaluđera je, prema našem mišljenju, neprilična i začuđujuće velika (dodajmo još jednom, to je prosek, a u Rusiji ima još mnogo siromašnih kaluđera, možda ih je i većina). Pa, i. pored svega toga, mi se ne možemo složiti s autorovim izrazom da izdržavanje kaluđera »košta državu« toliko i toliko. Kaluđer »košta« ne državu toliko i toliko, nego narod, i on žrtvuje tu sumu (gotovo 8 miliona, prema autorovom računu) sam za izdržavanje manastira, dobrovoljno, i nikad ova dažbina nije u narodu drugačije prihvatana nego kao dobrovoljna. Kad smo kazali ovo, uzmimo u obzir i druge razloge: ta sva ta bogatstva, kada se jednom stvore, postaju svojina onih koji su ih stekli, i šta mi imamo s tim kako se troši ta svojina, koliko baš dolazi na svakog učesnika, koliko ide na štednju, na ulaganja i održavanje prvobitnog kapitala? Ta to je svojina privatnih lica, mi ne vodimo brigu o tome kako neki spahija, ili trgovac, seljak postupa sa svojom imovinom; mi njima ne zavirujemo u kuhinju, ne

brojimo im zalogaje, ne brinemo o tome šta su u usta stavili...

Ali, evo, to je ono, i nehotice nam pada i nešto drugo na pamet:

»Sveštena lica bi trebalo da žive u svetosti, ne bi trebalo da ugađaju telu, da grabe, ona bi trebalo da daju primer uzdržavanja, pa i siromaštva, a bude li obrnuto — izgubiće se cilj koristi, i srce će zavapiti pred tom bogato nagrađenom besposlicom, pred tim neuzdržavanjem«, i sve u tom smislu. Tekst navodi na takvu pomisao, i u tome je, nema sumnje, njegov glavni cilj.

Divno bi to bilo. Kako bi to bilo poželjno kada bi sveti oci mogli, umesto da skupljaju bogatstva i da se malodušno brinu o svojoj sigurnosti, da i dalje skupljaju bogatstva, a da žive u siromaštvu i svakojakom uzdržavanju koje kaluđerima priliči; kako bi to divno bilo kada bi kaluđeri davali primer svojim srcima koja plamte od ljubavi prema Gospodu i da velikim sumama pomažu bližnje, celom kraju gde se nalazi manastir; kako bi to divno bilo kada bi oni hranili jadnike u vreme gladi, učili decu, pomagali siromašne sveštenike — kako bi to divno bilo, jednom rečju, kada bi oni svojim premudrim i čistim srcima bili posrednici između onih koji daju obol od čistog srca i onih koji su bedni, koji su nevoljama obremenjeni! Kakav bi to bio podvig, kako bi to bilo svetlo, divno, premudro!

Izražavati slične želje — to je dirljivo, i nešto slično se i ne može izbeći; nevolja je, međutim, u tome što se tako može upasti u neobično veliku laž. Prvo, narod koji daje novce kaluđerima — daje im ne zbog toga da se oni opijaju i prejedaju, i ne daje on njima nego — Gospodu (ovoga puta izuzimamo neke gospođe-bogomoljke, govorimo samo o narodu). Pravosuđe i narodno prosvećivanje (nad kojima je autor takođe zabrinut, i za koje kaže da državu staju koliko i kaluđeri) su, naravno, važne stvari, ali i oplemenjivanje srca i religiozna osećanja su takođe važni, ako njih još ima u društvu, i vrede i oni kao i pravosuđe i narodno prosvećivanje. Teško društvu koje nema religioznog osećanja! Naši racionalisti, razume se, žale što se to osećanje troši tako očito neracionalno. Bolje je da narod daje neposredno za škole i staračke domove, bez posrednika, zar ne? Bolje je prodati mirisno ulje i razdeliti siromašnima, zar ne, ako se sećate one priče iz Jevanđelja.

Postoje od davnina izvesni načini optuživanja koji su veoma paradoksalni, ali koji izvanredno precizno postižu cilj. Na primer: »to

su sveti ljudi pa bi, prema tome, trebalo da žive sveto, ali mi vidimo da je obrnuto, i...« zaključak je jasan. I to izvanredno deluje. Za potvrdu se navodi ceo niz neospornih činjenica koje su svima bile poznate, ali koje nisu imale dejstva sve dok ih nisu grupisali u sistem s određenim ciljem. Odavde slede ponekad začuđujući zaključci.

U suštini, takvo grupisanje činjenica sadrži samo polovinu istine, a samo polovina istine je, prema našem mišljenju, nešto gore od laži. Otvorena laž se još može opovrgnuti, ali kako opovrgnuti ceo sistem činjenica ako su još i tačne? Mi znamo da je, još u vreme svetog Teodosija, prilikom osnivanja Kijevsko-Pečerske lavre, već bilo ovakvih oblapornika i malodušnika među bratijom koja se okupljala. Mi znamo da je greha, egoizma, pa čak i zločina bilo i u vreme prvih hrišćanskih zajednica, još na početku hrišćanstva. Ukazujući na to, mi nikako ne mislimo da se skrivamo pred istorijskim činjenicama, pred onim što je zakon, mi ne predlažemo spokojstvo — nešto slično bilo bi odvratno. Bilo je greha i zla još u vreme svetog Teodosija, pa i u prvim hrišćanskim vremenima, ali bilo je, zato, i svetog Teodosija, i mučenika Hristovih, i osnivača hrišćanstva, celog savremenog hrišćanstva. A u tome je sve. Ko zna, možda i u današnjim ruskim manastirima ima mnogo ljudi čista srca, onih koji vape za duhovnim ganućem i čije srce žudi i pati, za koje je, bez obzira na sav liberalizam našega veka, manastir izlaz, neutoljiva duhovna potreba.... Mi ne želimo nasilje i ne pristupamo obnovi društva na despotski način.

Ali, ovde će se, nema sumnje, oglasiti autor, i reći će da on uopšte nije o tome govorio, da je to druga stvar, druga materija; on je govorio, navodno, samo o bogatstvima i prihodima naših manastira.

Pa šta onda? Možda će autor, ako hoćete, i biti u pravu, ali mi ćemo mu ipak ponoviti da je polovina istine ne samo laž, nego nešto gore od laži. Zahvaljujemo za dostavljene materijale, ali ne i za sistem njihovog grupisanja.

SEDNICA DRUŠTVA LJUBITELJA DUHOVNOG PROSVEĆIVANJA, 28. MARTA

Mi smo u svoje vreme obavestili čitaoce o dvema sednicama Društva ljubitelja duhovne prosvete na kojima je, na prvoj, g-n Filipov

čitao svoje razmatranje »o nužnosti jedne vere«, a na drugoj je profesor Petrogradske duhovne akademije, g-n Nilski, izrekao svoje primedbe u vezi s pomenutim razmatranjima. Pošto na poslednjoj sednici nije bilo vremena za primedbe g-na Filipova (g-n Nilski je završio svoje izlaganje u jedanaest i po), odlučeno je da se za konačnu raspravu među naučnicima-suparnicima zakaže sledeća sednica. Razumljivo je s kakvim se zanimanjem očekivala ta odlučujuća borba argumenata jedne i druge strane, i koliko je znatiželje u vezi s ovim izazivala nova sednica Društva koja je bila zakazana za 28. mart. No, kakvo je opšte razočaranje nastupilo kada su članovi Društva, stigavši na sednicu, saznali da g-n Nilski, koji se, kao što znamo, prethodno sporazumeo s g¬nom Filipovom o uslovima dvoboja koji ih očekuje, nije došao na sednicu Društva zbog — kako smo obavešteni — iznenadne bolesti.

Odlagati dalje raspravu g-na Nilskog i g-na Filipova nije bilo mogućno, jer se i bez toga cela stvar otegla, a rasprava oko pomenutog pitanja je odbacila u drugi plan sve druge poslove Društva, pa je g-n predsednik predložio g-nu Filipovu da izloži pripremljene primedbe protiv g-na Nilskog, bez obzira na to što je protivnik odsutan.

No, iz izjave g-na Filipova, koju je dao na početku govora, saznali smo da je njemu posebno stalo do usmenih objašnjenja s g-nom Nilskim ovde, pred članovima Društva, jer ga smatra najboljim znalcem tog problema u Petrogradu; on se, u tom smislu, pre svog predavanja, obraćao savetu Društva s molbom da pozove g-na Nilskog koji tada još nije bio član Društva, makar kao gosta, jer je sama pojava ovih prigovora g-na Nilskog na prethodnoj sednici bila izazvana iskrenom željom g-na Filipova da što je mogućno bliže protumači, kako sebi tako i Društvu, suštinske karakteristike problema koji je pokrenuo i koji je veoma značajan i za narod i za crkvu.

Naravno, polemika gospode Filipova i Nilskog, koja će uslediti u štampi povodom ovoga, imaće svoj značaj, cenu, ali u štampi je mnogo lakše izbeći neku neugodnu protivnikovu primedbu i izvući se iz situacije u kojoj bi se, u usmenom dvoboju, moralo — htelo, ne htelo — položiti oružje. Koliko se dugo može voditi polemički spor bez ličnog prisustva protiv najočitijih istina, o tome ima toliko primera na svakom koraku da mi i ne smatramo da je potrebno da se na tome zadržavamo. Može se, istina, i u usmenom sporu sebi mnogo

dozvoliti, ali ipak je teže, naročito pred svedocima.

Zbog pomanjkanja vremena, tumačenja g-na Filipova su samo delimice dotakla prvi deo onog njegovog razmatranja u kojem on dokazuje, ako se čitaoci sećaju, da se neka pravila o nužnosti jedne vere nalaze u suprotnosti s gledištem crkve o slobodi vršenja obreda, i da ovo razmatranje u tri dela uopšte ne dotiče pitanje o nužnosti saborske revizije ukaza od 13. maja 1667. godine. Njegov je govor bio usredsređen, najvećim delom, gotovo isključivo, na problem značaja zakletvi koji je odredio moskovski sabor 1667. godine, a oko tog problema je između njega i g-na Nilskog nastupio glavni spor — u tome se nalazi, prema tvrđenju g-na Filipova, i glavni čvor ovog pitanja koje je on pokrenuo.

G-n Filipov smatra, kao što je čitaocima Građanina već poznato, da je saborskim instrukcijama od 13. maja 1667. godine upotreba dva prsta, kao i nekih drugih postupaka vršenja obreda iz vremena pre patrijarha Nikona, bilo nešto ubuduće zabranjeno bezuslovno, i da bi, prema tome, onaj ko bi se posle ovih odluka odlučio da zadrži takve postupke bio, snagom jedino ovih odluka, protivnik sabora, kao i to da se ta zabrana obreda iz vremena pre patrijarha Nikona nastavila sve do 1763. godine, to jest do vladavine Katarine II, kada se naglo promenilo i gledište vlade u odnosu na pristalice starog obreda. G-n Nilski, pak, misli da se kletvena zabrana sabora iz 1667. godine ne odnosi na vršenje obreda iz vremena pre patrijarha Nikona, nego samo na ona lica koja zbog tog obreda sama napuštaju crkvu, hule na njene tajne i na one koji ih vrše — pa, prema njemu, ako se čovek ne bi odvajao od crkve, nego samo tražio onaj svoj stari obred, njemu bi bilo dozvoljeno da se pridržava tog obreda iz vremena pre patrijarha Nikona, i crkvene vlasti ne bi imale ništa protiv, ne bi se, sa svoje strane, suprostavljale ispunjavanju takvih želja.

Pošto se ovaj postupak, koji koristi g-n Filipov u raspravi s g-nom Nilskim, sastoji u tome da se navedu tačne reči iz onih dokumenata na koje se poziva g-n Nilski, kao i on sam — pošto je, kažemo, sličan način izlaganja materije dao prisutnima mogućnost učešća u diskusiji, onda ćemo i mi, upoznavši se dobro s izvorima, ne kolebajući se reći da g-n Nilski u ovom pitanju nikako ne može da izdrži, prema našem mišljenju, protivdokaze koje je njegov oponent naveo. Nećemo govoriti o brojnim svedočanstvima istorijskih dokumenata koji savršeno jasno

potvrđuju gledište g-na Filipova o ovom problemu, ali ne možemo ćutanjem zaobići to da je u napisima g-na Nilskog, koji su objavljeni u Hrišćanskim lekcijama za 1870. godinu, g-n Filipov pronašao i saopštio slušaocima i takva mišljenja koja bi se mogla, ako se otkrije ko je autor, obavezno pripisati g-nu Filipovu, ili pak nekom njegovom apsolutnom istomišljeniku — ali, svakako ne g-nu Nilskom.

Cela stvar je postala jasna do te mere da je čak i g-n Čeljcov, koji se protivio g-nu Filipovu posle njegovih tumačenja, i koji je upotrebio sva dostupna sredstva u zaštitu stavova g-na Nilskog, bio saglasan upravo oko ove tačke s g-nom Filipovom, pa je izjavio da je, prema njegovom mišljenju, ovako očitu istinu bilo izlišno dokazivati. G-n Čeljcov je ispustio iz vida sledeću okolnost: na prošloj sednici Društva, g-n Nilski je upravo s tom očitom istinom polemisao cela dva sata, i oko toga se i vrtela sednica od 28. marta — ona je trebalo da ukloni nesuglasice koje su se javile baš u vezi s ovim predmetom. Uostalom, g-n Čeljcov nije verziran u ovim stvarima, r njegove primedbe su ostavljale utisak kao da to čovek govori od nevolje, onako, »vršeći tešku dužnost«. Ne mnogo vičan logici, ali i ne bez dara slobodnog usmenog izlaganja, on se ovoga puta mimo običaja bunio, grešio je i, verovatno kao i svaki čovek koji je uzbuđen i ne stoji najbolje sa stvarima o kojima govori, on je u toku izlaganja načinio nekoliko upadljivih grešaka, kakve u uobičajenom mirnijem stanju svakako ne bi sebi dopustio. Zbog toga je i sama priroda ovih pogrešaka razotkrila neobično veliku nepreciznost i zbrku u opštim bogoslovskim pojmovima, i sve je delovalo na nas mučno, kao znak nezadovoljavajućeg stanja nauke čak i u višim duhovnim ustanovama.

POŽAR U SELU IZMAJLOVU

Sezona požara! Razume se, nastupila je i neće mimoići ni ovu godinu. Među drugim vestima koje donose naše novine, posebno se ističe vest u broju 134 Moskovskih vesti o požaru u selu Izmajlovu, i to ne o samom požaru (požar kao požar, ima i drugde takvih požara, i verovatno će ih još mnogo biti) toliko koliko o neobičnim prilikama u vreme tog požara. Evo šta kaže dopisnik na kraju svog izveštaja:

»Uopšte, ovaj je požar po mnogo čemu poseban: osećao se veliki nedostatak vode, ribnjak je daleko od sela, seljaci zbog nemarnosti i

aljkavosti — a naročito zbog pijanstva — nemaju ne samo vatrogasnog creva i čakije, nego i onoga što je najneophodnije u domaćinstvu — ćuskiju, sekira, vedro, tako da su žene gasile požar muzlicama. Sve je propijeno i založeno po gostionicama i krčmama«.

Tako, znači: »zbog nemarnosti, aljkavosti i pijanstva« nema ne samo vatrogasnih instrumenata, creva i čaklje, nego nema čak ni ćuskije, nema sekire, vedra, tako da žene gase požar muzlicama. Sve je propijeno i založeno po gostionicama i krčmama!...

I to se događa u poznatom podmoskovskom selu! Mi smo, nema tome davno, govorili o fantastičnoj slici mogućne i bliske budućnosti, kada će sve biti propijeno i založeno, svi instrumenti — ne samo oni vatrogasni, nego i sekire, rala, drljače. Zatreba da se naseku drva — idi vlasniku zalagaonice i otkupi, izmoli za ovaj put sekiru; valja poorati — pođi da otkupiš ralo, drljaču. I šta će vam drljača? Gde tada naći konje? Gde će biti kuća, porodica, nezavisnost i nekakav red? Sve je nestalo na toj našoj fantastičnoj slici, u tom snu: ostali su samo kulaci i Jevreji i solidarni bednici do kraja zaduženi kod njih. Jevreji i kulaci će, recimo, plaćati njihove obaveze, ali će im uzimati hiljadu puta više od plaćenog! Mi smo nastojali da se odbranimo od fantazije, nazivali smo je »lošim snom«, »snom titularnog savetnika Popriščina«, no evo — krajičak tog sna odjednom nam se stvamo pokazao, ako je verovati dopisniku Moskovskih vesti (a i zbog čega im ne verovati, sve je tako lepo verovatno). Uostalom, ako su založene sekire i vedra, ipak su ostale muzlice i, evo, one su dobro došle. Nije sve, reklo bi se, izgubljeno! Zanimljivo je kako su i muzlice ostale — uz krave ili bez krava? I zbog čega su, najzad, i one ostale? Zar muzlica ništa ne vredi, zar se i ona ne može propiti? Zbog čega i ona nije propijena? Mi namerno postavljamo pitanje ovako: zbog čega nije propijena i muzlica, nego onako: zbog čega je propijena?

Neka se narod proveseli. A posle... posle će se trgnuti. Uzgred: ko sada seljacima u Rusiji obnavlja mesto postradalo od požara? Ranije je, i to je bivalo često, izgorela sela obnavljao spahija. Ovaj stari patrijarhalni način (iako je bio koristan) bi sada trebalo zameniti načinom koji bolje odgovara savremenom stanju stvari, recimo, unapređivanjem narodnih kreditnih ustanova. Istina, u ovom trenutku bi još mnogo novaca, ako ih uopšte budu dobili onim »unapređenjem«, otišlo onamo kuda su otišle sekire i vedra, ali neće

sve to večno potrajati. Nedavno smo čitali o samo ubistvu jednog seljaka. On se u zimu zadužio u preduzimača na ime letnje zarade, kako bi prehranio porodicu i, evo, s proleća — kada je trebalo poći na posao besplatno, nemajući ni za trošak više — on se obesio. Zanimljivo bi bilo znati koliko je bila velika ta suma, i koliko uzimaju zelenaši zarobljujući tako narod dugovima od prošle jeseni do sledećeg leta? Ali, još je zanimljivije što je ta suma, ma kolika ona bila, dobročinstvo u odnosu na sadašnje stanje stvari kad čovek ne bi imao drugoga kredita.

Imali smo, takođe, priliku da nedavno pročitamo vest (uostalom, nju su preštampale sve novine) iz Ščigrovskog sreza, koja kaže da su mnogi tamošnji imućniji seljaci odjednom počeli susednim spahijama da prodaju gnojivo koje su nakupili u toku zime, stoku, pokretnu imovinu, pripremajući se za seobu u Orenburšku oblast. Ceo srez je namamio, kažu, jedan spahija iz Fateškog sreza, koji je kupio veliku zemlju u Orenburškoj oblasti i ponudio je onima koji se dosele. Na poziv se odazvalo oko 10.000 ljudi (zanimljivo bi bilo znati u kakvim uslovima spahija nudi zemlju?). Odmah je počela konačna prodaja imovine. No, nije poznato hoće li seoba biti dozvoljena, i tako se može desiti da seljaci ostanu gde su i bili, samo još u većoj nevolji nego do tada, bez stoke i pokretne imovine. Znajući naše običaje, mi čak verujemo da će se nešto slično i dogoditi doista; to jest, s jedne strane biće zadržavanja (možda i potrebnog), a s druge strane — ona slepa vera bez ikakvog razmišljanja, onaj elan koji je uobičajen u takvim prilikama u našem narodu. A da se ovde radi o elanu i entuzijazmu, u to nema sumnje, Priznajemo, bilo bi nam veoma drago da sve to seljacima uspe, da ih ne zadrže. Dosadio im je, znači, raniji život s krčmama. Iako dopisnici ne kažu ni reči o krčmama, mi smo zbog nečega uvereni da seljaci mrze staro mesto i beže u obećanu zemlju između ostalog i zbog krčmi. Mi smo ubeđeni da će oni, stigavši u novo mesto, odmah dati zajedničko obećanje: nećemo piti vina. Zar bi trebalo preduzeti ovakav ozbiljan pohod, pa odmah opet piti? Slične seobe — to je nešto dobro i spasonosno. To je obnova, novi život na drugačijim moralnim načelima. Taj će pohod ostati sačuvan u porodičnim predanjima, a dobre uspomene učvršćuju porodicu. Čak i život u starom zavičaju biće čistiji u sećanju, sve ono staro biće zapamćeno kao nešto lepo. A ako ih sada ostavite na starom mestu,

makar do sledeće zime, nekom administrativnom zabranom seobe, ako im zabranite da se presele — do zime će to listom biti lopovi i pijanice, najpakosniji razbojnici...

Ali, iz Penzenske gubernije javljaju da se tamo broj zabrana, mirovnih presuda o prekidu pijanstva sve više povećava. Kako divna gubernija! I, što je najvažnije, u doba požara. Bilo bi zanimljivo ustanoviti, ako je to nekako mogućno: u kolikoj meri pijanstvo pomaže učestalost požara? A da ono pomaže — u to nema sumnje. Kakvu opreznost očekivati od pijana čoveka? A u nas je tako, neka se kod jednog zapali — ode sve i drugima. A šta će tek biti ako svi budu listom pijani, na primer, u vreme značajnijeg državnog praznika, ili u vreme parohijske svečanosti? Zna se, tu ne može »da se ne izgori«, a ako se desi da nešto ne izgori, to je samo nekakva slučajnost. Tako bi, bar prema teoriji, trebalo da bude. U praksi je to nešto drugačije; manje gori nego što bi trebalo da bude prema pretpostavkama. No, Bože moj, šta drugo da rade ljudi praznikom ako ne budu pili? Čime da se uposle? Je li neko do danas porazmislio o tome: čime da se zabavi praznikom nekih šezdesetak miliona ruskog stanovništva? Jedini pokušaj (koji je imao uspeha), kao što smo ranije pisali, bio je onaj pokušaj kolonista-pastora koji je osnovao zajednicu »štundista«. Tamo, pak, gde nema pastora, događaju se »pesničenja«. Ovih dana su iz okoline Moskve javili u Ruski svet da je na Duhove, u blizini sela Svistuha, bilo »pesničenje«, dvoboj pesnicama, pri čemu je bio ubijen jedan od učesnika.

Ova zabava je, ako ćemo pravo, stara, još iz homerovskog doba, i ako i nije nešto sramotno za one koji se zabavljaju — ona je ipak dovoljno neprijatna za one koje zabavljaju. I, zaista, vreme je da počnemo da nečim drugim zabavljamo narod!

»PESNIČENJE«

Uostalom, sreću se tako po partijama u pesničenju, i to ne samo u podmoskovskim selima u vreme državnih praznika. Idu i predsednici onako, pravo sa službenog mesta. Nedavno je u Jekaterinoslavlju, prema vestima iz Berzanskih službenih novina, održan sledeći turnir (na žalost, nemamo pred sobom Berzanske službene novine, i navodimo iz Ruskog sveta):

»Iza zida prostorija mirovnog veća, odmah se nalazi kancelarija regrutske komisije. I u jednoj i u drugoj prostoriji su istovremeno bila zasedanja. U kancelariji regrutske komisije u vreme zasedanja, razume se, nije moglo biti buke, proces primanja regruta samo prate reči: »Sposoban«, »Prima se«, a uz to se čuju i molbe rodbine i prijatelja primljenih regruta. »Buka« u prostorijama regrutske komisije izazvala je pojavu sudskog izvršitelja mirovnog veća. Izvršitelj je zahtevao tišinu. Predsednik regrutske komisije je došao u mirovno veće, i tu je došlo do objašnjavanja predsednika regrutske komisije i predsednika Veća, potom je usledio akt i... upućivanje predsednika regrutske komisije (a on je i predvodnik plemstva) na odgovornost u Okružni sud. Proces je bio zakazan za 5. maj, ali je »okrivljeni« pokrenuo pitanje o sudskoj nadležnosti, i rasprava je odgođena... Čime će se završiti ova prepirka, za sada nije poznato«.

Nama se najviše sviđa što su novine — da li Berzanske službene ili Ruski svet, to ne znamo— sve to nazvale »prepirkom«, i to je dobro učinjeno, rečeno bez licemerja: zbog čega, doista, otezati i pokazivati svetu, da tako kažemo, naše rane? Uostalom, možda i mi sami grešimo ne znajući pravnički jezik. Šta to znači: »došlo je do objašnjavanja, i usledio je akt?« Zbog čega sve to? I kakav je to akt?

Nama se zbog nečega čini da je to sve zbog onog samog. Daleko smo od toga da osuđujemo, i skloni smo da sve to objasnimo onom nervozom koja je karakteristična za devetnaesti vek, govoreći uopšteno, možda je čak izvor svega bilo nešto plemenitije — ljubomora prema predstavnicima vlasti, da tako kažemo. Ali, uopšte uzev, viteški običaji polako nestaju svuda, i mi se polako demokratizujemo. Onamo se stari ruski knez optužuje da je pokrao nekakvom Nemcu kasu s novcima, ovamo, pak, lice zaboravlja na svoj čin i na svoju sablju — i grabi šakama. Uzgred, što se tiče mača, postoji jedno istorijsko svedočanstvo. Taj evropski mač nam je privezao uz naše rusko bedro, kao što je poznato, Petar Veliki. Mi smo, kao što se zna, i pre Petra Velikog imali svoju čast, za koju su ruski ljudi žrtvovali kožu i glavu; samo simbol nije bio ovakav, ovaj mač, nego nešto drugo. Jednom je veliki reformator koji nam je privezao mač zatekao Danjilu Menjšikova kako na prijateljskom piru, u uniformi i s mačem, igra trepak. I veliki reformator je odmah, pokazujući novopečenom vitezu da jc on obrukao mač koji i ne zna da

nosi, zgrabio ovoga za kosu i počeo da ga čupa kako bi bolje upamtio sve to, a i da ponudi primer drugima. Prošle godine smo proslavili dvestotu godišnjicu od vremena reformatora, a evo ove godine dopis Berzanskih novina nas obaveštava o aktu koji je posle svega usledio u Jekaterinoslavlju. Rečju, dva veka su minula kao san. Isti dopisnik u tom smislu posebno preporučuje Verhnjednjeprovski srez. Evo, prema njegovim rečima, pregleda nekih događaja koji su se poslednjih godina zbili u tom srezu:

»Plemić Slednjev je optužen zbog bratoubistva, plemići A. i N. N. optužuju se zbog nasilja nad bratom, zbog lišavanja slobode svoje sestre, zbog falsifikata, a (A. N.) zbog silovanja, plemić Romanovski je optužen zbog uvrede druga tužioca, isti taj Romanovski i plemić A. N. Polj (nekadašnji predsednik mirovnog skupa) optužuju se zbog uzajamnih uvreda koje su počinjene na javnom mestu, isti pak taj g-n Polj optužuje se da je vređao potpis mirovnog sudije, plemić K. se optužuje zbog mučenja svoga sina. Najzad, u poslednje vreme je u Verhnjednjeprovskom srezu otkrivena banda konjokradica. Istraga o tome se privodi kraju. Priča se da ima zapisnika oko 40 svezaka, a zbog ovoga u zatvoru je više od 20 ljudi...«

Sve je to, recimo, krasno, to jest u suštini ne može biti podlije naročito što se tiče braće, sestara, silovanja i sličnog. »Oslabili smo!«, kako nedavno reče jedan seljačić sladunjavim glasom, izlazeći iz krčme i pridržavajući se za zid. Ali, što se tiče »uvrede druga tužioca«, i zatim »uzajamnih optužbi i uvreda počinjenih na javnom skupu« (između plemića A. N. Polja i predsednika mirovnog skupa), tu verovatno ima nečega od prepirke s vlastima; to je, kako bi se reklo, poteklo iz onog izvora, iz one ljubomore između predstavnika vlasti, i mi smo spremni da se prema tim faktima odnosimo s neobičnom blagonaklonošću. Mi smo Rusi — i zato znamo, i trebalo bi da znamo šta u našem životu znači to nadmetanje s vlastima, i nema ni jednog među nama koji nije nešto slično doživeo, koji nije bio samo svedok, nego sve lično iskusio. Čak, ako bolje pogledaš, i mi smo, gotovo svaki od nas, bar jednom pokazivali vlast nad nekim baš u ovakvom smislu. Recimo, to je tako, to se uvek činilo, da tako kažemo, s nekim prestupnim prekoračenjem vlasti. I ne može drugačije, možda — ali ovde je to prekoračenje neka vrsta kicošenja, i ono se čini iz neke ljubavi prema tom umeću češće nego kao nešto s lošim namerama.

Pogledajte petrogradskog kicoša: on se jednostavno ne pojavljuje, on s nekom nakaznošću kao da kaže — ja sam, veli, kicoš. Pogledajte cirkuskog konja: on ne gazi samo nogama, nego korača s nekom nastranošću, i kao da veli — ta nisam ja raga kočijaška. Tu je to kicošenje. Ta nastranost je zahvalna u zvaničnih lica: on se ponosi vlašću koju ima, sija od sreće, i tu sreću vezuje za mesto koje zauzima, od toga dobija ideja. Kada se onaj mali kasir na železnici, ili na prijemu pošiljki, ne bi ponosio vlašću, kada ne bi nekako sav sijao, nego kada bi vam dao bilet bez uvrede i bez one grubosti koja je postala sastavni deo tog posla izdavanja, vi biste prvi prestali da ga uvažavate — zar nije ovo tačno?

I još, tu je i ona sumnjičavost. Cela Rusija je zaražena, svi njeni slojevi i sva zanimanja, u izvesnom smislu, tom strašnom sumnjičavošću u odnosu prema vlastima. Svak u sebi misli: »Ah, šta će pomisliti, da ja nemam mnogo vlasti?« Iza ovoga dolazi strah, iza toga prekoračenje vlasti, i to samo zato da bi se dokazala vlast. Evo, na primer, malog dopisa iz novina Savremenost. Recimo, to je beznačajan, ništavan slučaj, ali on je ipak tipičan, i »kao sunce u kapi vode« odražava sve naše običaje:

»S Dona, iz donjeckog okruga: o samovolji jednog porotnika (dopis Savremenosti). Vraćajući se iz Novočerkaska, zaustavio sam se kod sveštenika, mog poznanika, oca V. Z. iz P-nskog naselja, koji mi je pričao o sledećem slučaju samovolje: »Prošle sedmice«, priča otac V., »svratio je do nas porotnik ovdašnje sudske ispostave, V. D. D. i naredio da stražari noću obilaze naselje i da viču »Slušaj!« Načelnikova volja je bila ispunjena — sve je bilo lepo, ali, evo, jedne noći načelnik začuje kako oko njegovog stana viču: »Slušaj!« »Pozovite galamdžiju!«, kaže načelnik zapovedničkim glasom svome ordonansu, i ovaj ga dozove.« Kako si se usudio, k...n sine, da vičeš oko stana svoga načelnika!? Znaš li ti, seljačka glavo, da si me uplašio«, i, dohvativši ga za kosu, poče da ga vuče po sobi ovamo-onamo, i najzad, pošto se umorio, rečima »uzmi ti« predade ga svom nesrećnom kozaku da ga i ovaj vuče, da nastavi tu operaciju. Ne znam koliko je to potrajalo, ali znam da je potčinjeni izašao od svog načelnika sav krvav i gotovo bez kose. O žalbi seljak, naravno, ne sme ni da pomisli.

I. Sineljnikov«

Prekoračenja vlasti ovde, u onom pravom smislu, nije ni bilo, bar ne nekog većeg, jer sve se dogodilo prirodno, ako hoćete. Ali, bilo je onog nadmetanja s vlastima, i u tome je cela stvar. Nadmetanje porotnika s običnim stražarom — to je istina, ali to je ono finije, ona preciznost osetljivosti, onaj mikrometar u barometru vlasti. Ovde se lako zapaža cela psihologija stvari. Stigao je porotnik, i potrebno je da svi to znaju, potrebno je da cene taj dolazak — kako to postići? Prirodno je da se naredi da se u celom naselju noću viče: »Slušaj!« Za žaljenje je što nije koristio ono iz vojničkog ili zatvoreničkog teatra; tamo, u Razbojnicima s Volge, ataman viče:

— Jesa-u-u-l!

A ovaj njemu, kao s onoga sveta:

— Šta izvoljevate, gospodaru?

To bi čak bilo efektnije. Evo, oni viču, porotniku je to prijatno, i sve je lepo, ali našao se jedan galamdžija (verovatno da bi pokazao svoju revnost u službi) i proderao se pod samim njegovim prozorom. U tom trenutku javlja se ideja u glavi načelnikovoj: »Ah, kako on sme da sumnja da ja nemam tako mnogo vlasti, i, evo, dere se da mi to dokaže, šta li?« S tom pomišlju se ne sme ostati, prirodno je: valja budalu naučiti redu. No, i naučili su je. Naravno, svaka vlas s glave građanina trebalo bi da bude dragocena vlastima, ali otkinuli su mu samo malo kose (a i to se dogodilo samo po sebi) — i sve je prošlo kako bi trebalo, utoliko više što je čovek i dužan da nešto žrtvuje za opštu korist. Žrtvovalo se i više.

ISTORIJA o. NILA

Nama je iskreno žao oca Nila. Evo te priče — tužne priče iako je ona, uostalom, i dosta vesela.

Stvar je u velikoj meri svetovna — to je njena karakteristika, iako se sve dogodilo u manastirskoj ćeliji. Sve je to bilo prvobitno saopšteno u Ruskim službenim novinama, ali mi navodimo prema skraćenoj verziji Ruskog sveta, u kojoj su izostavljeni raniji pohodi junakinje ove priče, plemkinje — devojke Ogurcove, koja je izvesno vreme putovala pod imenom pukovnice Čertkove.

»21. avgusta 1872. godine, prema onome kako su okolnosti opisane u Ruskim službenim novinama, došla je mirovnom sudiji

Sergijevskog posada seljanka, devica Praskovja Lekarjeva, i uložila žalbu protiv device, plemkinje Ogurcove, koja joj je, uz pomoć ključa do kojeg je došla, ukrala — iz ćelije oca Nila, kaluđera Trojicko-Sergijevske lavre — dve obveznice prvog petoprocentnog zajma. U žalbi mirovnom sudiji, a zatim i u toku istrage, Lekarjeva je objasnila da je obveznice kupila u Moskvi i dala ih na čuvanje o. Nilu, kaluđeru pomenute lavre. Spremajući se, 21. avgusta, da pođe u svoje selo u srezu Valdajskom, ona je istog jutra, u 4 sata i 15 minuta, došla u ćeliju kaluđera Nila po svoje obveznice, ali o. Nil je žurio na jutrenje i nju ostavio u ćeliji dok se ne vrati, pri čemu ju je, na njenu molbu, zaključao — jer je želela da zaspi. Odjednom, vrata ćelije su se otvorila, i ušla je pukovnica Ana Vasiljevna, koja je boravila u »posadu«, prišla je ormanu i uzela iz njega obveznice, novac i časovnik s lancem, pa se potom skrila negde. Opazivši sve to, ona, Lekarjeva, potrčala je za Ogurcovom, ali ova ju je odgurnula i zaključala vrata katancem. Kada se kaluđer Nil vratio iz crkve, Lekarjeva mu je ispričala šta se desilo, i on joj je, pronašavši Anu Vasiljevnu u crkvi, oduzeo ukradene papire; samo novaca, onih 11 rubalja koje je ona uzela s papirima, u nje nije bilo.

Ana Vasiljevna Čertkova, devica od plemića Ogurcovih, koja je živela u »posadu« pod imenom žene potpukovnika, izjavila je u istrazi da se ne oseća krivom za krađu iz ćelije, i izjavila je još i sledeće: krenuvši iz Jaroslavlja na veliku nedelju, ona, Ogurcova, bila je u raznim mestima gde se molila, i najzad je stigla i u Sergijevski »posad«. Živeći tu, ona se često viđala s kaluđerom Nilom iz ove lavre, i bila je s njim u tako dobrim odnosima da mu je često davala novaca i poklanjala razne stvari. Nil je čuvao njenu imovinu i to: kovčežić i razne sitnije stvari, od ranijih njenih 2.000 rubalja u srebru ona je dala Nilu 1.000 srebrnih rubalja, bez ikakve priznanice, jer priznanice kaluđeri i ne mogu izdavati. U poslednje vreme ona je, Ogurcova, počela da primećuje da se dobri o. Nil od nje polako odvaja, a to je zbog toga, kako ona misli, što se upoznao s dcvicom seljankom Lekarjevom. Kao posledica takvog za hlađenja u odnosima, usledio je zahtev Ogurcove da joj o. Nil vrati njenih 1.000 rubalja, ali ovaj nije imao namere da to učini. 21. avgusta, na jutrenju u crkvi, videvši tamo o. Nila, okrivljena je pošla u ćeliju s namerom da vidi ima li tamo koga, i tamo je opazila kako ključ viri iz brave spoljašnjih vrata

ćelije. Ušavši u ćeliju, ona je, Ogurcova, videla da na postelji o. Nila leži, u košulji i bosonoga, Praskovja Lekarjeva. Prišavši ormanu o. Nila, Ogurcova je uzela časovnik koji je tamo bio, ali ne s namerom da počini krađu, nego samo da stavi na znanje o. Nilu da je ona tu bila i da je videla ženu u ćeliji — pa je zatim izašla iz ćelije, zatvorivši je katancem, ali ostaviviši ključ u katancu. Ni novac ni papire nije uzimala. Iz ćelije o. Nila ona se vratila u crkvu, gde su se posle izvesnog vremena pojavili i o. Nil i Praskovja Lekarjeva. Tu je ona o. Nilu vratila časovnik, i zapitala ga je li mogućno da je pomislio kako bi ona mogla da mu ga ukrade?

Kaluđer Sergijevske lavre, o. Nil, u toku istrage je bio saglasan s Lekarjevom, i uverio je sve da je, polazeći 21. avgusta na jutrenje, zaključao svoju ćeliju u kojoj je ostala Lekarjeva, i da je ključ poneo sobom; s Ogurcovom se poznaje, i ona je, uostalom, dolazila njemu nekoliko puta u ćeliju, ali nakratko, on je primio njen kovčežić na čuvanje, ali onih 1.000 rubalja nikad nije uzeo. Ključ kojim je Ogurcova otvorila njegovu ćeliju bio je njen, ona ga je imala verovatno otuda što je ranije u istoj ćeliji boravio kaluđer Ipolit, s kojim se Ogurcova blisko poznavala.

Kao dokaz da papiri pripadaju njoj — oni za unutrašnji zajam i drugi od banke, petoprocentni — Lekarjeva je ponudila istrazi dve priznanice o prodaji tih papira, koje joj je izdala Junkerova kancelarija.

Na pitanje prdsednika, optužena je izjavila da se ne oseća krivom.

Iz izjave svedoka o. Nila postalo je jasno da je on bio u ljubavničkim vezama s Ogurcovom i Lekarjevom, i da je od njih primao razne predmete na čuvanje.

Na pitanje branioca da li o. Nil odavno poznaje Ogurcovu, ovaj je odgovorio da je poznaje već tri godine; da li je njoj pisao pisma — rekao je da, ali ne često; da li mu je bilo poznato da Ogurcova živi u Sergijevskom »posadu« pod imenom Čertkova — objasnio je da mu je to poznato; da li je kad govorila zbog čega je promenila prezime — rekao je kako mu je ona to objasnila željom da se skrije od brata; na dodatno pitanje branioca šta je to ona htela da skrije od brata — da nije, možda, to što je poznanica svedoka, poslednji nije ništa odgovorio.

Na pitanja okrivljene o tome: zar nije ona živela u njegovoj ćeliji mesecima, zar mu nije poklonila sat, mantiju i novce, o. Nil je

odgovarao da je sve to laž i izmišljotina.

Pomoćnik tužioca je, posle saslušanja o. Nila, izjavio Sudu da se svedok, kako na osnovu prethodne tako i na osnovu sudske istrage, može optužiti da je održavao ljubavne veze s dvema ženama, i tražio je da sve to bude uneto u zapisnik.

Optužena Ogurcova je pred Sudom potvrdila izjavu koju je dala u toku prethodne istrage, dodavši da joj je ključ ćelije dao sam o. Nil, i da je ona bila kod njega najmanje pet stotina puta.

G-n pomoćnik tužioca je odustao od optužbe protiv Ogurcove zbog krađe u ćeliji. Branilac je, izvodeći iz svih okolnosti postojanje intimnih veza o. Nila s Ogurcovom i drugom ženom, ukazao na mogućnost pretpostavke da je Ogurcova uzela časovnik ne s namerom da ga ukrade, nego da ga pokaže o. Nilu, dokazujući time da je bila u ćeliji — a časovnik je kasnije i vratila. Verovatnost ove pretpostavke je velika, jer je Ogurcova uzela časovnik, ali se nije skrila, nego se uputila u crkvu, na molitvu.

Da bi bila pokazana tačnost izjave koju je dala Ogurcova u vezi s onih 1.000 rubalja, prema reči ma branioca, dovoljno je pogledati nju i o. Nila. Otac Nil ima 26 godina, i snažan je i mlad, Ogurcova pak ima 40 godina; oni su bili u intimnim odnosima, a pored toga, Ogurcova ne blista nekom privlačnijom spoljašnošću koja je mogla da opčini o. Nila, ona je još pored svega dvostruko starija od njega, i zbog toga se teško može dopustiti mogućnost da je ljubav o. Nila mogla da bude potpuno nekoristoljubiva.

Na osnovu svih ovih okolnosti, branilac je molio da se okrivljena oslobodi.

Posle kratkog većanja, porotnici su doneli oslobađajuću presudu.

Oca Nila su, prema rečima Ruskih službenih novina, po izlasku iz zgrade Suda dočekali zviždući i smeh iz publike koja je bila u dvorani u vreme procesa«.

Mi ćemo se, sa svoje strane, ograničiti samo na neka, i uz to nepotpuna, zapažanja:

1) Bilo bi poželjno imati fotografiju o. Nila. Time želimo samo da kažemo da bi fotografija o. Nila imala u prodaji veliki uspeh.

2) Iako je branilac g-đe Ogurcove govorio o njegovim godinama (26 godina) i o njegovom zdravlju, mi mislimo da su dve osobe odjednom, čak i za o. Nila, mnogo.

3) Ovakva činjenica, da je o. Nil svetovnjak, mogla bi mu obezbediti i neku vrstu »sablažnjive časti«, jer ima ljudi koji u takvim stvarima vide svoje častoljublje, kao što ima i takvih koji im zavide i oponašaju ih na svaki način. No, iz dvorane Suda njega su ispratili zvižducima.

4) Poražavajuće deluju u svojoj naivnosti i neke činjenice koje su se otkrile na Sudu: cmorizac polazi na jutrenje i u svojoj ćeliji zaključava bosonogu devojku. Druga osoba gromoglasno i optužujuće, čak s nekom primesom trijumfa, izjavljuje da je ona, s ključem koji joj je poverio o. Nil, više od pet stotina puta (!?) otključavala njegovu ćeliju. Pa i više od toga, ona, s onim istim tonom optužbe i trijumfa, čak nekako ponosno, pita glasno o. Nila: »Nisam li živela u ćeliji mesecima, poklanjala časovnik, novce, mantiju?« Pa iako se o. Nil brani od toga kao od đavolske sablazni, takva su pitanja bila i, prema tome, ona nešto moraju da znače.

5) Potpuno je neshvatljiva sama mogućnost takvog procesa i javnog suđenja, jer i kod njih nije sve u najboljem redu. Osim toga, i novac i časovnik — sve je to bilo vraćeno sledećeg jutra, u vreme službe. Kakvog smisla ima pokretati javno suđenje kada se unapred zna da će se obavezno pokazati na Sudu i sve ono — poklonjene mantije, bosonoga devojka, ključ kojim je pet stotina puta otvarana ćelija? Upravo smo pročitali u novinama da je jedan doktor otkrio novu vrstu »parničkog ludila«, ali o. Nil je zdrav i, naravno, nije poludeo.

6) Sve ovo, kao i mogućnost ovakvih stvari, sasvim zbunjuju našeg spisatelja; on izmišlja, jer mi znamo da se velika većina ruskih manastira izdržava sopstvenim radom, pa još manastir izdržava i okolinu — u teška vremena svi kreću na čelu s igumanom, ne časeći časa, i žanju, kose, oru, seju, baš kao i seljaci.

7) Krajnje je zagonetna i ličnost ove osobe koja luta (device Ogurcove, pukovnice Čertkove, i ostalo). Mi sasvim verujemo, posmatrajući i izučavajući sam život, da može postojati takav tip gospođa (uglavnom gospođa) u kojih se velika pobožnost sreće zajedno s jednom ličnom i veoma koristoljubivom ljubavlju prema ljudima iz crkve. To jest, tačnije rečeno, u njih plamen pobožnosti prerasta u jednu, u velikoj meri neprirodnu, potrebu koja ide za tim, da tako kažemo, da usladi i polaska, da zavoli onako na zemaljski način samog onog slugu Božjeg kojega najviše uvažava. Mi smo isticali da

su u katolika ti slučajevi češći nego u nas gde se, uostalom, veoma retko i sreću. Ovo govorimo iskreno, bez ikakve namere da se hvalimo. U početku, na primer, iz velike pobožnosti šalju Božjim slugama bombone, poslastice, ne razmišljajući da su ovi darovi — ma koliko bili bezazleni — ipak đavolska sablazan, a zatim, tu ideju o bombonama šire sve do onih granica koje su sasvim nedozvoljene. I najzanimljivije od svega je to, ponavljamo, što se sva ta neprirodnost rađa iz veoma plemenitog osećanja, i do te mere može da obmane prirodu da čovek u največem sagrešenju može da se miri s ovim molitvama, postovima i sličnim — nalazi da se to može zajedno uzeti. Dodajmo da su narodu nepoznate te finese, i one se sreću u gospođa, i to ne u svih. Ako dođe do greha između žitelja manastirskih i žena iz naroda — to je greh, sasvim otvoreno, bez ikakve primese lažne svetosti. Pa ipak, iako ne sumnjamo da ovakav tip gospođa postoji, mi se ne odlučujemo da ovu slavnu lutalicu ubrojimo u takve. Istina, postoji i vest o tome da je ona, odmah posle svog podviga, još s časovnikom i papirima u rukama, pošla u manastir i naručila blagodarenje. Pa ipak, to nije to. Tu je nešto drugo, tu dolazi do izražaja sasvim poseban karakter. Ponos u postavljanju pitanja, i ona primesa trijumfa na Sudu, takođe su van sumnje — koliko se to vidi bar iz onog ponuđenog izveštaja Ruskih službenih novina.

8) U zaključku o ovoj interesantnoj osobi, dođaćemo da je ona, ipak, bez obzira na nesumnjivu pravnu nevinost svoju (u ovoj manastirskoj stvari, jer je ranije imala i drugo delo) neobično nastojala, svim sredstvima, da se pravda i, ko zna, možda se ona i bojala kakav će rezultat biti. Ovo zaključujemo iz toga što je njen advokat — pomenuvši 26 godina, zdravlje i još i lep izgled o. Nila nasuprot tome, i kao kontrast koji pojačava utisak — morao da istakne nesrećni izgled i prave godine svoje klijentkinje. Bez veće nevolje, ne pribegava se ovakvom neučtivom načinu na Sudu.

9) I, najzad, kao konačni zaključak istaći ćemo i to da, iako su o. Nila ispratili iz Suda zvižducima i smehom, mi se ne slažemo s takvim otpisivanjem čoveka i s takvim odnosom prema njegovoj duši. Otac Nil, ako samo porazmisli i bude hteo da se uspokoji, može i sam videti da gotovo ništa nije izgubio, pa i više od toga — videće da je dobio. On je odjednom izašao iz veoma glupe situacije — iz svesne samoobmane, iz tih zatvorenih ćelija, iz tih grešaka i propusta, iz

passe-partout-a[18] i ostalog, jer kako mi vidimo stvari, ova katastrofa koja ga je zadesila imaće nekog uticaja na njegovu mladu i neiskusnu dušu, koja je još obremenjena i tim suvišnim zdravljem. Ako bude patio zato što je oštetio manastir, neka se uteši: manastir neće propasti zbog takvog slučaja, verovatno u njemu ima još nekoliko strogih, smirenih i krotkih staraca — a to je onda i sve. Zbog takvih staraca i postoje manastiri, i zbog njih su se oni i pojavili. Uz to, svima je poznato da su se, čak i u prvim vekovima hrišćanstva i u crkvama i u verskim zajednicama koje su tada osnivane, događali ovakvi slučajevi, i oni nisu, na kraju krajeva, naškodili ničemu.

U početku prve Francuske revolucije dogodilo se, jednog dana, da se pariski arhiepiskop, u odeždi s krstom u ruci i u pratnji mnogobrojnog sveštenstva, pojavio na trgu i javno rekao narodu da su sve do danas on i svi ovi koji ga prate bili u vlasti pogubnih predrasuda — i sada, rekao je, kada je nastupio la Raison[19], oni smatraju svojom dužnošću da se javno odreknu svoje vlasti i svih njenih znakova. Posle toga su zaista odbacili rize, krstove, kaleže, Jevanđelja i ostalo. »Veruješ li ti u Boga?«, povikao je arhiepiskopu jedan radnik s golom sabljom u ruci. »Tres peu«, promrmljao je arhiepiskop, nadajući se da će takvim odgovorom umilostiviti gomilu. »Znači, ti si podlac, i sve do sada si nas varao!«, povika radnik, i onog časa raspoluti arhiepiskopu glavu sabljom. Zatim su, kao što je poznato, na javnom mestu napojili magarca iz kaleža, pretvorili su crkve u magacine i likvidirali hrišćansku veru. Narodna skupština je s četiri glasa većine proglasila boginju Razuma, a sveštenici su se razbežali. Neki među njima su počeli građansku, pa čak i vojničku karijeru, u čemu su se kasnije istakli; istorija zna za nekoliko krupnih imena iz toga staleža. Neki su krenuli u Bretanju da bune seljake, i kao Santa Kruz u današnjoj Španiji, isticali su se neobičnom surovošću — u međusobnim ratovima mučili su i razapinjali zarobljene republikance. Drugi su se razišli po Evropi da skupljaju milostinju, učili su decu i bavili se intrigama, a bilo je i onih koji su ostali u domovini, bez obzira na to što je državna vera bila likvidirana. Oni su tešili i hrabrili nesrećne, čamili po tamnicama, s radošću su odlazili na gubilišta i umirali kao mučenici za Hristovu veru; oni su svojom nevinom krvlju sprali sramotu u koju je bila zapala vera i njeni sveštenici u očima naroda, osobito u toku prošlih vekova. I tako i sam

o. Nil to može videti, i svi njemu slični, i sudije njegove, kao i oni koji su ga izviždali — u veri čovek može doslovno da nađe što hoće, ali nikad u njoj nije presahla ona čista i radosna bujica koja će sprati svaku prljavštinu i koja će preporoditi ideju tako da ona zablista u još većem sjaju nego što je blistala u vremenima nekadašnje lakomislenosti. Rečju, »likvidacija vere« je nešto što se može izvesti mnogo teže nego što to neki misle, bez obzira na skandale i neke kompromitacije koje su svima pred očima. A o. Nil je, prema našem mišljenju, jednostavno još mlad i lakomislen. I ako želi da se spase i vrati na pređašnji put, neka ne ropće protiv onoga što mu se desilo. Neka zna da mu svi ne zvižde, ima ih mnogo koji mu žele uspeha. Ako bude, pak, želeo da se vrati na onaj put, onda mu je bolje da stupi u husare — to bi bilo čestitije i iskrenije. On je veoma mlad i neiskusan čovek, i neka mu da Bog da i sam vidi da i u svetu i među husarima nema samo onih koji »vide u tome svoje častoljublje i onih drugih koji im zavide i u svemu ih podražavaju«, kako smo gore naglasili, nego, naprotiv, i u svetu i među husarima ima mnogo skromnih, čestitih i čednih i uzdržljivih ljudi — pa, može biti, i u većoj meri nego drugde.

DVE UREDNIKOVE BELEŠKE

1.

S najvećim zadovoljstvom objavljujemo u Građaninu ovo pismo jedne moskovske studentkinje. Nećemo se mnogo protiviti nekim njenim utiscima, na primer onom o moskovskom »zdravom vazduhu«. Ona sama kaže da se u Moskvi ne može bez spletaka — a to već nije neka sasvim zdrava osobina moskovskog vazduha. Mi smo spremni da se složimo da je Moskva lepša od Petrograda, ali je li ona apsolutno lepa — to je već sasvim drugo pitanje.

U svakom slučaju, zahvaljujemo pre svega zbog izvesnih simpatija koje je ova uvažena saradnica izrazila prema našem listu. Bez obzira na simpatije, međutim, cilj njenog pisma je da činjenicama opovrgne našu izjavu u Građaninu broj 22, koja govori o dosadašnjim »neuspelim« eksperimentima u vezi s upisom žena na univerzitetske medicinske studije in corpore. Ona se sada javlja u vezi s posebnim slučajem osnivanja visokih ženskih studija u Moskvi i, izražavajući

divna i dobronamerna osećanja, raduje se uspešnom početku posla. Mi ćemo, ako hoćete, poći i dalje u toj veri: mi verujemo, i ubeđeni smo u to da će većina moskovskih studentkinja do kraja završiti svoje studije s potpunim uspehom. Otvoreno kažemo da niko nije tako uveren u čistotu osećanja i iskrenost težnji za obrazovanjem u naših žena koje tome streme kao mi. Mi samo mislimo da ta iskrenost i čistota dobrih namera mogu da budu — a tako često i biva — loše usmereni, mogu da potpadnu pod vlast predubeđenja koje ima malo zajedničkog s pravim prosvećivanjem. Ako se u Moskvi dogodilo obmuto, ako su tamo svi, od studentkinja do profesora, bili zainteresovani samo za ciljeve obrazovanja — mi se prvi tome radujemo i pozdravljamo taj divni događaj. Uveravamo autora pisma da se mi radujemo više od drugih, jer se dogodilo ono što smo mi želeli, za šta smo se zalagali i o čemu smo i u izjavi kazali.

Prisetimo se toga za šta smo se zalagali i o čemu smo govorili u Građaninu broj 22.

»1) Cilj stroge radne discipline trebalo bi da bude obavezno učenje, i nikakvo popuštanje u odnosu na žene; valja isključiti one koje ne uče, ili one koje loše uče.

2) I najmanje narušavanje pravila moralnog ponašanja trebalo bi da povlači isključenje žene iz redova studenata.

3) Ispiti na kraju godine valja da budu obavezno strogi«.

I, evo, zbog ovakvih želja, ili njima sličnih, nas u štampi nazivaju nazadnima. Sada bar posle vaše izjave o moskovskim studijama, neće samo nas nazivati nazadnima — biće to i profesori s moskovskih studija za žene koji obavljaju svoj zadatak baš onako kako smo mi hteli; biće to i one studentkinje koje dolaze iz želje za obrazovanjem, i ni zbog čega drugog, pa, najzad, bićete to i vi, koji se u vašem pismu radujete i zbog studentkinja i zbog profesora.

Istina, mi smo pisali, u tekstu iz Građanina broj 22, da u nas »moralno licemerje zaprepašćuje svakog onog ko bliže upozna onaj ženski svet koji se u opštoj masi izdvaja svojom željom da dobije visoko obrazovanje«, kao i to da te »žene stiču neku uverenost da bi, samo zato što su završile studije medicine, recimo, one trebalo da budu i aktivistkinje u borbi za rešavanje nekih savremenih pitanja o ženama«.

U tome je, eto, i sva nevolja — što smo mi to napisali. Na to su i

povikali, a kako ne bi: suština stvari je, za sada, takva da može da viče ko hoće, da može da je shvati ko kako hoće, i da je tako i iznosi u svetlu koje sam izabere. Izgovorena je najneodređenija i najspornija današnja reč — »žensko pitanje« — i moralo je da dođe do zbrke.

O toj nevolji mi nećemo sada govoriti, samo ćemo reći našoj saradnici sledeće: vi ste vašim pismom baš i hteli da dokažete da među moskovskim studentkinjama nije bilo takvih, da ni jedna od njih nije postavljala sebi zadatak da »bude aktivist u borbi za rešavanje nekih savremenih ženskih pitanja«, nego su sve one, jednostavno, došle da uče. Prema tome, mogu postojati i studentkinje bez »licemerja«, pa je mogućno da je i većina ruskih studentkinja takva, nastavlja dalje naša saradnica, a za nas kaže da smo sve malo preuveličali.

Ako smo preuveličali, mi ćemo se, opet, prvi tome obradovati. Da će u nas u bliskoj budućnosti biti studentkinja bez licemerja, mi smo u to uvereni, ali da je do sada bilo mnogo tog licemerja — možete li vi to poreći? Ako smo mi o tome progovorili otvoreno, nimalo ne ulepšavajući stvari, činili smo to zato što želimo da naše žene steknu pravo, a ne lažno obrazovanje. Sto se tiče sna o »aktivistkinji u borbi za rešavanje ženskog pitanja«, mi ćemo o tome reći samo ovo: postati studentkinja visokih škola, težiti obrazovanju, sticanju duhovnih snaga, i na taj način biti od koristi u narodnim nesrećama i, osim toga, uzdići se do uzvišenog shvatanja da će obrazovanje žena doneti novu veliku duhovnu i moralnu snagu potrebnu društvu i čovečanstvu u celini — takva misao i takva želja su, tvrdimo mi, ne samo nešto uzvišeno, divno i poželjno u duši svake studentkinje budućih studija za žene u Moskvi, nego se u tome i nalazi početak jedinog pravilnog rešenja »ženskog pitanja« u nas, u Evropi i svuda — to je jedino pravilno postavljanje ovog problema! Neka u tom smislu svaka studentkinja, sedajući u studentsku klupu, mašta o svojoj delatnosti u okviru rešavanja ženskog pitanja. Verujete li vi, pitamo opet, da sada, makar i u vas u Moskvi, svaka studentkinja seda u klupu s jasnom svešću o tome šta hoće, jeste li sigurni da se ona ne gnjavi i ne zanosi praznim teorijama? Eto, zbog toga smo mi, u onim trima tačkama koje smo naveli, i zahtevali da se žene upisuju na studije samo zbog obrazovanja, zbog toga smo mi to tražili na najstroži način. U tom slučaju ćemo mnogo očekivati od nauke. Prava i stroga nauka goni

svako licemerje, svaku nepotrebnu i lažnu ideju koja može da se nađe u glavi žene nenavikle na ideje uglavnom zbog muškog uticaja. Šta mi drugo i tražimo, dakle, osim samostalnosti žena, nezavisnosti uma i srca u žena? Jesmo li mi neprijatelji obrazovanja žena, kako su nas oglasili — da, ili ne?

Vi kažete, na jednom mestu u vašein pismu, da smo mi odlučili da izrazimo svoje mišljenje »ne bojeći se gubitka popularnosti«. Avaj, mi otvoreno priznajemo da smo je izgubili! Nas hrabri samo to što uživamo simpatije makar malog broja razboritih ljudi koji su se odvažili da u naše vreme, u vreme opšteg lakejstva

Svoj sud o svemu imaju!

A naša je nada u tome što se krug takvih ljudi nesumnjivo i znatno širi. Još jednom vam zahvaljujemo na pismu, i molimo vas da nas i ubuduće obaveštavate o moskovskim visokim studijama za žene. Mi nismo nimalo ravnodušni prema njihovim uspesima.

2.

Uzgred, sada je tačno polugodišnjica našeg izlaženja za ovu godinu. Mogli bismo, koristeći se slučajem, ponešto reći o našoj aktivnosti i o našim uredničkim naporima; mogli bismo malo maštati, progovoriti otvorenije, pa i naglas upitati: šta smo uradili, šta nismo, o čemu smo pisali, o čemu nismo mogli, i slično — kao što čine svi kad pišu oglase o izlaženju časopisa za narednu godinu. Mi ćemo sve ovo staviti na stranu, i odgovorićemo samo na pitanje koje nam je postavljeno sa strane, više puta: zašto mi tamo malo, ili čak nimalo, odgovaramo na kritike, napade i grdnje koje se sručuju na nas neprekidno, kojih je bilo naročito mnogo početkom godine, i kojih će biti, sigurno, i krajem godine, kad se bude nudila pretplata za narednu godinu? Došlo je dotle da smo mi postali dobrodošli i svim feljtonistima: ako nemaš o čemu da pišeš — no, tu je Građanin, i izgrdi njega; još uz to, to je liberalna tema — i, eto, svi nas napadaju.

Zbog čega, pak, ne odgovaramo? Prvo, i glavno, je: ne bi trebalo odgovarati svakoj budali, zar ne?

O, nema sumnje, ima ih koji i nisu budale, ima pametnih Ijudi, ponekad i oštroumnih, pa i književno obrazovanih, što je danas retko, i njih čovek ceni. Ali, nekima od njih apsolutno ne bi trebalo odgovarati,

iako bi čovek to poželeo — ne bi trebalo zato što, na kraju krajeva, ne znaš šta je to što oni hoće. Teško je shvatiti zbog čega se tako krevelje, zbog čega sami sebi toliko protivreče, šta im je cilj, čemu teže, u čemu su im težnje, budućnost. Oni pišu veselo, nekad stvarno vešto, i na i stoj stranici često opovrgavaju sebe, i to znalački, jer sami znaju da su protivrečni. Zbog čega sve to? Kakav je cilj? Je li mogućno da je sve to zbog književnog umeća? Na kraju krajeva, ne znaš šta da odgovoriš i — zbog čega da odgovaraš.

Ima takvih: upravo govorim o našoj tekućoj literaturi. Ali, ima i onih koji nisu samo među tekućim problemima, i oni su, naprotiv, često iskreni. U tom smislu, ne mogu da zaboravim g-na N. M. iz Otadžbinskih zapisa i o mojim »dugovima« njemu. Nemam čast da ga lično poznajenp i nisam, takođe, imao zadovoljstva da nešto o njemu čujem kao privatnoj osobi. Ali, duboko sam uveren da je to jedan od najiskrenijih publicista koji se u Petrogradu mogu sresti. Ne tiče me se to mnogo, ali nikako ne mogu da shvatim onu mržnju koju prema njemu pokazuje uvaženi g-n iz Petogradskih službenih novina, mržnju koja je toliko upoma i koja ne prestaje. Mnogo puta sam, i veoma iskreno, žalio zbog ovih okolnosti. Uveren sam da bi se ovi društveni radnici apsolutno slagali da nije ovolike međusobne mržnje. Ali, to nije moja stvar. G-n N. M. je prvi put privukao moju pažnju svojim odzivom na moje odzive o Bjelinskom, socijalizmu i ateizmu, a zatim i o mom romanu Zli dusi. Propustio sam vreme da mu odgovorim u vezi s mojim romanom, a to bih, inače, želeo — ali, u vezi sa socijalizmom ću mu obavezno odgovoriti. Uopšte, o socijalizmu ću pisati i u toku narednog polugodišta svog urednikovanja. Što je najvažnije, nikako ne mogu da razumem šta je hteo da kaže g-n N. M. kada me je uveravao da bi socijalizam u Rusiji obavezno bio konzervativan. Da nije pomišljao da me tako nekako uteši pretpostavljajući da sam konzervativac po svaku cenu? Usuđujem se da uverim g-na N. M. da se meni »lice sveta ovoga« nimalo ne sviđa. Ali, pisati i dokazivati da socijalizam nije ateizam, da socijalizam uopšte nije formula ateizma, da ateizam i nije osnova i suština njegova — nešto slično me je neobično iznenadilo u pisca koji se, kao što se vidi, mnogo bavi ovim temama. Sada pišem, kad je već reč o tome, samo stoga da na primeru pokažem kako je, u nas, u literaturi veoma teško sporiti se o nečem s nekim, i kad je reč o dobronamernim i iskrenim ljudima (NB.

Dobronamernost uopšte ne isključuje ni um ni talent). G-na N. M. sam se setio stoga što sve hoću da mu odgovorim, ali ne stižem, ne polazi mi za rukom.

Ali, zato ima takvih kojima već nikako nije mogućno odgovoriti. I ne ljutim se zbog njihove grdnje — a kako su samo grdili! No, neke grdnje donose samo, časti i ništa loše. Ljutim se... uostalom, ne, ne ljutim se: na njih se i ne bi trebalo ljutiti. To je cela gomila bratije koja piše i koja je od predaka nasledila nekoliko liberalnih misli, ali onako ogoljenih i naivnih, nerazvijenih sasvim, i bez ikakvog smisla. Ono što su Bjelinski i Dobroljubov nudili s izvesnom doslednošću, to ovde nema ni početka ni kraja. Verujem, kada bi se sada opet pojavio sam Bjelinski, i kada im niko ne bi rekao da je to on, oni bi odmah krenuli i na njega da ga grde. Pa, i ako im budu rekli da je to on, jedva će sačekati mesec, krenuće svi i počeće da ga napadaju. Nikakvog smisla sve to nema. Njihova je prva briga, zna se, da sve bude liberalno. Ali, kako pisati liberalno, to je današnji čovek zaboravio, on to ne zna jer nikad nije ni imao neku svoju misao, on ne zna, u suštini, i šta to znači biti liberalan. Većina njih piše nasumce, za svaki slučaj. Devojčica je zabola čiodu u glavu drugog deteta i, evo, oni drže da je to dobro, da je to liberalno: ona je protestovala protiv despotizma. Oni ne znaju šta da rade s činjenicama sve češćih samoubistava, ili s ovim užasnim alkoholizmom današnjim. On se ne usuđuje da o tome piše s gađenjem i užasavanjem: biće neliberalno i, eto, on celu stvar prepušta, za svaki slučaj, ruganju. Oni imaju za to odvratan i grub ton. Zauzeta je Hiva, i ovakav se čovek odmah zbunjuje: je li to liberalno, ili nije? Ako pohvali tako nešto — ispašće nekako neliberalno. Ako se bude oduševio — to će sigumo biti neliberalno! Da huli? Molim, i to je neliberalno: Vamberi je već pohvalio tako nešto. I, evo, on se muči levo i desno: »Ja se radujem... uostalom, ne, ne radujem se... uostalom, molim, zašto se ne radovati, a uostalom, molim, nema se tu čemu mnogo i radovati, i tako dalje«, — u tom smislu, tri cela stupca. Malo se svemu namgati, za svaki slučaj, ipak će biti liberalnije.

Najzabavnije je to što se u njih uvek u težim slučajevima primećuje neka smicalica, nešto kao — on sve to zna: »Eh, samo da nam dopuste da pišemo, da nam dozvole da se izrazimo, šta bismo imali sve da kažemo! A ovo sada, mi se samo mimo volje podsmevamo! Ali zato, koliko mi tek znamo!... Ih, teško je i reći koliko mi znamo!«

Valja li takvima odgovarati, upuštati se s njima u polemiku? To je samo da rasturiš mravinjak — nevolja! Uostalom, oni vole da se za nešto vežu, primetio sam to po mnogim znacima. I kako su samo izazivali! Jednom su me proglasili za »policijskog pisca-tragača«, a drugi put su tvrdili da sam pobornik kmetskog sistema koji žali za »prilikama kmetskog ropstva«. I šta, da im na to odgovaram?

Evo jedne skorašnje anegdote koja na karakterističan način prikazuje tu sredinu.

Nedavno su naše novine pisale o, danas svima poznatoj, istoriji kaluđera o. Nila i njegovim tajnim pohodima.

Mi smo tada izjavili da u nas postoji poseban tip takvih gospođa koje su veoma pobožne ali, pored toga, imaju i nekih nedozvoljenih sklonosti prema slugama crkve. Navedimo, uostalom, opet naše reči, jer stvar je u tome kako su ih razumeli: »... tačnije rečeno, u njih plamen pobožnosti prerasta u jednu, u velikoj meri neprirodnu, pojavu koja ide za tim, da tako kažemo, da usladi i polaska, da zavoli onako na zemaljski način samog onog slugu Božjeg kojega najviše uvažava. Mi smo isticali da su u katolika ti slučajevi češći nego u nas, gde se, uostalom, veoma retko i sreću... U početku, na primer, iz velike pobožnosti šalju Božjim slugama bombone, poslastice, ne razmišljajući da su ovi darovi, ma koliko bili bezazleni, ipak đavolska sablazan; a zatim, tu ideju o bombonama šire sve do onih granica koje su sasvim nedozvoljene. I, najzanimljivije od svega je to, ponavljamo, što se sva ta neprirodnost rađa iz veoma plemenitog osećanja, i do te mere može da obmane prirodu da čovek u najvećem sagrešenju može da se miri s ovim molitvama, postovima i sličnim — nalazeći da se to sve može uzeti zajedno. Dodajmo da su narodu nepoznate te finese, i one se sreću u gospođa, i to ne u svih. Ako dođe do greha između žitelja manastirskih i žena iz naroda — to je greh sasvim otvoren, bez ikakvih primesa lažne svetosti«.

To je odvratan tip, ali vrlo zanimljiv, i on zaslužuje svaku pažnju, kao bolesna izraslina naše civilizacije. Kada bi ga umetnik tačno prikazao, na primer u romanu, on bi mu obezbedio slavu. No, šta se dogodilo? Feljtonist nije razumeo ni taj tip ni ironiju našeg izlaganja. On je uobrazio da mi hvalimo takve gospođe! I odmah je počeo da grdi — liberalna tema!

— Uveravam vas, — rekao mi je jedan moj poznanik kome sam

takav listić pokazao s čuđenjem, — on je to tako i razumeo kako je napisao, bez imalo lukavstva. Naprotiv, ovo je prirodno, da tako kažem, feljtonističko otupljenje osećanja, misli i svih obzira — desetogodišnje zatupljivanje desetogodišnjim liberalizmom iz druge ruke, koji nije svojstven ovakvim glavama. Ovo je konačni gubitak razumevanja za sve što izmiče njihovom načinu razumevanja, navika i onog zvaničnog nategnutog feljtonističkog stila... pomanjkanje, čak, ljudskog jezika...

Verujem da je tako. Verujem dotle da im praštam. Ali, kako ovakvim odgovoriti?

SLIČICE (S PUTA)

Znam i razumem putovanje na »parnjači«, železnicom i parobrodom. Ona nekadašnja putovanja, putovanja »konjem« kako reče nedavno jedan seljak, mi, stanovnici prestonica, počeli smo već da zaboravljamo. Slušao sam mnogo zanimljivih stvari od putnika o razbojnicima kojih, tobože, ima svuda ali kako ipak svemu tome malo verujem, ja gotovo svakoga leta polazim u obilazak onih mesta nekuda dublje u unutrašnjosti, da prođem putevima kojima sam prolazio zbog lične koristi i pouke. I za sada, molim vašu pažnju za staru železnicu.

Evo, ulazimo u vagon. Rusi iz obrazovanijih klasa, kad dođu među svet i umešaju se u masu, postaju veoma zanimljivi posmatraču koji hoće nešto da nauči. Na putu to posebno važi. U nas po vagonima, razgovori među ljudima počinju mučno, posebno su karakteristični u tom smislu prvi trenuci putovanja. Svi kao da su neraspoloženi jedan prema drugome, svima je nekako neugodno, gledaju jedni druge s nekom sumnjičavom radoznalošću pomešanom s nekakvom mržnjom, i u isto vreme svi nastoje da ostave utisak kako jedan drugog ne primećuju niti žele da primete.

U boljim kupeima, oni prvi minuti smeštanja i onog upoznavanja na putu za mnoge su, sigurno, najmučniji minuti, tako nešto nećete videti nigde, recimo, u inostranstvu, jer tamo svak zna i odmah nađe svoje mesto. U nas je, bez konduktera ili bez nekog ko o tome brine, gotovo nemogućno naći svoje mesto u vagonima, pa makar i s kartom u rukama. Ne govorim samo o svađama zbog mesta. Desi li vam se da

morate da pitate o nečem nužnom nepoznatog suseda pored kojeg ste seli — pitanje se pretvara u kukavičko-sladunjav ton, kao da ste se odlučili da rizikujete najveću opasnost. Onaj što ste ga upitali se, razume se, odmah uplaši i pogleda vas s nekim nervoznim čuđenjem, pa iako će vam odgovoriti brže i nekako sladunjavije, i on — i onaj što je pitao, jednako — još dugo će osećati nekakav sasvim poseban i veoma originalan oprez: da ovde samo ne bude tuče! Iako se ovakva pretpostavka ne ostvaruje uvek, u prvim trenucima kad se negde okupe obrazovani Rusi, makar na trenutak, makar kao nesvesno osećanje, ona je prisutna u svim tim zajedno okupljenim ruskim srcima.

— I nije to nikako zbog toga, — ljutito mi je prigovorio jedan pesimista od onih »meka srca«, — što oni ne veruju u evropeizaciju svoga razvitka, a ni zato što je u nas gotovo svak u dnu duše ubeđen, do dna svoje evropske duše nekako, da bi njega, recimo, trebalo pobijati... ne, ne, neobično sam slagao!, — s povikom je ispravio sebe moj pesimist, — nikad naš Evropljanin neće priznati da njega vredi pobijati! Ne, to bi značilo pripisati mu mnogo časti! Svest o tome, makar jedva primetna, da bi tebe trebalo išibati, jeste početak vrline, a gde je u nas vrlina? Lagati sebe samoga, to je u nas dublje ukorenjeno nego lagati druge. U nas svak može da oseti da bi upravo njega trebalo išibati, ali nikad neće priznati, makar i pred sobom samim, da bi njega trebalo, stvarno i neposredno, valjano išibati.

Navodim ovo mišljenje pesimista zbog njegove originalnosti koja je delimice veoma zanimljiva; ne slažem se u svemu s njim, i lično sam sklon mišljenju koje je mnogo blaže i pomirljivije.

*

Drugi period u ruskom društvu koje kreće na put, onaj kad razgovori počinju, nastupa odmah posle prvog, posle onih bojažljivih sagledanja i uvlačenja u sebe. U početku, ne umeju ida progovore, a kasnije se tako sukobljavaju, da ih ne možeš zadržati. Šta da se radi: krajnosti su naša osobina. Svemu tome je kriva i naša bezdamost; bilo ko da progovori vidi se da u nas nema talenta u bilo kojoj oblasti, svuda ima mnogo onoga što se naziva »zlatna sredina«. Zlatna sredina — to je nešto bojažljivo, bezlično i u isto vreme oholo i kočoperno. Boje se da ne progovore, da se ne bi kompromitovali, tuđe se i stide: pametni stoga što svaki samostalniji korak smatraju nečim

što je ispod njihove pameti, a glupi zbog ponosa. Ali, pošto je ruski čovek, po svojoj prirodi, u isto vreme i najkomunikativniji čovek i čovek stada na celoj zemaljskoj kugli, tako i bude — onih prvih četvrt sata svi se izjadaju do te mere da i sami sebi postanu nepodnošljivi, pa odmah s olakšanjem prihvate prvog koji se odluči da probije led i da počne nešto u smislu zajedničkog razgovora. Na železnicama, ovo probijanje leda biva ponekad na veoma zabavan način, i uvek drugačije nego na parobrodima (razlog ću navesti niže). Ponekad se u ovoj »sredini« i opštoj bezdarnosti odjednom i neočekivano pojavi genijalni talent, i osvoji svojim primerom, sve do jednoga, ove putnike. Odjednom se pojavi takav gospodin koji, usred opšteg ćutanja i onih nervoznih pokreta, glasno i bez ičijeg poziva, čak bez ikakvog povoda za to, pa i više od svega toga — bez i najmanje onog šušljetanja, neophodnog prema našim shvatanjima, svakom džentlmenu u nepoznatom društvu, bez imalo onog odvratnog skandiranja pri izgovoru najobičnijih reči koje je postalo običaj u naših džentlmena posle oslobođenja seljaka; nekako kao da se ljuti zbog svega toga, ali čuvajući izgled onog našeg starog džentlmena, počinje da kazuje svima uopšte, ne nekom posebno, ni manje ni više nego autobiografiju, svim svojim okupljenim slušaocima razume se, na njihovo čuđenje ispunjeno nepoverenjem. U početku, svi se malo zbunjuju, gledaju jedan drugoga s nemim pitanjem i hrabre se pri pomisli da to ipak ne govore oni nego, eto, on. Takva priča s najintimnijim, a ponekad i s najčudesnijim potankostima može da potraje pola sata, ceo jedan sat, koliko hoćete.

Malo-pomalo, svi počinju da na sebi osećaju magični uticaj talenta — osećaju po tome što ne vide da su uvređeni kako su to očekivali. Svi su iznenađeni time što on nikome ne laska, ništa i ni od koga ne traži i ne oseća po trebu za slušaocem na onaj način na koji za njim oseća potrebu bezdarni brbljivac — on govori jedino stoga što ne može da ne otvori svoje riznice. »Ako hoćete, slušajte, ako nećete, nemojte, ta ja govorim onako, tek vas da usrećim«, — eto šta bi on mogao da kaže, čini mi se, ali on i to ne kaže, jer se svi već osećaju slobodno, iako se u po četku (no, bez toga ne može), kad je on bio počeo, svak osećao nekako pomalo uvređeno. Malo-pomalo, svi se ohrabruju, zaustavljaju ga, postavljaju mu pitanja i počinju da ulaze i u pojedinosti, razume se sa svim mogućnim predostrožnostima.

Džentlmen s neobičnom pažnjom, iako bez dodvoravanja, odmah sasluša svakoga, svima odgovara — ispravi vas ako ste pogrešili, ali se i obavezno složi s vama ako se pokaže da ste u nečemu makar malo u pravu. Ali, bilo da vas ispravlja ili da se slaže s vama, on vam priređuje nesumnjivo zadovoljstvo; vi to osećate svim svojim bićem u svakom trenutku, i nikako ne možete da shvatite kako on to vešto čini. Evo, vi ste mu se u jednom trenutku suprotstavili ali, iako je on, samo trenutak pre toga, zaista govorio suprotno, sada izlazi da je i on govorio baš to što mu vi primećujete i što ste mu izvoleli prigovoriti; sada se s vama slaže u svemu i, eto, vi ste polaskani, a on je uspeo da sačuva svoju nezavisnost. Vi ste nekad, posle sličnih događaja, do te mere polaskani da počinjete da gledate u publiku kao slavljenik, bez obzira na vašu pamet, jer takva je privlačna snaga talenta. O, taj je sve video sve zna, svuđa je bio, svuda je putovao, sedeo je sa svima u društvu, i svi se s njim koliko juče oprostili, On je još pre trideset godina bio u poseti poznatom ministru ranije carske vlade, zatim je posetio general-gubernatora B-va da se žali protiv njegovog rođaka, on se upravo proslavio svojim memoarima, i B-ov ga je zadržao da popuše cigaretu. Takve cigarete on nikad više nije pušio. Naravno, njemu je naizgled oko pedeset godina, i on bi mogao da pamti B-va ali, evo, on je još juče bio s poznatim Jevrejinom F-om koji je upravo pobegao u inostranstvo, i taj mu je u trenutku rastanka poverio sve svoje tajne, tako da, za sada, jedini on u Rusiji zna sve najskrivenije zgode te afere. Dok je priča govorila o B-vu, svi su još bili mirni, utoliko više što je i cela priča bila zbog cigarete, ali kada je izgovorio ime F-a, svi su, čak i oni slušaoci najsolidnijeg izgleda, pokazali posebno zanimanje — počeli su se primicati kazivaču i slušati požudno, i to bez imalo zavisti prema njemu koji ima prijateljske veze s takvom osobom, a oni ne. Balon »Žil Favr« je samo jedno naduvavanje, on će se obavezno raspuknuti, u vreme francusko-pruskog rata leteo je neko drugi, ovaj je nov. Tu je sada un mot de Jules Favre[20] o knezu Bizmarku, njemu na uvo i u strogoj tajnosti, u Parizu — uostalom, ako hoćete verujte, ako nećete nemojte, kazivač na tome čak i ne insistira, ali što se tiče projekta novih trošarinskih zakona, on o njima zna sve što se pre tri dana govorilo u državnom savetu, pa čak zna i bolje od onih u državnom savetu. To je neka duhovita anegdota, kako je primetio potom, o krčmarima... Svi se

smeškaju, veoma su zainteresovani, jer sve vrlo liči istini. Inženjerijski pukovnik šapuće svom susedu da je i on onomad to isto čuo, i to je sve istina, i poverenje prema kazivaču u tom trenutku raste. S G-ovim je putovao vozom hiljadu puta, hi-i-iljadu puta, ali to nije važno, tu je važna jedna anegdota koju niko ne zna, i Neznancu se neće ništa desiti, jer je u celu stvar umešano jedno poznato lice, i to lice će svemu učiniti kraj. To lice je oprostilo i izjavilo da se neće mešati do izvesne granice, ali kad budu prekoračili tu granicu — obavezno će se umešati... On je tu lično bio i sve je video, čak je sve upisivao u stanične knjige, u ulozi svedoka. Izmiriće se, zna se. O lovačkim psima, o onima posebne vrste, naš džentlmen govori tako kao da mu je ceo život prošao u tome. Razume se, na kraju svima postaje jasno, kao dva i dva, da on nikad nije putovao s G-vom, baš ništa nije upisivao u knjigu, da nije pušio s B-om, da nije imao pse i da je veoma daleko od državnog saveta, pa ipak svak, čak i specijalist, vidi da ovaj to sve nekako zna, i da ga čovek može slušati ne kompromitujući se. Nije stvar u vestima, nego u zadovoljstvu kada ih čovek sluša. Primetan je i jedan propust u ovog sveznalice: on malo govori, ili uopšte ne govori, o problemu škole, o univerzitetu, o klasicizmu i realizmu, pa čak i o literaturi — nekako kao da ove teme za njega nikako i ne postoje. Pitaš se ko bi on mogao da bude, i nikako ne nalaziš odgovora. Vidiš samo da je talent, ali koja mu je specijalnost — nikako ne možeš da odgonetneš. Predosećaš, međutim, da takav tip, kao i svaki jasno naglašeni tip, mora da ima specijalnost, i to što ne možeš da je pogodiš dolazi otuda što takvog tipa ne znaš, nisi ga nikad sretao. Posebno zbunjuje njegova spoljašnjost — odeven je bogato, sigurno ima dobrog krojača; ako je leto, obučen je prema sezoni, dokolenice, letnji šešir, ali... sve je na njemu nekako kao staro, reklo bi se, ako je i imao dobrog krojača, to je bilo, sada ga više, može biti, i nema. On je visok i veoma mršav, drži se, za svoje godine, pravo, gleda pravo s izgledom čoveka odvažnog i dostojanstvenog, nema nimalo aljkavosti u njega, sve je otmeno — ali nekako bez mnogo smisla. Mala, proseda klinasta bradica ne baš sasvim napoleonovska, ali podrezana kao u spahija. Uopšte, čovek besprekornih manira, a prema manirima u nas osećaju posebnu slabost. Retko puši, a možda uopšte i ne puši. Nema gotovo nikakvog prtljaga — samo neka mala mreža s drškom, nešto slično ženskoj

torbici, i to inostrane izrade, sada pomalo pohabano, i to je sve. Sve se završava tako što se ovaj džentlmen iznenada gubi, nekud iščezava na nekoj usputnoj stanici, negde na nekom nepoznatom prelazu kuda niko nikad nije išao. Posle njegovog nestanka, poneko od slušalaca koji su mu najviše povlađivali kaže naglas da je »sve slagao«. Razume se, tu se odmah nađu dvojica koji su svemu verovali i počnu da se spore; nasuprot njima, nađu se druga dvojica, koji kažu da su od početka bili uvređeni svim, a što su ipak ćutali to je zato što nisu hteli da naljute »lažova«, ćutali su zbog negodovanja, u znak protesta. Oni sada vatreno protestuju. Publika se smeje. Poneko ko je do tada potpuno ćutao kao zaliven izjavljuje, s očitim poznavanjem stvari, da je to tip starovremenskih spahija, dobrih bonvivana, od bogatijih; to je, neki sitni spahija, dobrodušna lenština otkako zna za sebe, on uistinu dosta zna, ima mno go poznanika i celog se života vrteo u društvu poznatih osoba — to je neobično koristan tip u društvu, on je dobrodošao u seoskoj zabiti kuda verovatno često navraća u goste. S ovakvim neočekivanim mišljenjem svi se odjednom slažu, sporovi prestaju, ali led je probijen i razgovori su počeli. Čak i bez razgovora, svak se već oseća kao kod kuće, svima je odjednom postalo lepo. I to sve zahvaljujući ovom talentu.

Uostalom, ako ne računamo takozvane slučajne skan dale i druga neminovna iznenađenja koja su neprijatna i, na nesreću, dosta česta, našim se putevima, na kraju krajeva, ipak može proputovati. Razume se, oprezno.

Već sam pisao i objavio da je, ako hoćeš da prijatno i veselo proputuješ, važno umeti »dati mogućnost drugome da laže i verovati mu što se najviše može, i onda će i vama dopustiti da malo lažete onako efektno, ako vam se prohte, a to je uzajamna korist«. Ovde potvrđujem da se i dalje pridržavam takvog mišljenja, i ono nije bilo izrečeno nimalo humoristički nego, naprotiv, sasvim ozbiljno. Što se same laži tiče, osobito one po vozovima, još u svoje vreme sam izjavio da je uopšte ne smatram porokom nego, naprotiv, nekom vrstom obavljanja prirodnih potreba naše nacionalne prostodušnosti. Zlih lažova u nas gotovo nema, svi ruski lažovi su dobri ljudi. Ne mogu da kažem, doduše, da su pristojni.

Pa ipak, ponekad iznenađuje čak i na putu, čak i u vozovima, neka skorašnja žeđ za ozbiljnim razgovorima, potreba za učiteljima u vezi

sa svim mogućnim socijalnim temama. I takvih učitelja se nađe. I o tome sam već pisao ali, eto, najviše iznenađuje što među onima koji žele da nešto nauče ima najviše žena, devojaka, dama, i to ne samo onih kratko ošišanih, uveravam vas. Recite mi, možete li sresti devojku ili damu bez knjige, čak i na putu ili na ulici? Možda sam malo preterao, ali mnogo ih je s knjigama, i ne samo s romanima u rukama nego s knjigama dostojnim svake pažnje, pedagoškim ili pak onim iz prirodnih nauka, čak Tacita čitaju u prevodu. Rečju, žeđi i revnosti ima mnogo, plemenitih težnji... pa ipak, nekako ne ide. Ništa lakše nego ubediti takvu učenicu u šta god hoćete, na primer, samo ako čovek ume skladno da se izrazi. Duboko religiozna žena se odjednom pred vašim očima slaže s ateističkim zaključcima i sa svom praksom koja se predlaže u vezi s tim. A što se tiče, na primer, pedagogije, šta im sve ne trpaju u glavu i šta sve one nisu spremne da prihvate! Čoveka podiđe jeza kad pomisli da će ona, stigavši kući, početi da primenjuje sve to na svojoj deci, na suprugu. Ohrabruje jedino pomisao da ona, može biti, uopšte i nije shvatila učitelja, ili ga je shvatila obrnuto; nju će kod kuće spasiti materinski instinkt i onaj instinkt supruge, kao i zdrav razum koji je odlika ruske žene vekovima poznata. Ali, razum je razum, valja poželeti obrazovanja, pravog i sigurnog, a ne ovog koje se skuplja na putovanjima ili po vagonima. Tu se najdobronamerniji koraci mogu izokrenuti u nešto žalosno.

Dobro je što na našim putevima — ako, opet, ne računamo one »slučajeve« — čovek može da ide gotovo incognito, ne progovorivši ni jedne jedine reči, ako mu nije do toga. Danas samo sveštenici odmah počinju s raspitivanjem: ko ste, kuda idete, kojim poslom, šta očekujete? Ali, i taj dobrodušni tip se polako gubi. Ima i među njima, odnedavno, prilike za najneočekivanije susrete, da ne poveruje čovek svojim očima.

*

Na parobrodima, kao što sam već rekao, razgovori počinju drugačije nego u vozovima. Razlozi su razumljivi, a prvi razlog je taj što je publika odabranija. Naravno, govorim o parobrodskoj publici iz prve klase, onoj na krmi. O publici iz druge klase ne vredi ni govoriti, to i nije publika — to su, prosto, putnici. Tu je sitan svet, zavežljaji s prtljagom, gužva i stiska, udovice i sirotice, majke koje doje decu, žgoljavi starčići-penzioneri, popovi koji putuju nekud, cele skupine

radnika, seljaci sa svojim ženama i krajičcima hleba u zavežljajima, tu je parobrodska posluga i kuhinja. Publika s krme uvek i svuda ignoriše onu drugu publiku i nema, zapravo, o njoj pojma. Možda će izgledati čudno, ali parobrodska publika iz »prve klase« uvek je odabranija nego ona iz odgovarajućih klasa na železnici. Naravno, u suštini to i nije tačno, jer čim ti putnici siđu s parobroda i stignu kući, oni u krilu porodice spuste ton do onog prirodnog nivoa ali, eto, dok je cela porodica na parobrodu ona i mimo volje nekako podiže ton na način kako je to među svetom, samo zato da ne bude gore nego u drugih. Razlog je što ovde ima više prostora gde čovek da se smesti, ima više vremena na raspolaganju nego na železnici; kao što sam već naglasio, razlog je prirodan. Ovde niste stisnuti jedno uz drugo, putnici i ne rizikuju da postanu gomila, ovde niko ne juri, nije potčinjen nužnosti, zakonu, minutima, ovde se ne zavisi od dece koja spavaju ili koja su se probudila, ovde nećete otkriti instinkte u onom prirodnom, nervoznom stanju; naprotiv, ovde sve liči na urednu trpezariju i, stupivši na palubu, vi osećate kao da ste pozvani da budete gost. Ali, ipak osećate da ste pet ili šest časova vezani jedni za druge, možda i ceo dan, i sigurno znate da zajedno morate doputovati s drugima, da se morate čak i upoznati s njima. Dame su gotovo uvek lepše odevene nego u vozovima, deca su vam u divnim letnjim odelima, ako sebe bar malo cenite. Razume se, i ovde ćete ponekad sresti dame sa zavežljajima, očeve porodica baš onakve kakvi su kod kuće, neki čak imaju decu na rukama i ordenje stavljeno za svaki slučaj, ali to je ona niža vrsta putnika koji »zapravo« putuju primajući sve to plebejski ozbiljno. U tog sveta nema viših ideja, oni znaju samo za ono nervozno osećanje samoodržanja. I prava publika obavezno ignoriše te jadne ljude koji sede s kraja, a i oni sami osećaju gde im je mesto i, iako se drže svojih plaćenih mesta, oni se pred opštim tonom koji zavlada potpuno i pokorno povlače.

Rečju, prostor i vreme radikalno menjaju uslove. Ovde čak i onaj »talent« ne bi odmah mogao da počne s autobiografijom, morao bi da potraži drugi put za to. Možda uopšte i ne bi imao uspeha. Ovde razgovor ne može da počne tek zbog nekih, neophodnih inače, putničkih razloga. Što je najvažnije, ton razgovora mora da bude drugačiji, »salonski«, i u tome je suština. Po sebi se razume, ako se putnici ne razumeju odranije, ovde se led teže probija nego u vozu.

Zajednički razgovor na parobrodu je velika retkost. Lična stradanja zbog sopstvene laži ovde su, pak, znatnija nego u vozovima. Ako bolje pogledate, bićete iznenađeni koliko se može nalagati za tih četvrt sata, koliko će nalagati sve te nakinđurene dame i njihovi supruzi koji sebe toliko uvažavaju. Naravno, sve se ovo sreće u onom najčistijem obliku mnogo češće u vreme izleta, na onim veselim putovanjima u vreme ferija koji traju nekih dva, ili najviše šest, časova puta — sve zajedno. Laže se na svaki način: manirima, lepim pozama, svak u svakom trenutku kao da gleda sebe u ogledalu. Laže se nekakvim skandiranjem fraza, nekakvim odvratnim izgovorom običnih reči koje čovek ne bi nikad koristio ako bar malo ceni sebe, i laže se mnogo više nego u vozovima. Očevi i majke porodica se trude (dok nije krenuo onaj opšti razgovor na palubi) da govore neprirodno glasno, na svaki način se trude da izgledaju kao kod svoje kuće, ali ubrzo i s nekakvim stidom napuštaju taj ton: počinju da govore o nekim običnim sitnicama koje ne priliče mestu i položaju u kojem su sada, ali ponekad se, eto, suprug obraća svojoj ženi kao kavaljer nepoznatoj dami negde u gostima. Odjednom, brzo i bez nekog razloga prekidaju započeti razgovor, a inače govore nekako isprekidano, nervozno pogledaju susede, prate odgovore s nekim nepoverenjem, pa i strahom, a povremeno čak i pocrvene gledajući jedno drugo. Ako im se desi (ako ih potreba nagna) da progovore jedno s drugim o nečemu što inače odgovara u ovim prilikama, o nečemu o čemu svaki suprug mora da govori sa ženom u putu — o nečemu u vezi s domaćinstvom, na primer, o porodici, o deci, o tome kako Mišenjka ima kašalj a ovde je tako sveže, a Sonječki se podiže suknjica — onda se brzo zbune i počnu da šapuću tako da ih niko ne čuje, iako u svemu ovome o čemu oni razgovaraju nema ničega nepriličnog nego, naprotiv, sve to zaslužuje pažnju i poštovanje, jer nemaju samo oni decu i ne brinu samo oni o deci nego ih imaju svi, čak i svi ovi na parobrodu. Ali, baš ta jednostavna ideja njima ne pada na pamet, ona je za njih nešto ispod dostojanstva. Svaka je porodica ovde sklona, makar i s nekom zavišću, da drugu porodicu smatra za nešto više od sebe, za nešto s nekog drugog sveta, na primer za nešto iz baleta, svakako samo ne za obične ljude koji takođe imaju, kao i oni, domaćinstvo, decu, dadilje, prazan novčanik, dugove u dućanu, i slično. Takva misao bi za njih bila uvredljiva, beznadežna, ona bi im čak srušila ideale.

Među onima na parobrodu koji prvi počinju da govore naglas nalaze se, pre svega, guvernante — i, razume se, one razgovaraju s decom na francuskom jeziku. Guvernante u porodicama srednjih mogućnosti su, najvećim delom, sve na isti kalup, to jest, sve su mlade i nedavno izašle iz škole; sve su ako ne u svemu lepe, ono nikako nisu ružne, nose tamne haljine stisnute u struku i sve se trude da istaknu nogicu s nekom ponosnom skromnošću, ali sasvim nenametljivo, pokazujući tako svoju čednost, sve su one fanatično predane svojim dužnostima i svaka obavezno nosi sobom francusku ili englesku knjižicu lepe i poučne sadržine, najčešće neki putopis. Eno, ona podiže na ruke dvogodišnju devojčicu i, strogo i ne spuštajući oči, s nekom ljubavlju, doziva šestogodišnju sestricu devojčice koja se zaigrala (sa slamnatim šeširićem sa zadenutim spomenkom, u beloj kratkoj čipkastoj suknjici i divnim dečjim cipelicama), doziva je onim svojim guvernantsko-francuskim jezikom: »Vera, venez-ici«, s onim obaveznim »venez-ici«[21], sa snažnim naglaskom na glasovima koji se spajaju u »zi«. Majka, punačka žena iz veoma visokog društva (tu je i njen suprug — gospodin evropskog, ali pomalo i plemićkog izgleda, visok, pre punačak nego mršav, prosed, plave, nešto duže brade, ali podrezane na pariski način, s belim mekim šeširom, odeven na letnji način, nekog neodređenog čina) — majka ove porodice odmah primećuje da je guvernanta, podigavši dvogodišnju Ninu, učinila nešto što nije precizirano ugovorom, i želeći da joj stavi na znanje da ona to mnogo i ne ceni, neobično nežnim glasom, koji ne obećava neku familijarnost ovoj potčinjenoj devojci, primećuje da će joj s Ninom biti »te-e-e-ško« i da bi trebalo pozvati dadilju, pa se pri tom okreće nervozno i strogim pogledom traži nestalu dadilju. Njen suprug evropskog izgleda čini neki pokret u tom smislu kao da hoće da potrči da pronađe dadilju, ali odustaje i ostaje na mestu očito zadovoljan što nije potrčao za dadiljom. On je, izgleda, neka vrsta trčkarala svoje supruge, i sve to prima k srcu. Guvemanta hita da, u vezi sa sobom, uveri ovu visoku damu: ona to čini glasno i otežući reči, ona tako »voli Ninu« (strastan poljubac Nini). Zatim sledi poziv, na francuskom, Veri s onim »zici«, a ljubav blista u očima ove predane devojke čak i prema Veri koja je kriva. Vera je, najzad, dotrčala i, evo, mazi se nekako licememo dete šest-sedam godina, još anđeo, a već zna da laže i da se krevelji!). Mamzel odmah, bez ikakve potrebe uostalom, počinje da

joj popravlja cvetić u kosi, zbog toga ju je i zvala...

*

Parobrod putuje tek šest časova, a putovanje je gotovo zabavno. Ponavljam: dva-tri dana putovanja negde po Volgi, ili iz Kronštata u Ostende, nesumnjivo bi učinili svoje — prilike bi učinile da se izgubi onaj izgled trpezarije, balet bi se olinjao i raspao, a stidljivo prikrivani instinkti bi izašli na površinu u onom najogoljenijem obliku radujući se, reklo bi se, što su mogli da izađu. Ali, tri dana i šest časova — to je i razlika, i na našem parobrodu sve je dalje ostalo u »čistom obliku« od početka do kraja. Evo, plovimo, divan je junski dan i deset časova pre podne, po tihom i širokom jezem. Prednji deo parobroda kloni se »putnika«, od svega onoga o čemu nećemo da znamo; mi imamo, kao što sam već rekao, svoj salon. Ima, uostalom, i u nas takvih koji večito nešto petljaju, da čovek i ne zna šta s njima da čini, na primer: Nemac-doktor s porodicom, muter i tri devojke s ustima krivim na nemački način, za kojima teško da bi se polakomio neki ruski mladoženja. No, za njih ne važi naš zakon. Starčić-doktor je apsolutno neraspoložen, i već je natukao svoju putnu nemačku kapu s obodom od voštanog platna veoma ružnog oblika, i to je učinio kako bi delovao nezavisnije, bar nama se tako čini. Ali, pored svega ovoga, tu je i jedna lepuškasta dama i inženjerijski pukovnik, tu je starica-majka s trima postarijim ali veoma elegantnim devojkama iz neke petrogradske generalske sredine, devojkama koje su izazovne i znaju već sve i svašta. Tu su još dva kicoša, jedan umetnik, junker i konjički oficir iz poznatog gradijskog konjičkog puka, on se drži nadmeno i postrani, ćuti neprestano i upadljivo, misli da ovo nije društvo za njega — a to se u nas svima sviđa. Ali, najviše pažnje privlači pretpostavljeni koji se našao tu zajedno s nama. To je, uostalom, »prevashodstvo« prijatnog izgleda, s kapom i u poluzvaničnoj uniformi. Svi odmah primećuju da je to najstariji činovnik, tako reći »gospodar gubenije« i, kažu, da je čak krenuo nešto da »nadgleda«. Najverovatnije je, međutim, da on prati suprugu i porodicu na njihovom putu u letnju rezidenciju. Njegova supruga je upadljivo lepa dama od nekih trideset šest ili sedam godina, iz poznate porodice S-ovih (o čemu tako lepo znaju na parobrodu), i ona putuje s četvoro dece (sve devojčice iznad deset godina) u pratnji guvernante Švajcarkinje, i drži se nekako odveć građanski iako, istina, »diže nos«, što se našim damama ne sviđa.

Ona nije svečano odevena, »i to je u njih sada u modi, u tih ma-a-a-jki i supruga«, — oteže šapatom jedna od generalskih kćeri gledajući elegantni kroj sasvim skromne haljine supruge gospodara gubernije. Skreće na sebe pažnju i jedan visok, prosed i mršav džentlmen od nekih pedeset šest ili sedam godina, koji sedi, ne obraćajući pažnju na nas, na parobrodskoj klupici; on je svima okrenuo leđa i lenjo i nezainteresovano gleda preko palube u vodu. Svi znaju da je to neki visoki carski činovnik i gizdelin iz ranijih vremena, on nema danas neke moći, ali ipak, to je gospodin visokog roda, on je mnogo novaca proćerdao u svom veku i mnogo je godina skitao po tuđini, osobito u novije vreme. On je obučen čak pomalo aljkavo, i ima poseban izgled, ali drži se kao pravi ruski milord, bez onog što podseća na pariske berbere, a to je već apsolutna retkost u današnjeg ruskog »Engleza«. S njim su na parobrodu i dva lakeja, a i mali seter neobične lepote. Kučence hoda po palubi i, u želji da se upozna, zavlači njuškicu među kolena putnika, očito čekajući na red... Iako je to neprijatno, niko se zbog toga ne ljuti, neki čak pokušavaju da pomiluju kučence, i to obavezno s izgledom ljudi koji su znalci i koji znaju da ocene vrednost skupocenog psa — možda će i oni sutra imati baš takvog setera. Ali, seter je ravnodušan prema nežnostima, kao pravi aristokrat, ne zadržava se dugo kod kolena i maše pomalo repićem, ali tek iz učtivosti, lenjo i ravnodušno. Milord očito nema poznanika ovde, ali po podbulom i kiselom licu jasno se vidi da mu niko i nije potreban, ne zbog nekog principa — onako, jednostavno mu nije ni do koga. Prema administrativnom značenju »gospodara gubemije« on je, na onoj svojoj parobrodskoj klupici, potpuno ravnodušan, i ta njegova ravnodušnost nije zbog nekog principa, takođe. Ali, vidi se, razgovor među njima samo što nije počeo. Administrativno lice hoda oko one klupice, i na svaki način hoće da zapodene razgovor. Iako je oženjen iz porodice S-ovih, on sa svojstvenom mu jednostavnošću priznaje da je za koji stepen ispod ovog milorda — razume se, on ne gubi svoje dostojanstvo i, eto, baš to hoće i da razjasni. Tu se vrti i jedan gospodin »s niže lestvice« i, zahvaljujući njemu, gospodar gubemije i milord su uspeli, bez prethodnog upoznavanja, da izmenjaju pokoju reč. Kao povod je poslužila vest koju je saopštio gospodin »s niže lestvice«, o jednom gubematom iz susedstva, takođe poznatom aristokratu, koji je u inostranstvu, odlazeći na lekovite vode, s

porodicom iznenada slomio nogu u vozu. Naš je general neobično iznenađen, i hteo bi da sazna pojedinosti. Milord zna pojedinosti, i nekako je promrmljao kroz veštačku vilicu nekoliko reči, ne gledajući generala, kao da se njemu i ne obraća — ni njemu ni gospodinu »s niže lestvice«. General s iskrenom nestrpljivošću stoji pored klupice, s rukama na leđima, i čeka. Ali, milord je sasvim neraspoložen, on odjednom ućuti i kao da je zaboravio o čemu je govorio. Bar takav utisak ostavlja. Nestrpljivi gospodin »s niže lestvice« drhti nad njim, i sve hoće da ovaj ne zaćuti. On je postavio sebi cilj da poveže ovu dvojicu visokih džentlmena, i da ih upozna.

*

Interesantno je da ovakve gospode »s niže lestvice« na putovanjima ima dosta, naročito se viđaju oko »značajnijih« lica, i to je zato što ih na putovanju nemaš kud oterati. Ali, niko ih i ne tera, jer su oni od koristi — razume se, ako se i sami nađu u izvesnim pogodnim i odgovarajućim uslovima. Ovaj naš ima čak i ordenčić o vratu; iako je u civilu, njegova odeća ima nešto od uniforme, na njegovoj kapi postoji neki opšiv koji podseća na uniformu — reklo bi se, od nekog je reda. Takav gospodin pred licem višim od sebe počinje nekako odmah, i celim svojim bićem, svojom pojavom, od upozorenja: »Ta ja sam s druge lestvice, ne mogu ja s vama na ravnoj nozi, a i ne trčim ni na vaš stepen, vama da se približim. Vi se na mene ne možete ljutiti, vaša svetlosti, a ja vas umem razonoditi i, na svoje zadovoljstvo, vi mi možete u svako doba odgovarati s vaše lestvice i obraćati mi se dole, ja znam i znaću do groba gde je moje mesto«. Nema sumnje, jasno je da se ovakva gospoda lome zbog koristi, ali onaj »čisti tip« te gospode čini sve to i ne računajući uvek na korist, nego onako iz nekog činovničkog nadahnuća — tada je on od koristi, tada vas iskreno razveseli, on je u takvim slučajevima iskreno naivan do te mere da se u njemu gubi lakej, a korist dolazi nekako sama od sebe, kao činjenica i nužna posledica.

*

Odjednom svi postanu neobično zainteresovani za razgovor »dva visoka lica« koji počinje na palubi, oni bi želeli da se približe, ali to bi bilo mnogo, želeli bi da makar pogledaju i čuju. Neki već hodaju naokolo, ali najviše od svih pati onaj evropski suprug »visoke dame«. On oseeća da bi mogao ne samo da priđe, nego i u razgovor da se

uključi, on oseća da ima na to i neko pravo: generali s generalima, Evropa s Evropom, to ide, pa vi kako hoćete. On bi, ne gore od drugih, umeo da porazgovara o gubernatoru koji je u inostranstvu slomio nogu! On čak pomišlja da u tom cilju pomazi i setera i da tako i počne, ali s ponosom povlači već pruženu ruku i, štaviše, oseća neodoljivu potrebu da setera udari nogom u zadnjicu. Malo-pomalo, on dobija izgled uvređenog usamljenika, udaljava se na trenutak i dugo zagleda u blistavu pučinu jezera. Supruga ga, on to primećuje, gleđa najzajedljivijom ironijom. On to ne može da podnese, i približava se ponovo na »razgovor«, ide oko onih što razgovaraju, lebdi kao duša po čistilištu. I ako je ta nevina duša sposobna nekoga da mrzi, to je u ovom trenutku ovaj gospodin »s niže lestvice«, njega mrzi svom snagom jer, da nema tog gospodina, ne bi ničeg bilo od svega onoga što se dalje dogodilo!

— Te-le-gra-fisao je ovamo, — odseca suvonjavi milord i pogleda setera, s mukom odgovarajući generalu, — i ja sam se u prvom trenutku zbu-ni-o-o...!

— Verovatno vam je rođak?, — želeo bi da sazna general, ali se uzdržava i čeka.

— I, zamislite, porodica u Karlsbadu, a on telegrafisao, — opet nekako nepovezano mrmlja milord, uspevši da izgovori samo ono jasno: »telegrafisao«.

Njegovo prevashodstvo čeka i dalje, a na licu mu se primećuje silno uzbuđenje. Ali, milord odjednom zaćuti sasvim, i zaboravlja na razgovor.

— Ta, on ima... čini mi se... najbolje mu je imanje u Tverskoj gubemiji?, — odlučuje se, najzad, general da i sam pita s nekim stidom i neodlučno.

— Obojica, obojica su mršavi, i Jakov i Aristarh... oba brata. Brat je sada u Besarabiji. Jakov je slomio nogu, a Aristarh je u Besarabiji.

General podiže glavu i pokazuje neobičnu zbunjenost.

— Mr-ša-vi, a imanje ženino, Garunjinih. Ona je rođena Gamnjina.

— A!, — raduje se general. On je očito zadovoljan time što je ona rođena Gamnjina. On sad shvata.

— Najbolji čovek, — oduševljeno viče on... — Znao sam ga... to jest, mislio sam baš ovde da se upoznamo... najplemenitiji čovek!

— Najbolji čovek, vaše prevashodstvo, najbolji! I, znate, baš kao

što ste sada izvoleli to kazati: »najbolji!«, — vatreno prihvata onaj govorljiviji čovečuljak s druge lestvice, i iz očiju mu blista neizmemo ushićenje. On se važno osvrće na putnike, i oseća da je u moralnom smislu neko viši od nas na palubi.

To već nikako ne može da podnese onaj evropski gospodin koji kruži »oko razgovora«. Avaj, pa ovo je već fatum!

*

A taj fatum je u tome što je njegova supmga, ova »visoka dama«, nekad — ima tome mnogo godina — bila drugarica supruge »gospodara gubernije«, rođene S-ove, koja je u ono vreme takođe bila devojka. »Visoka dama« je, takođe, izvesnog »porekla«, i sebe ubraja u bića koja su višeg roda nego što je njen suprug. Ukrcavajući se onomad na parobrod, ona je dobro znala da će i supruga starešine gubernije takođe putovati tim parobrodom, i računala je na to da se s njom »sretne«. Ali, avaj, one se nisu »srele«, i čak je na prvom koraku i na prvi pogled bilo sasvim jasno da se ne mogu ni sresti! »I to sve zbog ovog nesnosnog čoveka!«

A taj »nesnosni čovek«, sa svoje strane, sasvim dobro pogađa misli svoje supruge, on je dobro naučio da ih prepoznaje za sedam godina njihovog supružanskog života. No, i on je rođen »u Arkadiji«. Nekada je on ovde, u ovoj gubemiji, imao čak i osam stotina duša! Sedam godina su oni putovali po inostranstvu za račun otkupnina i onog dobitka od hrastove šume (celih trista desetina!) koja je prodata pre tri godine. I, evo, vratili su se u domovinu, već je četiri meseca kako su tu, i sada idu na ruševine svoga imanja — ne znajući ni sami zbog čega. Što je najvažnije, visoka dama neće ni da zna da više nema ni otkupnina ni hrastove šume. Nju najviše ljuti što je, evo, četiri meseca kako su se vratili, a njoj ne polazi za rukom da se s nekim »sretne«. Ovaj slučaj s generalicom nije prvi. »I sve zbog njega, zbog ovog ništavnog čovečića!«

— Šta mi je to, ta njegova evropska bradica, kad nema ni značaja, ni čina, ni veza! Ništa on sam nije znao, čak nije znao sam ni da se oženi. Kako sam mogla da pođem za njega? Opčinila me bradica! Neka samo priča da je razgovarao s Milom i da je pomagao u zbacivanju Tjera, ko do toga ovde nešto daje, a još — on to laže: da je on zbacivao Tjera, videla bih ja njega još...

Srećni supmg odlično zna da baš tako o njemu razmišlja »visoka

dama«, njegova supruga, i to baš u ovom trenutku. Ona mu nije kazala svoju želju da se sretne sa suprugom starešine gubernije, ali on zna da, ako joj to ne obezbedi, ona će mu to računati celog života. Uz to, on i sam hoće da ona prva prizna kako on ne samo s Milom, nego i s domaćim generalom može da porazgovara, kako je i on ne neka obična ptica, nego baš ptica Kagan. Avaj, to dobrovoljno priznanje njegovog savršenstva od strane supruge predstavljalo je osnovni smisao njegovog promašenog života, u tome je bio njegov cilj od prvih dana njihovog supružanskog života! Kako je to ispalo da se tako dugo otegne, ne zna, ali tako je, tu je to, i ništa se tu ne može. I, evo, on se nekako nervozno i izgubljeno podiže i kreće pravo pred milorda.

— Ja... general... ja sam takođe bio u Karlsbadu, — muca on glupo generalu, — i, zamislite generale, imao sam tamo prilike da vidim sličan slučaj s nogom... Jeste li vi o Aristarhu Jakovljeviču izvoleli govoriti?, — neobično žurno se najednom okreće milordu, ne podnoseći generala.

General podiže glavu, i s izvesnim čuđenjem gleda gospodina koji je prišao, govori i sav se trese. Ali, milord nije čak ni glavu podigao, nego, o užasa, pruža ruku, a evropski gospodin jasno oseća da ga milord, upirući prstima u njegovu nogu, silom tera s njegova mesta. On se trza, gleda dole i odjednom shvata uzrok: pritrčavši i nepromišljeno sednuvši između milordove klupice i stočića, on je, ne primetivši to, zakačio palicu koja je ležala na stočiću i, evo, ona klizi i samo što nije pala. On se brzo sklanja, palica pada, a milord gunđa i saginje se da je pridigne. U istom momentu čuje se strašan lavež: to je bio seter kome je gospodin što je odskočio nagazio na nogu. Seter cvili strašno, nepodnošljivo, a milord se celim telom okreće na stoličici i ljutito odseca gospodinu:

— Ja vas naj-po-kor-ni-je molim da ostavite na miru moga psa...

— To nisam ja. On je sam..., — muca Milov sagovornik i oseća da će propasti kroz palubu.

— Nećete mi verovati, nećete mi verovati koliko sam ja propatila zbog tog bezdarnog čoveka!, — kao da čuje iza sebe ljutito šaputanje svoje supruge na uho guvemanti, i on gotovo i ne čuje, nego oseća svim svojim bićem, možda supruga i nije ništa šaputala na uho guvernanti...

Ali, sada je već svejedno! On je spreman da propadne kroz palubu, Čak da nestane nekud bestraga, da se skrije pod krmu, ispod točka. Tako je, izgleda, nešto i učinio. Bar za sve vreme puta nismo ga mogli primetiti na palubi.

*

Sve se završava tako što je upravnik, ne mogavši više da izdrži, upoznao milorda sa svojom suprugom, a sam se uputio u kajutu gde je, zahvaljujući brizi kapetana, već bio pripremljen sto za kartanje. Svima je poznata ta mala slabost upravnikova. Gospodin s niže lestvice je već sve uredio i obezbedio partnere, koliko se to moglo u ovakvim okolnostima; pozvani su: jedan činovnik koji je tu boravio na izgradnji železnice, s nekakvom neobičnom velikom platom koga je njegovo prevashodstvo pomalo i poznavalo, i inženjerijski pukovnik koji je, iako nije bio poznanik, pristao da učestvuje u partiji. On izgleda turobno i nekako tupo (od navale ličnog dostojanstva), ali odlično igra. Činovnik železnice je pomalo trivijalan, ali zna da se i uzdrži, gospodin s niže lestvice koji igra umesto četvrtog se ponaša onako kako bi i trebalo da se ponaša. General oseća neobično veliko zadovoljstvo.

Milord se u međuvremenu upoznaje s generalicom. O tome da je ona poreklom S-ova on je sasvim zaboravio, i ne razmišlja o tome. Sada se on nje setio, odjednom, kao šesnaestogodišnje devojčice. Generalica ga gleda nekako s visine, kao da ga ne primećuje, ali to samo tako izgleda. Ona je zabavljena nekakvim pletivom i ne gleda ga mnogo, ali Milord postaje nekako sve miliji, oduševljava se; istina, muca i pljucka, ali odlično pripoveda (razume se, na francuskom), seća se nekih divnih anegdota, nekih stvarno duhovitih stvari... A koliko tek zna spletaka! Generalica se sve češće smeška. Čar divne žene deluje na milorda neobično, on sve bliže premešta svoju klupicu prema njoj, on je najzad sav nekako raznežen i sve čudnije se smejulji... Nešto slično već nikako ne može da podnese »visoka dama«. Ona doživljava grč — tic douleureux — i odlazi u damsku kajutu, u posebno odeljenje, zajedno s guvernantom i Ninom. Počinje s oblozima sa sirćetom, čuju se jauci. Guvernanta oseća da je »prepodne izgubljeno«, i duri se. Ona neće da razgovara, stavila je Veru da sedi, a sama gleda u knjigu koju, uostalom, ne čita.

— To je u nje, međutim, prvi put u ova tri meseca, — odmerava je pogledom dama koja pati. — Ona bi trebalo da govori, trebalo! Ona bi

trebalo da me zabavi, da me požali, ona je guvernanta, i trebalo bi da bude kao čigra, trebalo bi da se polomi, to je sve, sve samo zbog tog čovečića!, — i ona i dalje gleda s nekom mržnjom, popreko, devojku. Da počne prva da govori s njom, ne može zbog ponosa. Devojka, međutim, razmišlja o Petrogradu koji je nedavno napustila, o bakenbardima brata od strica, o oficiru, njegovom prijatelju, i o dvojici studenata. Seća se jednog društva gde se okuplja mnogo studenata i studentkinja, i gde su i nju pozivali.

— »Ah, neka đavo sve nosi!«, — odlučuje ona na kraju, — biću kod ovih Ezopa još jedan mesec, pa ako ovako bude dosadno, pobeći ću u Petrograd. Ako ne budem imala šta da jedem, ići ću u babice. Baš me briga!«

*

Parobrod najzad stiže u pristanište, i svi jure prema izlazu kao iz zagušljivog tamničkog vazduha. Kakav vreo dan kakvo vedro i divno nebo! Ali mi ne gledamo nebo, nematuo vremena. Mi žurimo, samo žurimo, nebo je tu — neće otići.

Nebo je naše, domaće, tu je a, eto, život proživeti, to nije što i polje preći.

DOSADAN PROSJAK

Ja sam poznavao jednog zanimljivog dosadnog prosjaka, — pričao je jednom pokojni D. — To je bio pokojni S. Njega neki pamte. Bio je pametan čovek, skroman, svestan svoje vrednosti, imao je neko originalno i zanimljivo shvatanje ličnog dostojanstva, a posebno je vešto znao da stvara veze u krugovima koji su iznad njegovog društvenog položaja. Primetio sam da je veoma uspešno umeo nešto da izmoli. Ono što neko drugi ne bi nikad uspeo, to su njemu svi činili. Imao sam jednog rođaka, mladog čoveka koji je dobio mesto u T-skoj gubemiji, kod gubematora. O gubernatoru se govorilo da je veoma strog čovek. Jadni mladić, polazeći iz Petrograda, bio je uplašen i želeo je da pribavi neku preporuku uticajnijeg lica. On je znao da je general N. N. jedan od mojih ranijih poznanika, u dobrim odnosima s gubematorom, pa čak i to da je ovaj u nečemu zadužio generala. Ali, taj general je bio čovek hvalisav i nepristupačan, i bilo je veoma teško, čak i najbližim rođacima, da od njega izmole neku preporuku, o čemu

je bilo primera.

— Nemogućno, — pomisli s uzdahom mladić. — Nema ni govora.

U tom momentu uđe kod mene S., i meni pade na pamet ideja.

— Čujte, vi poznajete generala N.?, — upitao sam ga.

— Da, poznajem ga. Zapravo, ja nisam bivao kod njega u kući, ali gotovo svake nedelje se srećem s njim kod S-skih i mnogo puta smo sedali za karte. On rado igra sa mnom!

Izložio sam mu namere onog mladića. Priznajem, nisam mnogo očekivao, ali misao mi nije izbijala iz glave. Dodaću da sam zbog nekih razloga mogao čvrsto da računam na to da ce mi S. s velikim zadovoljstvom ispuniti svaku moju molbu; razume se, samo ako je to u njegovoj moći.

— Kako bi bilo da vi zamolite generala da napiše neki redak preporuke, šta kažete?, — rekao sam mu tada.

S. je malo razmislio.

— Može!, — rekao je.

— Ah, toliko biste nas zadužili. Samo, kako ćemo, vi kažete da ne odlazite njemu kući?

— Ništa zato, može, — potvrdi S.

— Vi znate, on je neobično nezgodan kod takvih molbi. On je nedavno odbio i svoju sestru...

— Znam, znam, no... da probamo, sutra ću vam odgovoriti.

— Šta, već sutra!

Tako je i bilo. Sutradan smo u rukama imali najpovoljniju preporuku. General je pisao gubernatoru:

»Ljubazni prijatelju i stari druže, Mihail Stepanovič, preporučujem ti donosioca ovoga pisma, tebi ponovo potčinjenog činovnika i veoma dragog mladog čoveka; ja ga ne znam i nikad ga nisam ni video, ali su mi o njemu govorili veoma lepo ljudi kojima verujem, pa se usuđujem da ti pišem; ako budeš obratio na njega svoju posebnu pažnju time ćeš veoma, veoma zadužiti onog koji te u duši nosi i pamti, tvoga

Ivana N. N.«

Pismo nam je doneto namemo nezatvoreno, kako bismo mogli da ga pročitamo. Možda je S. hteo da se pohvali preda mnom. Sam general je ispisao adresu na kovertu, a S. je u rukama imao mali generalov pečat s monogramom koji mu je ovaj bio poverio.

— Znate li, pa to je čudo!, — uzviknuo sam ja. — Kako ste to

sredili?

— Za svakog je potreban drugi način, — nasmeja se S.

— Objasnite. Neobično je zanimljivo!

Seli smo. Mladić ode, a ostadosmo nas dvojica. S. se osvrtao sa zadovoljstvom. Prvo, bilo mu je drago što je meni učinio, a dmgo, bio je i sam veoma zadovoljan. To je bilo neko zadovoljstvo majstora koji je savladao veliku prepreku.

— Reći ću vam sve, ali da ostane među nama, — poče on da priča. — Opet vam kažem: za svakoga je potreban drugi način. Ali, postoji jedan način koji je pogodan za najrazličitije slučajeve u životu. Baš njega sam ovde koristio. Ušao sam onomad kod generala, u dvanaest sati, kod kuće je. Već sam vam rekao da on rado igra karte sa mnom, i još, on rado sluša kako ja pričam. Meni, vi to znate, nije do priča, ali ljudi vole da slušaju, i mnogo im je do toga stalo. Ja se viđam s generalom već četiri godine. On sada zna da ja nikako nisam neki parazit ili tamo neki pique-assiette, kako je o meni mislio pre dve godine. Ali, i ja dobro znam da će možda proći godina i dve dok se on reši da me pozove u kuću... I, evo, ja dolazim sam, sasvim neočekivano. General me lepo prima, ali na licu mu se vidi pitanje, i to pitanje postaje sve veće iz sekunde u sekundu. Obično je bivalo da ja i on, kada se sretnemo kod S-ckih, počnemo da se smejemo, ili ja počnem nešto da pričam. Sada, pak, ja ne odgovaram na njegov smeh, i pravim se nekako zbunjen. Otežem tako, i ništa ne govorim. Pitanje na generalovom licu postaje neizdržljivo. Odjednom mu u lice kažem da sam došao s vanrednom molbom. Podvucite ove reči tri puta. General odgovara: »Šta zapovedate, no?«, i nervozno pomera fotelju, postaje ozbiljan. Među obrvama mu neprijatna bora. Počinjem nekako izdaleka, kao na silu, bunim se, kao da ne znam šta ću sa svakom reči, i ostavljam utisak čoveka koji pati. »Ima, velim, takvih slučajeva u životu... Nemaš ponekad baš kome da se obratiš. Veoma, veoma mi je teško što moram da uznemiravam vaše blagorodstvo. Ali, takve su okolnosti... Kada biste znali vi, generale, koliko me košta ova odluka! Kada smo se sretali kod S-ckih, na pamet mi nije padalo da ću biti prinuđen... kao sada, evo, u ovom momentu, da uznemiravam... lično... i to baš u nevreme...«.

Rečju, sigurno je došao da traži novaca! I, možete zamisliti, general je već počeo da crveni, gleda me vlažnim očima, pati, ne

može od mene da se odvoji... A ja sve upornije i upornije na onu temu. Po nekim obrtima u frazama, dajem mu na znanje da, ako sam došao po novce, to mora biti neka poveća suma. Zamislite sada i sami: ja za generala nisam više takav čovek kome se može odmah odreći, koji se može tek tako ispratiti. Mi smo na istoj nozi... Mi ćemo se još sretati... No, ja veoma dobro znam da on nikome i ni pod kojim uslovima ne daje novaca. Osim toga, ja takođe znam da on neobično voli da igra sa mnom karte — i rastati se s ovakvom pomišlju bilo bi veoma teško. On je prošle nedelje, kada smo se upustili u jednu beznadežnu partiju, rekao kako ni s kim ne igra s takvim zadovoljstvom kao sa mnom... I, eto, posle ovakve molbe, kakve karte? Rečju, namučio sam ga... Nagnao sam ga da do dna ispije čašu, izmučio sam ga, smršao je tu preda mnom za tih četvrt sata! I, evo — umesto da počnem o novcima, »hiljada, kažem, dve-tri, generale, i to za kratko vreme«, — ja sam odjednom počeo sasvim drugim glasom: »Evo, velim, mlad čovek ide u T. guberniju, potrebna mu je preporuka, ja sam u takvoj situaciji da ne mogu da mu odbijem. Samo dva-tri retka s vaše strane, i ne možete ni da zamislite koliko biste nas usrećili...«

Ne možete ni da zamislite kako mu je bilo drago! On je poskočio kao u nekakvom ushićenju, pao mu je kamen sa srca; da mu zatraže u tom momentu da napiše četiri preporuke, on bi sve to odmah učinio, i to iz čiste dobrodušnosti! Ja sam mu sam sve izdiktirao. Pogledajte samo potpis... Po njemu možete prosuditi kolika je bila sreća ovog čoveka. Ispratio me je do vrata, veoma me je ljubazno korio zato što sam se toliko ustezao oko takvih beznačajnih stvari. Istina, još me nije pozivao sebi, ali ja sam već primećivao kako mu se s usana otkidaju reči: »To zbog čega, veli, Pavel Mihajlovič, nikad ne navratite, onako prosto...« Dogovorili smo se da se vidimo kod Š-ckih. Obećao sam da ću mu pričati veoma zanimljive stvarčice o Aleksandru Mihajloviču... Rečju, ja vam zauvek preporučujem, — završio je S., — da ako vam zatreba u nekoj prilici da od nekoga izmolite nešto, i ako ti ide teško, onda je najbolji način napraviti se kao da tražite novaca. Razume se, valja voditi računa o čoveku: ukoliko su raniji odnosi bili delikatniji, utoliko je bolje. Dođite u nedogovoreno vreme, iznenadite ga dolaskom, napravite izraz lica kao da patite, počnite izdaleka, ugnjavite čoveka, poplašite ga — i odjednom sasvim drugim glasom pređite na stvar zbog koje ste tu. Verujte, biće vam do te mere

zahvalan, da vas nikako neće odbiti. Sve što budete hteli, dobićete. Ovo je najbolji način. Uostalom, ja vam ovo pričam u poverenju...«

S. je bio veoma zadovoljan što mi je sve to saopštio, i ja sam shvatio zbog čega je njemu sve tako polazilo za rukom...

INOSTRANA ZBIVANJA

17. septembar 1873. godine

U poslednje vreme, u Evropi su se desila tri veoma znatna događaja: 1) Frošdorfski susret, 2) konačno čišćenje teritorije Francuske posle neprijateljske najezde, i odlazak poslednjih nemačkih snaga, i 3) vanredna poseta italijanskog kralja Beču i Berlinu. Ova tri veoma važna događaja mogu da imaju neobične posledice u Evropi i, što je najvažnije, to može da bude u najskorijoj budućnosti.

U Francuskoj sada svi, naravno, postavljaju samo jedno pitanje: šta se moše dogoditi sada, u ovom trenutku? Tu nije reč o dalekoj budućnosti, nekom konačnom sređivanju — tekući događaji su stigli do tačke najveće zategnutosti.

4-og septembra, na primer, na pariskoj berzi su se pronosili glasovi (kasnije se pokazalo da su bili lažni) da je grof Šamborski odlučio da se odrekne svojih pretenzija u korist pariskog grofa. Ove glasine su izazvale znatan skok kursa.

I, tako, jadni Francuzi su u takvoj situaciji da više i ne sumnjaju da im se sve sada može dogoditi. Oni, čak, veruju u mogućnosti grofa Šamborskog, i najmanje poboljšanje stvari (?) koje bi doneo Pariski grof uzimaju kao nešto radosno.

U njih se ovih dana dogodilo nešto — doduše, to su predviđali i znali svi već odavno — što ih je zbunilo sasvim neočekivano. U zvaničnom listu od 4-og (16-og) septembra je bilo objavljeno:

»Konflan i Žarni, poslednje okupirane oblasti, bile su očišćene juče u 7 časova uveče. U 9 časova nemačke snage su prešle granicu. Teritorija je slobodna konačno«.

Zbog ovoga se, pre gotovo tri godine, i okupila sadašnja francuska Narodna skupština; nacija koja je stradala poručivala je tada skupštini: uspostaviti potreban red, platiti milijarde i očistiti teritoriju. Istina, Narodna skupština je sve vreme, a poslednje godine najviše, uvek

većinom odbijala ograničavanje svojih kompetencija. Mnogo puta se Skupština direktno izjašnjavala za to da se utvrdi konačna odluka o sudbini Francuske, pre nego što se Skupština raziđe. Ogromna manjina u Skupštini (gotovo sva levica) uzimala je kao granicu svoje nadležnosti samo oslobođenje teritorije. Ogromni, možda najveći deo javnog mnjenja Francuske je, naravno, u tom pitanju na strani one manjine u ovom Domu. Ali, sve dok su se nemački vojnici nalazili u Francuskoj — ovo pitanje je bilo samo sporno pitanje, a čin je bio čin za sebe. Slagali se ili ne, ipak se ne mogu razići dok se i poslednji nemački vojnik nalazi na francuskoj teritoriji. I, evo sada, 3-ćeg septembra, stvar je okončana, i svi su odjednom osetili da pitanje: »Šta je sada ostalo da se učini?«, obavezno i neodložno valja da bude rešeno.

Razume se, rešenje mora da bude silom. Nikakav sporazum nije mogućan, što je dokazao i sam sporazum od 24, maja, prilikom zbacivanja Tjera. Ovog rešenja silom prihvatili su se odavno, ali sada, kad se pitanje šta da se radi uporno i ponovo nameće, aktivnost svih partija, neprijateljski raspoloženih jedna prema drugoj, mora da se poveća deset puta. Do novih zasedanja Skupštine, koja je sada na odmoru, sudeći prema događajima, ima još mnogo. I kada bi neka od ovih partija imala makar malu mogućnost da izvrši nasilni prevrat, ona bi to i učinila.

Nasilni prevrat bi mogao da izvrši samo maršal Mak Mahon, pošto on ima vojsku u rukama... Ali, o tome ćemo posle. Ima verovatnosti u pretpostavci da se Narodna skupština može sastati i pre roka.

Nasilje u rešavanju nasušnog pitanja — šta sada učiniti? — prvi su primenili legitimisti. Tu se desilo nešto čak ne političko — desilo se nešto strasno, nestrpljivo, bez mere nervozno, nešto grozničavo, što se inače dešava ljudima koji celoga veka nikako ne mogu da shvate situaciju u kojoj se nalaze (to liči na ono kako ponekad u nas postupaju Poljaci). Sada je sasvim očito da je savez od 24. maja bio zaključen isključivo zbog obaranja Tjera. Gotovo se može reći da oni nisu razmišljali o budućnosti, o tome kako će se odnositi između sebe odmah posle obaranja Tjera. Oni nisu davali jedni drugima nikakvih obećanja, osim onih za sutradan, koja sa sadašnjim stanjem stvari nisu u vezi. Oni su svi znali da će svak delovati za račun svoje partije, i da će se danas-sutra, ako zatreba, dograbiti za kose. Najborbenija i

najbrojnija od tih partija počela je da deluje s nekom čudnom i, ničim neopravdanom, verom u sebe. Ali legitimisti i klerikalci su uvek tako postupali u novijoj istoriji Francuske. Počelo je, kao što u legitimista i klerikalaca inače biva, od potpunog zanemarivanja javnog mnjenja: pritisak na štampu i javne skupove, kao i proganjanja, počeli su odmah. U francuskom narodu, na selu, a delimice i u gradu (ali ne i u fabričkih radnika), primetan je, u poslednje vreme, stvarni religiozni pokret. Sveštenstvo je odmah počelo da koristi tu činjenicu — ali bez osećanja mere, bez razumevanja za javno mnjenje, s grubošću koja je nanosila štetu i samoj religiji. Počeli su da organizuju i veštački izvode cele ceremonije javne molitve, arhiepiskopi su slali buntovničke poslanice, tražili su i kredite za izgradnju novih katedrala, pa su čak naumili da istaknu zahtev da se donese zakon prema kojem bi svaka sednica Narodne skupštine morala da počne molitvom, što je za Francuze neprihvatljivo i primitivno. Oni su na veoma glup način, i znajući da je to glupo (to jest, više ne štedeći sebe), zabranjivali ovacije i slanje zahvalnih adresa Tjeru, čak su zbog toga proganjali ljude. Oni nisu dozvoljavali da se praznuje dan oslobođenja teritorije, dokazujući tako da u tom oslobođenju nisu ni učestvovali. Povodom ovog velikog događaja oslobođenja, nisu dozvolili ni najmanju amnestiju, makar onako spolja gledano, za političke prestupe — što ne bi propustila da učini bilo koja evropska vlada svojim podanicima u vreme velikih narodnih svečanosti i nacionalnih radosti. Rečju, postupali su prezirući sredinu, neobično snažno uvereni u sopstvene snage. I, evo, odjednom je sve sad otvoreno pohrlilo grofu Šamborskom. Došlo je do susreta predstavnika dinastija — Orleanske i Burbonske. Teško je i zamisliti za sada: šta je hteo upravo ovim da kaže grof Pariski? Orleanska dinastija, koja ima nešto malo pristalica u Narodnoj skupštini, među svim partijama koje danas opterećuju Francusku ima najmanje izgleda da se domogne prestola. I ta dinastija, koja je najviše učinila za Francusku, obezbedivši joj 18 mirnih godina, ipak joj je neobično dosadila, i Francuska se ni na koji način neće pomiriti s njom. I, još, ona je iživela svoje vreme, i sada su zahtevi zemlje drugačiji. Orleanska dinastija, sa svojom blagošću uprave i svojim razumnim liberalizmom, nije po meri sadašnjih zbivanja. Ipak je do susreta došlo, i obe partije, sjedinivši se, nadaju se da će imati većinu u Narodnoj skupštini. Ali, šta je ta Skupština koja

bi proglasila i grofa Šamborskog za Henrika V, kad bi to samo bilo mogućno? Postoje činjenice, istorijska fakta koji se ne mogu ignorisati. Jesu li te činjenice dobre ili nisu, nose li u, sebi život ili smrt — to je svejedno u ovom sadašnjem problemu. Glavno je da su one tu, i da ih je nemogućno preskočiti. I, kao posledica tih činjenica, grofa Šamborskog s njegovim autoritetom »po milosti Božjoj« (i s pravom osvajanja u petom veku, dodaćemo mi), Francuzi sada ne mogu nikako prihvatiti. O, oni bi, može biti, i prihvatili! Jer, samo tek osmina naroda veruje u principe 89-te godine, i zna za njih. Ostali žele mir i jaku vladu, i to do te mere da su spremni da prihvate kakav hoćete autoritet — samo ako je to nesumnjiv autoritet. No, u tome je i stvar, što niko osim legitimista ne može da veruje autoritetu grofa Šamborskog. Naravno, sada sve, baš sve može da se desi, može čak i Šamborski da uđe u Pariz na belom konju... ali to bi potrajalo samo dva dana, i samo u tom slučaju ako bi maršal Mak Mahon stavio svoju maršalsku palicu u izbornu kutiju. No — a izgleda mi da je to veoma važna činjenica — i Frošdorf i ceo ovaj legitimistički pokret odvijaju se bez ikakvog učešća maršala Mak Mahona. Bar nema niotkud o tome nekih pouzdanijih vesti. Rečju, agitatori računaju isključivo na sopstvene snage. Zanimljivo je da su od svih legitimista najnestrpljiviji, najnetrpeljiviji, najuvereniji i najviše odvojeni od tla u isto vreme — klerikalci, sveštenstvo.

Predstavnici monarhističkih partija vode aktivne pregovore s grofom Šamborskim — kao da je cela stvar u njemu i u njegovoj saglasnosti. O mišljenju nacije niko od njih ne vodi računa. Tako mora da bude: čisti legitimisti su uvek negirali Francusku, i to su potpuno dokazali, istorijski gledano. »L'etat, c'est moi, la nation c'est nous«[22]. Neobično komično već deluje i sama pojava grofa Šamborskog! Izgleda da je on potpuno uveren da je reč samo o njegovoj saglasnosti, on misli da je dovoljno samo da pristane da caruje — sva će Francuska pasti pred njim na kolena. Kažu da je on ovih dana — u pregovorima s delegatima desnice o namerama koje mu se pripisuju, prema kojima bi on počeo rat s Italijom — navodno odgovorio kako bi to bilo nerazumno s njegove strane, jer on zna da Francuska nije spremna za rat. Neophodno je, — zaključio je on, — da Francuska prikupi snage i da se organizuje, — ali je iznad toga »potrebno ostaviti slobodu postupka knezu Bizmarku, i on će tako sam uništiti svoju

tvorevinu«.

Ako je grof Šamborski zaista izrekao o Bizmarku ovakve reči, onda je uman čovek. O njegovom umu, međutim, niko nikad nije imao nekih sigurnih dokaza, pa je lako mogućno da su ove reči o Bizmarku (ako su one uopšte izrečene) tuđe reči; možda je grof samo ponovio tuđe reči, ko zna, možda baš smišljene za njega i za ovu priliku. Kraljevima koji se vraćaju svom narodu ponekad smišljaju takve reči za priliku prvog susreta. Ako me pamćenje služi, knez Taljeran je Luju XVIII, koji se posle mnogo godina odsustvovanja vraćao u Pariz, smislio bio onu frazu: »Rien n’est change, il n’y a qu ’un frangais de plus!«[23] Ovako ili onako, grof Šamborski, iako je uman čovek, ništa ne razume u svojoj naciji. Ovde nije reč o umu, nego okolnostima. Nema ničega težeg od toga da sličan nasledni kralj upozna svoju naciju. Tamo gde se pristalice kralja organizuju u partiju, tamo takav kralj od početka do kraja svoje vlade vidi samo ljude svoje partije, a ako kad i čuje za ljude drugih partija — smatra da su oni sišli s uma. Grof Šamborski obećava da neće objaviti rat Italiji (to jest, rat za papu). Ali, on govori samo o sadašnjem trenutku, o tome da Francuska nije sada spremna za rat. Takav frazeološki obrt može da znači da, kada Francuska predahne i pripremi se za rat... onda... Zar je mogućno da se »zakoniti«, pravi Burbon, francuski kralj odrekne svoje vekovne titule »najhrišćanskijeg kralja«? Stara Francuska je od davnina, vekovima tivela u duhu katoličke ideje koju je proklamovala, čiju je zastavu visoko podizala, koja se uvek borila za Rim, nasuprot nemačkoj ideji koja se priklonila Reformaciji sa svim poznatim posledicama. Tako nešto je neodvojivo od francuske ideje, od francuske nacije — glavne predstavnice germano-romanskog plemena — Francuska je, bez obzira na 89-tu godinu, u toku celog XIX veka (Luj Filip, Napoleon III, Tjer) uporno branila katolicizam, Rim i papinu svetsku vlast. Sada, pak, u ovom momentu, može se naslutiti da će glavni sukob između Nemačke i Francuske na čelu ostalih katoličkih država (ako se uopšte stvori takav savez katoličkih država) biti upravo zbog Rima, i zbog obnove rimskog katolicizma kao drevne ideje... Nisu tek onako u Berlinu preduzeli krstaški pohod »ognjem i mačem« zbog konačnog uništenja »rimske ideje« u Nemačkoj, pa su zato posebno izmislili »starokatolike« umesto tradicionalnog katolicizma, i tako načinili zamenu (knjiški). Sami nemački katolici rimskog obreda ne bi onoliko

mogli da uzmemire Bizmarka. Tu je reč o nečemu drugom, opet se predoseća da će se rimska ideja obnoviti, njenu će zastavu podići baš taj krajnj i zapad Evrope — upravo ovi krajevi iz kojih su tek nedavno povukli svoje poslednje vojnike... Uostalom, ovu našu ideju sada nećemo razvijati i detaljnije dokazivati. Neka ona ostane samo pretpostavka.

Što se tiče zastave — trobojke, francuske republikanske zastave, grof Šamborski još ništa nije odlučio. Izgleda, bilo je nekih poruka od pape da bi se trebalo složiti, ne biti tvrdoglav, popustiti. On nije ništa odlučio, ali čuje se da će ovako biti: nacija će (Narodna skupština) predati krunu, i o zastavi neće biti govora, i, eto, tada će on uzeti i darovaće Francuskoj, sam, njenu dragu trobojku kao milost, i na opštu radost. Što se tiče Ustava, on je rekao da, ako se stara povelja (iz 1814. godine) s kojom su već došli Burboni (bio je, dakle, presedan) makar malo izmeni prema sadašnjim okolnostima, to bi moglo da bude dovoljno. Razume se, u tom slučaju bi se uopšte pravo glasa ukinulo (to pravo je posebno drago Francuzima — uostalom, ne zna se zbog čega, jer besmislenijeg izuma, naravno, nema, i nije ni bilo čak i među svim onim besmislicama koje je u našem veku Francuska dala). Nema sumnje, grof Šamborski se vraća u Francusku čvrsto uveren da će je usrećiti, ali njegov povratak — kako ga on zamišlja — podseća mnogo na povratak spahija — dobročinitelja u svoje selo.

O, neće on njima dopustiti da padnu na kolena! To jest, kada ga u zamku Šambor (čuje se da će za tu priliku on preći u zamak Šambor) Narodna skupština, držeći krunu u rukama, bude molila »da sebe vrati Francuskoj«, on im neće dopustiti da padnu na kolena. On dobro, sasvim dobro razume svoj vek! Ali... ako oni budu baš izrazili želju da padnu na kolena, to neće biti tako loše. A u znak zahvalnosti, on im ipak to neće dozvoliti, pa makar oni i počeli već da padaju na kolena. Ali, zato je toliko puta bezazlena uobrazilja grofa Šamborskog, u tišini Frošdorfa, zamišljala kako će ga Parižanke, kada na belom konju bude ulazio u Pariz, obasipati cvećem, kako će narod ljubiti kopita njegova konja. To neće moći da spreči, sve će morati da dozvoli — jer to je prirodno, i čini čast obema stranama. Ljube, eto, kopita i konju jednog drugog Burbona, njegovog rođaka, španskog pretendenta Don Karlosa. Tamo se to zaista događalo, nekoliko puta, po selima...

Ko može to da spreči, te svečane ulaske i druge fantastične

prizore koji nas očekuju u bliskoj budućnosti? Razume se, posle ovakvog pitanja u prvi plan izbija pojava starog maršala Mak Mahona, o kome smo bili počeli da govorimo. Ali, pre nego što budemo opet o tome progovorili, pomenimo još jednu neobičnu političku okolnost o kojoj do sada niko nije rekao ništa u Evropi, iako se ona primećuje već tri i po meseca, i, evo, Građanin će o tome prvi progovoriti. Evo o čemu je reč.

Maršal Mak Mahon, »stari maršal«, »čestiti maršal«, »hrabri maršal«, »čestiti stari vojnik«, itd., itd., bio je do 24. maja ove godine lice poznato svima u Evropi, ali samo s jedne svoje ograničene strane. On je služio, tukao se i istakao se, i o tome su uvek pisali u novinama, ali koliko i o drugim maršalima koji su se isticali. Pa, i manje nego o drugima: Bazen je, na primer, bio uvek poznatiji, a posle francusko-pruskog rata u kome se istakao njegovo je ime postalo mnogo poznatije — posebno sada, na primer, kada se priprema njegov završni proces u Trianonu, koji unapred uzbuđuje Evropu i Ameriku, više nego svetska izložba u Beču ili Šahov put koji su, uzgred budi rečeno, odjednom svi zaboravili (ta kada je, doista, bio taj Šahov put, pre deset godina možda?). I evo, odjednom, taj toliko poznati maršal Mak Mahon od 24. maja, to jest od dana kad je izabran za predsednika francuske republike umesto Tjera, stiče neobičnu, veliku, kolosalnu popularnost. Ta popularnost traje već četiri meseca. I, eto, za sve to vreme, od prvog do poslednjeg dana, sve svetske novine, a francuske posebno, obasipaju samog maršala svim tim nazivima koje smo već naveli: »stari maršal«, »čestiti vojnik«, i sličnim. Najviše se insistiralo na rečima »čestiti i hrabri«, te su reči najčešće ponavljane. Ništa laskavije, reklo bi se, za starog i hrabrog vojnika, ali, eto, ispalo je obrnuto. Uvek se primećivalo neko, reklo bi se, lukavstvo — uostalom, neizbežno, neočekivano i mimo volje — kao da su se u nečemu dogovorili. Jer, svi ti divni epiteti — »čestiti, hrabri«, i drugi — uzimani su samo zbog toga da se izbegne reč »pametan«. I to, kao, baš tako je i bilo. I, izgleda, stvarno je tako i bilo. Ni jednom nije rečeno: »naš umni, dalekovidi maršal«. I to se uvek tako govorilo s nekom iskrenošću, nekako naivno — veoma jasno. I dok su druge hvalili zbog političkog uma, zbog dalekovidosti u razmrsivanju zapletenih okolnosti, čulo se baš ovo: »čestiti maršal«, »hrabri čestiti vojnik«, »u njega se možemo ponadati«, i slično. Neće on delovati,

nego mi (nije on za to nadležan), no hrabri vojnik nas neće ostaviti, čestiti vojnik će nas čuvati, mi smo s njim kao Bogu u nedrima, i kada tome dođe vreme uzećemo mu sve i njega ćemo ispratiti sa zahvalnošću, i njemu će to biti milo — jer on je »hrabri vojnik«, »čestiti maršal«, »čestiti, hrabri, stari vojnik«!

Rečju, mi čvrsto verujemo da, bez obzira na to koliko je maršal Mak Mahon hrabar i čestit, ipak za njega nema u ovom trenutku ničeg odvratnijeg nego što su ovi epiteti »hrabar« i »čestit«. Ko poznaje psihologiju čoveka, a posebno psihologiju hrabrog i čestitog vojnika, složiće se s ovim.

Ponovićemo, opet, jasno da je ova činjenica, koja je došla do izražaja 24. maja, nešto veoma važno, ali da političke okolnosti još nisu uočene dovoljno jasno, i sve će to imati uticaja na zbivanja u Evropi, možda i u najskorijoj budućnosti. Šta bi, na primer, sada bilo najprijatnije čestitom i hrabrom maršalu? Nema sumnje, najprijatnije bi bilo kad bi mogao da dokaže celoj Evropi, i posebno Francuskoj, da je ne samo stari i čestiti, nego i najumniji maršal. To je, izgleda, divan i besprekorno plemenit čovek, ali i, kako izgleda, ćutljiv čovek, od onih koji mnogo šta zadrže u sebi. Reći će, možda, da je to nisko tako se vređati, na tako visokom mestu. Ali, to biva potpuno nesvesno, i još, ko zna?, — može biti, on ima i pravo u svom uveravanju da je on, ipak, dovoljno uman maršal. Neke činjenice kao da opominju na to. U početku, posle 24. maja, razume se, on nije dovoljno jasno sebe istakao, nije još bilo došlo do onog glavnog: on je bio kao neka vrsta čvora koji je vezao ono što se ne da povezati, zahvaljujući čemu su svi nekako mogli živeti i kretati se. Što se ide dalje, partije se sve više razgolićuju. Kada je došao Frošdorf, došli su i ozlojeđeni i ostrvljeni bonapartisti. Republikanci svih boja čekaju svoj trenutak udara da se i sami pokažu, oni to po svom običaju ne umeju — ali silno žele. No, šta će biti ako Narodna skupština zaista izabere Šamborskog? Hoće li tada čestiti stari vojnik ustati, pokloniti se i predati izabranome dizgine u ruke? I, evo, mi sve više i više verujemo da će on tako i postupiti samo u tom slučaju ako je doista samo to, čestiti vojnik. Naprotiv, mi mislimo da će on poželeti da pokaže i svoj um, da pokaže celoj Evropi kako on može, baš on, da izmisli nešto mnogo umnije nego što je izbor grofa Šamborskog. I, što je najvažnije, s takvom silom kakvu ima u rukama — s vojskom! Po našem mišljenju, on je čak i doveden u

takvu situaciju bez izlaza da je čak obavezno prinuđen da smisli nešto sam, svojim umom, nešto pametnije i originalnije — on ne može da postupi drugačije, sem ako neće da ostane, i to zauvek, »naš stari vojnik, naš čestiti vojnik, naš hrabri vojnik« — samo to, i ništa više...

*

Ali, o tom položaju predsednika francuske republike, o razlozima takvog položaja, i o svemu što se tiče uvaženog maršala i njegova stava prema aktuelnom trenutku, mi ćemo govoriti posebno u sledećem tekstu — za sada smo, po svemu sudeći, i bez toga prekoračili obim našeg napisa koji nam je

Redakcija odredila. Zbog toga ćemo u narednim brojevima Građanina nastaviti naše prikazivanje inostranih zbivanja i nadamo se da, prema mogućnostima, nećemo kasniti za njima... Ali, završavajući hroniku, pođimo malo napred, i pogledajmo jedan skorašnji, neobično važan telegram iz Berlina:

»Berlin (24. septembar). Juče, na svečanom ručku u Beloj sali berlinskog carskog dvorca, car Vilhelm je podigao zdravicu: »U zdravlje moga brata i prijatelja, italijanskog kralja«, na koju je kralj Vitorio Emanuelo odgovorio zdravicom: »U zdravlje moga prijatelja, nekadašnjeg saveznika, Njegovog veličanstva imperatora nemačkog!«

Knez Bizmark stići će u Berlin danas, u šest časova posle podne«.

Obećavamo da ćemo govoriti detaljnije o italijanskom kralju i njegovom putovanju, jer to je jedan svakako od najvažnijih događaja u celoj ovoj godini. Primetićemo samo, za sada, istrčavajući opet malo napred, da kralj Vitorio Emanuelo uopšte ne voli da putuje. To je kralj-džentlmen, jednostavan, ponosan i s mnogo taktičnosti. On se nipošto ne bi odlučio da napusti Italiju da za to nije bilo veoma važnih razloga. Zna se, uobičajeno je da se odmah nude uveravanja da u ovom slučaju nema ničega čisto političkog; francuski poslanik je dobio formalna uveravanja italijanske vlade: šta, veli, znači ovo putovanje?, — i dobio je odgovor da je sve to samo izraz vatrenih i prijateljskih osećanja koje od davnina osećaju jedan prema drugom obojica monarha, i slično, u tom smislu. Na diplomatskom jeziku, to znači tačno ovo: mnogo ste nešto radoznali. I, zaista, ovo je neka bezazlena radoznalost za jednog diplomata!

Retko je kome priređen tako svečan doček u Berlinu kao italijanskom kralju. Njegov dolazak u Berlin je popularan u nacionalnim

razmerama. U Beču su ga primili lepo, pa ipak ne tako kao u Berlinu — i za to ima razloga...

24. septembar 1873. godine

Ovoga puta ustupamo prostor u Građaninu i drugim vestima-pregledima. Saopštićemo samo najvažnije prošlosedmične političke telegrame.

»Versalj, 13 (25) septembar. Danas je održana sednica stalne komisije Narodne skupštine, u kojoj se ništa značajnije nije dogodilo.

Zatim je usledio sastanak šezdeset poslanika koji pripadaju različitim strujama Konzervativne partije. Na tom sastanku razmotrene su, jedna za drugom, sve prepreke koje stoje na putu restauracije monarhije. Prisutni su se složili u svim pitanjima«.

»Pariz, 13 (25) septembra. Zvanični izveštaj iz Španije javlja da su se bande karlista, koje su opsedale Tolozu, razbežale opazivši dolazak vladinih trupa pod komandom Morionesa. Moriones je ušao u Tolozu«.

»Berlin, 14 (26) septembar. Danas u 10 časova uveče italijanski kralj odlazi iz Berlina u Italiju.

Juče je knez Bizmark posetio italijanske ministre u dvorcu i imao s njima višečasovni razgovor«.

»Pariz, 15 (27) septembar. Biro odseka desnog krila imaće sednicu 22. septembra (4-og oktobra), zbog sastavljanja programa koji bi trebalo da bude podnet na odobrenje članovima Narodne skupštine 27-og septembra (9-og oktobra). Ako Skupština u tom sazivu bude odobrila ovaj program, onda će u njeno ime biti upućen poziv grofu Šamborskom da otvori plenamu sednicu Narodne skupštine. U toj adresi biće izloženi konačni uslovi pristalica obnove monarhije u Francuskoj.

Princ Napoleon se priključio savezu republikanaca i bonapartista koji je predložio radikalski list Avenir National.

Sutra se u Perigjeu priređuje banket u čast Gambete«.

»Berlin, 14-og (26-og) septembra, noću. Italijanski kralj je otputovao, danas u deset časova uvečer, s herlicke stanice, vozom. Na železničkoj stanici on se najsrdačnije oprostio s imperatorom Vilhelmom. Carevi su se zagrlili i poljubili. Kraljev oproštaj s naslednim

princem i princem Karlom bio je veoma srdačan. Stanica je bila osvetljena bengalskom vatrom, velika masa sveta je ispratila kralja Vitoria Emanuela povicima oduševljenja«.

»Pariz, 16-og (28-og) septembra. List Republique Francaise odbacuje savez s bonapartistima, tvrdeći da republikanci ne žele da imaju ništa zajedničko ni sa sledbenicima Burbona ni s pristalicama imperije-monarhije«.

»Madrid, 15-og (27-og) septembra. Pobunjeničke fregate »Numansija« i »Mendec-Nunec« bombardovale su 14-og (26-og) septembra grad Alikante, celih sedam časova. Grad je pretrpeo velike štete od bombardovanja, ali se branio junački, i naneo je takve štete pobunjeničkim brodovima da su se ovi morali povući«.

»Pariz, 17-og (29-og) septembra, uveče. U govoru koji je održao juče u Perigjeu, na banketu, Gambeta je tvrdio da Francuska odbacuje naslednu monarhiju, i traži da bude konačno proglašena republikom od strane ponovo izabrane Narodne skupštine«.

»Pariz, 18-og (30-og)) septembra. Prema poslednjim vestima, izgleda da su reči koje su pripisivane Gambeti, na ručku u Perigjeu, samo utisak koji je stekao jedan dopisnik u razgovorima koje je imao s Gambetom«.

»Versalj, 18-og (30-og) septembra. U Zvaničnim novinama objavljen je dekret o hitnom formiranju 18 armijskih korpusa. Ti će korpusi kasnije biti razmešteni u 18 okruga, na koliko će i Francuska biti podeljena. Pored ovoga, dekreti određuju i komandante korpusa, među kojima se nalaze generali Klenšan, hercog Omalski, Dikro, Burbaki i Orel de Paladin. Obnarodovani su, takođe, i dekreti o formiranju novih pukova. Ukupno će biti 144 pešadijska puka, 70 konjičkih pukova, 38 artiljerijskih. Podela Francuske na 18 okruga još nije konačno rešena«.

»Pariz, 18-og (30-og) septembra. Pismo grofa Šambora dvojici poslanika departmana Gero s negodovanjem odbacuje optužbe radikala koje su pune kleveta i izražava liberalne i pomirljive namere. Mak Mahon je primio grofa Arnima i turskog poslanika. Srpski knez odlazi danas uveče, i na putu će se zadržati u obilasku logora u Buržeu«.

»Pariz, 19-og (1. oktobra) uveče. U govoru koji je održao u Perigjeu, Gambeta je rekao da bi republika bila pobednica u ratu s

Nemačkom, samo da monarhisti nisu našli za potrebno da zaključe mir. Mesne vlasti su zabranile da se na ulicama prodaje list Republicain de Dordogne koji je objavio Gambetin govor.

Tjer je napustio Lozanu i vraća se u Pariz«.

»Pariz, 20-og septembra (2-og oktobra). Jutros je Tjer stigao u Pariz. Ženevski žurnal tvrdi da su Tjerov odlazak iz Švajcarske ubrzala pisma iz Pariza, u kojima se zahtevalo da požuri s povratkom«.

*

U sledećem broju mi ćemo detaljnije nešto rcći o značaju svih ovih važnijih telegrama iz Evrope. Sada ćemo reći samo nekoliko reči. Najpre vesti iz Pariza — one najsitnije pojedinosti iz Francuske imaju za Evropu mnogo veće značenje nego znatni događaji iz drugih zemalja. Grozničavost pobedničkih partija traje i dalje. Stalna komisija Narodne skupštine, koja zamenjuje Narodnu skupštinu van njenih saziva, okuplja se sporo i, kako javlja telegraf od 13. septembra, na njenim sednicama ništa značajnije se ne događa. Ona kao da ignoriše sadašnju aktivnost glavne partije, usmerenu na povratak Burbona. No, i tu komisiju većinom čine ti isti monarhisti. Zato su sednice biroa desnog krila svih boja ispunjene uzbuđenjem i vatrom. Restauracija Šambora je odlučena, vode se samo sporovi oko zastave, to jest hoće li biti trobojka ili bela — dakle, o najvažnijem pitanju u celoj ovoj stvari. Trobojka označava i priznavanje takozvanog principa iz 89-te godine. Bela zastava — to je okretanje leđa istoriji i povratak vremenima Luja XIV. Uostalom, monarhisti gaje samo takvu nadu. Potvrđuju se vesti prema kojima se u Rimu spremaju da nagovore grofa Šamborskog da prihvati trobojku. Kao što smo prošli put rekli, potpuno uverenje cele partije da će se cela stvar rešiti odlukama Narodne skupštine, nastavlja se i dalje. O narodu i vojsci kao da niko ne misli. Ovakva slepa vera partije mogla bi da navede na pomisao da postoji neka tajanstvena podrška od strane maršala Mak Mahona.

Ali, u svim drugim francuskim partijama primećuje se neko neslaganje koje raste, i neki strah pred onim što monarhisti pripremaju. Pišu o mnogim slučajevima izdaje i bežanja. Sada republikanci beže bonapartistima (kao, na primer, list Avenir National), pod izgovorom da se stvara savez bonapartista i republikanaca. U suštini, umesto da se ujedinjuju, bonapartisti i republikanci samo

prebacuju jedni drugima i kore jedni druge zbog nečega. Republikanski prvaci se drže zagonetno — najverovatnije, jednostavno ne znaju kako da pokrenu stvar.

Gambeta, obilazeći deo Francuske, ne zna je li bolje da govori ili da ne govori na banketima. Tjer se vraća u Pariz da bi »počeo da deluje« ali je, može biti, za sve kasno. Ali, novine u Berlinu, komentarišući posetu italijanskog kralja Berlinu, direktno potvrđuju mogućnost saveza država »protiv pokreta i nemira u nekim državama«, to jest, naravno, govore o Francuskoj i o mogućnosti obnove katoličke ideje, o čemu smo mi govorili u prošlom broju Građanina. Iz telegrama se vidi da se i Francuska bavi naoružavanjem i formiranjem novih vojnih jedinica.

Kasteljarova vlada je počela borbu s protivnicima republike, i, koliko se vidi, dosta energično, ali za sada je tim vestima teško verovati. Ima vesti prema kojima su Don Karlosu naneti teški udarci, ali za sada su to samo vesti iz Madrida. Istina, Kortes je odobrio novoj vladi velika sredstva — vladi Kasteljarovoj — (novčana sredstva, kao i pravo da mobiliše veću vojsku). Osim toga, ponovo je na snazi vojni zakon, dakle smrtna kazna za narušavanje discipline, ali sve je to, nadajmo se, za sada samo na papiru — i nemogućno je tako brzo uspostaviti disciplinu koja je pala. No, separatisti na jugu čine strašna nedela. Eskadra grada Kartagine (koju vlada drži u opsadi) bombardovala je grad Alikante s namerom da ga opljačka, da iz Alikantea izvuče novaca i provijanta. Zločin je izvršen pred očima pruske, francuske i engleske eskadre. Jedino je pruska eskadra htela da se suprotstavi gnusnim razbojnicima, ali nije to učinila — videvši da su francuska i engleska eskadra rešile da ostanu neutralne. Nesrećni stanovnici Alikantea su, međutim, telegrafisali lordu Grenvilu, moleći za pomoć, ali odobrenje da se pomoć uputi nije usledilo — teško je znati zbog kojih razloga. Neka to španska vlada i kažnjava neki svoj pobunjeni grad, ali ovi su razbojnici, naravno, za vlade Francuske i Engleske — samo nepoznati ljudi. I moralni i svaki drugi zakon obavezuje čak i onog koji sa strane posmatra da se suprotstavi javnom i gnusnom zlodelu, ako se ono događa pred njegovim očima i ako ima snage da mu se suprotstavi.

Grad Alikante, prepušten samom sebi, odgovarao je na bombardovanje veoma energično, iz svih svojih oruđa, tako da su dva

razbojnička broda, »Numansija« i »Mendec«, bili dosta oštećeni i prinuđeni da se u Kartagenu vrate praznih ruku. Povodom ovog zločina, španska vlada je glasno i veoma leporečivo izjavila da je svesna potrebe da pobunu separatista valja likvidirati. Da, još samo da ne prizna takvu potrebu!

Na jugu Španije, razbojništvom se bave komunisti, na severu — klerikalci. Neki ekonomisti veruju da je ta razlika u pobunama otuda što je na severu zemlja u rukama velikog broja sitnih sopstvenika (otuda konzervativizam, Don Karlos). Na jugu, pak, zemlja je u rukama veleposednika, narod je lišen prava na zemlju gotovo potpuno — otuda i proletarijat, komunizam, želja da se svojina otme silom i da se podeli među njima. Da komunizam ima ogromnu ulogu u sadašnjim nemirima na jugu Španije, u to nema sumnje.

1. oktobar 1873. godine

Pozivamo naše čitaoce da obrate pažnju na tekst našeg saradnika Z.Z., objavljen u ovom broju Građanina, »O borbi države protiv crkve u Nemačkoj«, To je nastavak onoga što je o toj sudbonosnoj borbi već pisano, pod istim naslovom, u broju 34. Građanina. Iako se u ovom trenutku političko interesovanje okreće prema drugim krajevima Evrope, tekst našeg saradnika tretira upravo taj glavni osnovni punkt oko kojeg se okreće cela politička budućnost Evrope. Tu nije reč samo o borbi rimskog katolicizma i rimske ideje svetskog gospodstva koja ne odumire i neće nestati, pa makar svet propao — tu je pred nama u zametku i borba vere s ateizmom, borba hrišćanskih principa s novim budućim principima novog društva koje dolazi i koje mašta o tome da postavi svoj presto umesto prestola Božjeg. Knez Bizmark — naravno, ne mnogo svestan toga — kao da pruža ruku novim ljudima, ateistima i socijalistima, onim svojim prezrivim i despotskim odnosom prema crkvi u novoj velikoj imperiji, čije je osnivanje pomogao svojom politikom »ognja i mača«. Setimo se, opet, onih reči koje se pripisuju grofu Šamborskom o upomom knezu: »Njega bi trebalo ostaviti na miru, i on će sam srušiti svoju tvorevinu«. Valja verovati da je ovu kolosalnu izjavu grof Šamborski dao onako nesvesno, ili barem s nekim posebnim političkim smislom. Nekako je teško poverovati, sudeći prema činjenicama, da ovakva misao može da padne na um

grofu Šamborskom.

Mi, opet, objavljujemo veliki broj političkih telegrama od ove sedmice iz Evrope, i svi su oni, opet, iz Pariza. Neosporno je da u Evropi, evo već stotinu godina, sve počinje od Francuske i, po svemu sudeći, tako će još dugo biti. To ima svoje razloge. Uostalom, bez obzira na obilje telegrama, nema ničega novog i odlučujućeg. Mi smo se zadržali na putovanju italijanskog kralja u Beč i Berlin, koje je izazvalo toliko ushićenja Nemaca i Italijana. Prošla je sedmica kako se kralj vratio u Italiju, ispraćen toplim rečima prijateljstva od strane nemačkog cara i njegove porodice — kralj je, sa svoje strane, uručio orden Anunsijade (koji daje titulu kraljevog bratanca) starijem sinu nemačkog princa — naslednika, feldmaršalu Moltkeu, i ministru predsedniku Roonu. Knez Bizmark, koji već ima ovaj orden, primio je iz kraljevih ruku njegov portret u akvarelu. Telegram kaže da je u Rimu, 21. septembra, na godišnjicu referenduma kojim je crkvena oblast priključena italijanskoj kraljevini, narod organizovao veliku bakljadu, i da je bio istaknut osvetljeni transparent na kojem su se videli imperator austriski i nemački i italijanski kralj kako jedan drugom pružaju ruke. Tako Italijani, u celini i sa zadovoljstvom, saznaju da su zadugo prekinuli svoje drevne (katoličke) veze s krajnjim zapadom Evrope, i da su se okrenuli nemačkim načelima (protestantskim). U svakom slučaju, politička bezbednost mlade italijanske kraljevine osigurana je na neko vreme veoma čvrsto. Rastavši se zauvek s kolosalnom rimskom idejom papinskog svetskog gospodstva, koja vodi direktno od ideje svetskog gospodstva starog Rima, Italijani sada gledaju smanjenim pogledom na svoju sudbinu, ali gledaju pouzdano i materijalno osnovano; i, bez obzira na prozaičnost svega toga, oni se uporno trude da organizuju svoju buduću malograđansku sreču pod zastavom Italije koja je ujedinjena u ustavnu kraljevinu. Može biti da su oni izabrali dobru stranu. Tu sve zavisi od narodnog genija i od toga koliko on ceni sebe i koliko je sebe svestan. Ovde pomalo pada u oči neka pomalo čudna, ali ne i daleka, analogija savremenih Italijana i njihovih novih saveznika, Nemaca. Ovi čestiti građani, koji onako ushićeno gledaju pomenuti transparent, takođe su, može biti, prineli na žrtvu deo svojih religioznih osećanja i verovanja, odbacujući svoga papu u ime učvršćenja svoje nove italijanske kraljevine — kao i Nemci, koji sada aplaudiraju svemu tome — u ime takvog istog

učvršćenja svoje novoosnovane kolosalne imperije i njenim novim crkvenim zakonima kneza Bizmarka.

Gledajući sve te pariske telegrame, čovek i mimo volje dolazi do jednog neizbežnog zaključka: a to je — republici u Francuskoj, po svemu sudeći, dolazi kraj. I to ne toliko sadašnjoj republici, nego njenom »principu«. Ako taj princip sada ne odoli Šamboru, on se, možda, nikad više neće obnoviti u Francuskoj. Uostalom, tu i nije u pitanju Šambor, grofu Šamborskom — iako je nešto slično teško pretpostaviti — možda i neće poći za rukom da postane kralj. Ali, i republika je više nemoguća, ipak, jer od nje su svi umorni, kako izgleda. A i šta je to, na primer, Tjerova republika, koja ima najviše sledbenika od francuske republikanske partije? To je nešto potpuno negativno. Sam je Tjer formulisao više puta svoju republiku kao nešto nužno, jer su »ni jedna druga vlada i nijedna druga partija u Francuskoj nemogući«. Ovi negativni kvaliteti ne mogu da umire umornu Francusku, koja je željna poretka po svaku cenu i sile koja će ga održavati. Utoliko više što ova negativna i, reklo bi se, jedino mogućna forma vladavine u današnjoj Francuskoj ne ukida druge partije već, naprotiv, izaziva i razdražuje sve tom svojom negativnošću, jer — svaka druga partija je uverena da će doneti nešto pozitivno i za Francusku odlučujuće u odnosu na negativnu republiku. Definisati republiku tako kako čini Tjer, znači i sam ne verovati u nju. Evo zbog čega svaki Francuz gleda na republiku kao na nešto prolazno, gotovo kao na zlo koje je, manje ili više, nužno. Ova situacija je neodrživa, i ona će sama nestati. Ona je mogla da postoji zahvaljujući Tjeru, jer je on bio snaga; stvar je bila u samom Tjeru a ne u njegovoj republici. Ali sada i Tjer više nije snaga. On sam, naravno, još to ne primećuje, jer nema tome mnogo kako je stajao na čelu Francuske! Ali, dok je on čekao i spremao se — trenutak je prošao zauvek. Nema sumnje, on će i sam biti veoma ižnenađen kad bude shvatio da je postao samo velika istorijska ličnost, neko ko od sada konačno pripada istoriji, i ništa više. Prema svemu sudeći, to će mu uskoro postati jasno.

Najverovatnije je da on sam neće tome poverovati, ali utoliko veće biće njegovo razočaranje. Nije lako odjednom shvatiti svoju potpunu suvišnost. Sada se vratio u Pariz (iz Ženeve), i ozbiljno se sprema da stupi u akciju: veoma dugo je potrajala njegova šetnja. On staje na

čelo opozicije većini u Narodnoj skupštini, i priprema se, takođe, da bude na čelu — s obzirom na blisku katastrofu koju bi donelo proglašenje Francuske za kraljevinu — prvo, levog centra koji je njegovo omiljeno mesto u tom

Domu; drugo, po mogućnosti, levici desnog centra; i treće, ako bude mogao i to, cele levice u Skupštini. Ova mogućnost da se cela levica za izvesno vreme prikloni Tjeru u Skupštini izgleda ostvarljiva. Čuje se da mu je krajnja levica već poručila da neće sporiti njegov izbor za vođu. Iako o tome još niko ne piše, nama se čini da se u ovakvoj odluci krajnje levice naslućuje ruka veštog i umnog Gambete. Ali, verovatno je da sve ove pripreme neće biti krunisane uspehom: u odlučnom momentu, ne samo mnogi delegati centra, nego i oni s levice, neće smeti da ne glasaju za grofa Šamborskog ako stvar bude počela i završila se, kako mnogi pretpostavljaju, odlukom same Narodne skupštine. Teško da će, čak i u takvom slučaju doći do debate u Skupštini: legitimisti su drski, odlučiće naglo i, čak silom će sprečiti Tjera da govori (a on je, verovatno, već pripremio sjajan govor). Legitimisti već sada glasno i otvoreno govore i pišu da bi Narodna skupština toga odlučujućeg dana trebalo da bude opkoljena vojskom. Na maršala-predsednika, kao i ranije, niko ne misli, a legitimisti su uvereni u njegovu poslušnost. No, a šta će biti ako on bude doista samo čestiti vojnik?

Tada će se grof Šamborski, naravno, domoći vlasti... na nekoliko dana. Njegovi sledbenici neće ni da znaju šta će biti sutradan posle dolaska na vlast, samo da se sada to mesto osvoji. Karakteristične su reči samog grofa Šamborskog. On je pisao jednom poslaniku da »ne može da zamisli sebe kao kralja bilo koje partije«. Šta on uobražava da je posle ovoga?

U Španiji ne ide nabolje, sve je gore. Iz Madrida se hvališu da Don Karlos samo što nije uništen, ali verovatno u takvom tvrđenju nema mnogo istine. Na jugu Španije sve je teže, a pod Kartagenom vladini vojnici beže ustanicima. Umesto sto miliona, vlada je realizovala zajam od samo deset miliona reala. Odlučili su da do novaca dođu po svaku cenu, pomoću kontribucija i poreza. U Kortesu neslaganja, i veliki broj članova napušta vladu. Verovatno će se pojaviti mnogo novih pronunciamiento — vojnih pobuna.

8. oktobar 1873. godine

Navodimo reagovanje engleskog lista Daily News na aktuelne događaje u Francuskoj:

»Ima znakova da se u Francuskoj priprema novi državni prevrat, utoliko nezakonitiji ukoliko se više prikriva iza parlamentarnih formi i parlamentarnih autoriteta, No, Versaljska skupština se nikako ne može smatrati parlamentom. Ona je prestala da bude to onog trenutka kada je, prigrabivši za sebe najviše vladine odgovomosti, lišila birače i zemlju svake odgovornosti. Sada je ona, jednostavno, neodgovorna oligarhija sama za sebe, koja drži vlast pomoću zloupotreba njoj poverenih nadležnosti«.

I, dalje, o grofu Šamborskom:

»Pretendent je, prema svemu sudeći, čestit čovek, iako se vara. Ako postoji nešto gde on ni po koju cenu ne bi trebalo da popusti, to je pitanje bele zastave... Kažu, uostalom, da je izrađena klauzula prema kojoj će zastavi biti pridodata bela traka, ili svežanj belih pera. Ali, čemu simbol kad se ukida stvar koju on izražava! Sam grof Šamborski je ništa drugo nego simbol. Van tradicionalne monarhije, čiji je amblem spreman da žrtvuje, on nema nikakvog značaja. Prihvatajući revolucionarnu zastavu, on postaje ili monarh kojeg je stvorila revolucija, ili pristaje na dvoličnjaštvo... Prihvatiti Ustav, nije osobito teško: za to je potreban trenutak, jedan potez pera, ali biti veran Ustavu celog života, pridržavati se njegovog slova i duha u najrazličitijim okolnostima, ostvarivati taj Ustav tokom niza godina — to je problem, to je iskušenje koje može da zbuni grofa Šamborskog, da ga smete zahvaljujući poznatim uticajima. Teško je promeniti prirodu svega: vaspitanja, navika, ukorenjene navike mogu da nadvladaju prvobitnu odlučnost, bez obzira na iskrenost namera... Hoće li grof Šamborski, koji je izdao sebe, biti veran Francuskoj? Mi ne mislimo da je on sposoban za lukavstvo, ali on je pokazao slabosti koje su sablažnjive i koje su u državnom smislu opasne... Skupština može da proglasi grofa Šamborskog samo za kralja Skupštine, ali ona nema moći da učvrsti njegovu vlast na francuskom tlu. Hercog Brolji i njegovi prijatelji uobražavaju da je ono što je bilo mogućno 1789. godine mogućno i sada 1873. godine. Oni ne vode računa o celom jednom veku i o društvenom sistemu koji je u toku tog veka stvoren u

Francuskoj... Škola »istorijskih restauratora« (hercog Brolji je njen tipični predstavnik) se sastoji od revolucionara-pedanata čiji su planovi — »zastarela novina«. To su antikvari, a ne konzervatori...«

Pored teksta iz Daily News-a, navodimo, takođe u odlomcima, nekoliko izvanredno karakterističnih, i za sadašnji trenutak veoma značajnih, zapažanja Luja Vejoa iz jezuitskog lista Univers, vezanih za ovu temu:

»Stari hugenoti, koji su ostali verni Anriju IV, govorili su nekad, pravdajući njegovo odvajanje od protestantizma: Paris vaut bien une messe — Pariz je zaslužio misu! Oko Anrija V guraju se sada isti takvi politikanti i ubeđuju ga na isti način da je »Pariz zaslužio da se malo zbliži s revolucijom...« Što se njih tiče, nema ničeg jednostavnijeg. Kralj, međutim, drugačije misli. Ono što valja učiniti, kaže on, valja da bude učinjeno željom i uz pomoć svih, pod vođstvom predstavnika kojeg su svi izabrali. Ja i jesam upravo taj koji sve ujedinjuje i nikog ne odbija. U vašim rukama, pak, ja ću biti sličan vama, i odmah ću postati nesaglasan i s vama i sa samim sobom.

Politikanti mu primećuju da nije narod stvoren zbog kralja, nego kralj zbog naroda. Kralj odgovara da i on isto misli, i zbog toga se ne odriče teške kraljevske dužnosti — svog nasleđenog zanata; ali, kaže da sami oni nisu narod, i nemaju predstavu o kralju, pa se može desiti da on, u rukama njihove partije, ne bude u mogućnosti da izvrši svoju dužnost ni pred sobom ni pred narodom. Oni se opet nameću, ali kralj izjavljuje da je vreme da se razgovor završi i da on nije trgovac.

Evo, u takvom je stanju cela stvar, kralj ćuti a posetioci odlaze praznih ruku. Sada je jasno da Anri V nije napustio svoj prvobitni program. Tu nije reč o velikodušnosti, nego ubeđenju. Anarhija se leči samo monarhijom — u tome je i »kocka« Francuza... Samo monarhija je u stanju da zauvek obnovi poredak u Francuskoj, svaki drugi oblik vladavine može da bude pogodan samo za izvesno vreme, čak i pod uslovom da ima uspeha. Francuska se samo pod monarhijom osećala slobodno — baš onako kako se oseća i svaki zdrav čovek koji živi po zakonima svoga temperamenta. Anri V kaže: »Ja mogu mnogo da značim, i mnogo mogu da učinim ako budem ostao veran principu koji oličavam. Van toga principa, ja sam ništa, gubim svaku moć da nešto učinim i, naravno, u tom slučaju ja neću da vas spasavam. Vernošću svom principu, ja ću izlečiti otrovanu atmosferu u kojoj se guši

Francuska, a ako se odreknem svoga principa, ja ću odmah postati jedna od onih zakrpa kojima vi, evo već ceo jedan vek, zatvarate svoje rupe, menjajući te zakrpe i odbacujući ih. Ostanite s g-nom Broljijem, vratite g-na Tjera ili probajte, molim, s g-nom Gambetom, ali mene ostavite na miru. Vi se uzaludno plašite moje zastave. U svakom slučaju, ja je neću odbaciti, i vi morate da shvatite da sam ja u pravu... To nije junačenje, tek ćud. To je nužnost, čak i s čisto političke tačke gledišta... Ta zastava je simbol moga principa. Kada ga vi svi prihvatite, ja ću osetiti da smo se izmirili iskreno, da ste zaboravili uvrede i da mi opraštate zlo koje ste vi meni pričinili. Ako bih ja izdao svoju zastavu, i prihvatio vašu, vi biste me prezirali, vi ne biste mogli da me cenite. Gledali biste me kao što pobednici gledaju pobeđenog. Vi biste se uvek sećali krvi mojih predaka koju ste prolili na gubilištu, a mene biste svakog trenutka optuživali da se to ja sećam te krvi. Ja zahtevam samo ono što nalaže moja čast, a moja čast — to je i vaša čast. Zbog čega želite da ja, penjući se na presto, ličim grešniku koji se kaje? Ja nisam od vas tražio nikakvu milost, ja stupam na presto po svom pravu i stupam ne na silu i ne s mačem u rukama. Ali pošto su se moje pravo i vaša volja podudarili, onda i zastava s kojom ja dolazim i koju vi sve do sada niste voleli, od ovog trenutka valja da bude slavna i draga i vama, jednako kao i meni. Drugačije i ne može da bude. Kod takvih izmirenja, lično dostojanstvo i istina su na prvom mestu. Ja uopšte nisam grešnik koji se kaje, ali ja nisam ni uzurpator. Da li se meni priliči da prigrabljujem napoleonovsku zastavu i da sebe izlažem takvoj optužbi? Ja pružam Domu Napoleona njegovu zastavu s Arkola i Sedana. Beloj zastavi je dovoljno i njene sopstvene slave. Neka se ona vrati u Francusku bez rata među Francuzima, i neka taj povratak bude njena najlepša slava«.

Evo kako može da govori Anri V, dodaje Luj Vejo, ali on ćuti, i to je mnogo bolje. Zbog čega objašnjavati to što Francuska i bez objašnjenja shvata? Njegova će stvar trijumfovati i bez ikakvih govora... Monarhija ili anarhija, monarh ili ništa! Ta kruna, koja je neophodna za naše spasenje, nije uopšte neophodna njegovoj slavi. On je može s velikom slavom prihvatiti, ali više će slave steći ako je se odrekne ne želeći da pogazi čast. Nikad nije bilo srećnijih okolnosti, takvog položaja koji je nezavisniji i koji više obećava. Ovom pobedniku nisu potrebni ni armija ni saveti. Nema uz njega vojnika, riznica blaga,

nema zaverenika. On će sve postići uprkos nesavladivim teškoćama, nikome neće biti dužan, niko neće imati prava da ga optuži za nezahvalnost. On će se vratiti bez krvoprolića, sam, s tom istom zastavom s kojom je bio izgnan«.

Oba komentatora o grofu Šamborskom iz ovih evropskih listova, koji su toliko daleko jedan od drugog, veoma su zanimljivi. U suštini, oni se donekle slažu. Daily News negoduje samo stoga što je grof Šamborski pokazao slabost i učinio ustupke. Luj Vejo direktno tvrdi da nikakvih ustupaka nije bilo; naprotiv, kaže on, grofu neprekidno dolaze iz Pariza opunomoćenici s namerom da izmame neki ustupak, ali »kralj nastavlja da ćuti«. Obaveštenja Luja Vejoa su, izgleda, verodostojnija od drugih.

Savez svih partija desnice, uplašene ovim neočekivanim aktivnostima cele republikanske partije u Narodnoj skupštini, koja u poslednje vreme pokazuje energičnost u pripremama za otpor monarhistima, formirao je konačnu komisiju pod predsedništvom Šangamjea, koja bi trebalo da se sporazume u vezi s poslednjim predlozima grofu Šamborskom, i da u vezi s njima dobije konačan odgovor. Sastanci svih komisija se održavaju u najvećoj tajnosti, ali su rezultati ipak poznati. Poznato je, na primer, da je saglasnost desnice i desnog centra potpuna. Poznato je, takođe, i to da je poslednja deputacija grofu Šamborskom već krenula s konačnim predlozima. Ta deputacija bi trebalo uskoro da se vrati s konačnim rezultatima. Zaslužuje pažnju i jedna vest koja je, po svemu sudeći, sasvim tačna: naime, prema poslednjim novinskim izveštajima, i u slučaju da grof Samborski konačno odbaci trobojku — savez svih partija desnice će se održati, a tako će biti i u slučaju da propadnu svi izgledi za proglašenje monarhije. Pronosile su se vesti, potpuno besmislene, da će u takvom slučaju monarhija ipak biti proglašena, a za kralja će biti izabran — grof Pariski. Mnogo je verovatnija, po našem mišljenju, druga vest, prema kojoj će monarhisti u Skupštini, u slučaju nepovoljnog odgovora grofa Šamborskog, odmah posle saziva ovoga Doma, 5. novembra, izdejstvovati produženje punomoćja maršalu Mak Mahonu, ali, razume se, bez proglašenja republike. Tako će se nastaviti ovo sadašnje nepodnošljivo stanje na neodređeno vreme, to jest: nema sigumosti za Francusku, ovo stanje stvari će biti branjeno, za sada, bajonetima, nastaviće se borba zaraćenih partija, i dalje će

biti: niti monarhija, niti republika — i sve to samo zbog toga da se Narodna skupština ne razilazi što je mogućno duže i da zadrži što je mogućno duže svoja ovlašćenja. Najverovatnije, tako će i biti, ali nama nekako izgleda neverovatno da bi legitimisti mogli da se odreknu grofa Šamborskog i u slučaju njegovog odbacivanja ustupaka. Oni će njega prihvatiti i bez ustupaka, prihvatiće ga čak i s belom zastavom — jer cela je stvar otišla daleko, a monarhistička partija je razdražena i razljućena do krajnjih granica. Vrlo je verovatno da će naći nekakav izlaz, kako ne bi narušili savez u Skupštini, čak i slučaju bele zastave. Ima nekih znakova koji idu ovome u prilog, a među njima je i ovaj tekst Luja Vejoa. To je stav Univers-a, izrazito monarhističkog lista u Francuskoj a, naravno, Luj Vejo je najponizniji sluga Anrija V. Ton teksta je neobično podignut. No, ako je pretendent, po mišljenju Daily News-a, već odlučio da načini ustupke, kakvu mu korist može doneti napis iz Univers-a? Izlazi, prema tome, da su u taboru legitimista već ubeđeni u mogućnost da se grof Šamborski domogne vlasti, čak i bez nekih ustupaka sa svoje strane ili, bolje rečeno, u svakom slučaju. Jedna činjenica je za sada jasna: nema nikakvih vesti o konačnoj odluci grofa Šamborskog. Predsednik ministarskog saveta, hercog Brolji, na banketu u Nevil-Dibone, povodom puštanja u rad jedne nove železničke pruge, održao je govor u kome je direktno izjavio da je on monarhist, da Narodna skupština ima pravo da se izjasni za takav oblik vladavine za koji smatra da najbolje odgovara Francuskoj (dakle, monarhiju), a to je posledica ustavotvorne vlasti koju Skupština ima, pri čemu će, kako je on uveravao prisutne, »forme građanskog poretka, koji su svima nama neobično dragi, ostati neprikosnovene«; drugačije rečeno, on je obećao da će grof Šamborski prihvatiti trobojku i sve principe 89-te godine. Svima je poznato da je hercog Brolji jedan od najvažnijih agitatora za obnovu monarhije, kao i to da on, u vezi s tim, hoće svima da ugodi i da uveri sve da bi grof Šamborski trebalo da prihvati trobojku. Pa ipak, veoma je karakteristično to da je član republikanske vlade, predsednik Saveta ministara, dozvolio sebi na javnom banketu otvorenu izjavu prema kojoj je on za monarhiju. Taj »lakomisleni postupak« hercoga, kako su se o njemu izrazile neke novine, samo potvrđuje potpunu i slepu uverenost monarhista u svoju pobedu. Inače, jedna takva visoka vladina ličnost ne bi tek tako rekla bilo šta.

Rečju, u najskorijoj budućnosti, za tri sedmice recimo, može da bude mnogo novog i neočekivanog, jer i najmanja slučajnost u tekućim poslovima može, za izvesno vreme, da okrene ceo očekivani tok događaja. Vejo nam je u svom liku naslikao Anrija V kao jednog izvanredno dostojanstvenog tipa. Može se dogoditi da će njega, bez obzira na zastavu, ipak podvrgnuti glasanju u Skupštini, i on će dobiti nekakvu većinu od jedan do deset glasova — i stupiće na presto s takvom većinom koja ne služi na čast, ali koja ga je ipak izabrala. Može se dogoditi da će jezuiti, u ovom slučaju, odmah početi da ga umiruju, a prvi će među njima biti sam Luj Vejo, i uspeće da uvere grofa Šamborskog da takvu priliku ne valja propustiti jer, reći će oni, narod se odvikao od kraljevske vlasti, grub je i neprosvećen, pa makar se on lično bunio i protivio tome, ipak bi trebalo iskoristiti poslušnost maršala Mak Mahona i odluke Narodne skupštine, i na svaki način prihvatiti presto — pa makar to bilo samo zbog toga da se nekako prekrsti i prosveti taj glupi narod kojeg bi trebalo i silom učiniti religioznim i srećnim — u tome je, uveravaće oni, misija zakonite monarhije, to bi bila neka vrsta krstaškog pohoda, i tako dalje, i tako dalje. Nama bi bilo prijatnije kad grof Šamborski ne bi odstupio od svojih principa, i kad bi se odrekao prestola — samo stoga što bi, u tom slučaju, na svetu postojao jedan velikodušan čovek više, a svetu su u najvećoj meri potrebni takvi ljudi koje može da ceni. Najzad, može se dogoditi da će u odlučujućem trenutku pobediti republikanci; tada će Skupština biti raspuštena i umesto nje biće sazvana nova, koja će konačno proklamovati republiku. No, mi ćemo napustiti na izvesno vreme sve ove pojedinosti, sve to pro et contra, i potrudićemo se da rešimo jedno zanimljivo pitanje opštijeg karaktera, koje nas posebno zanima u ovom trenutku.

Pretpostavimo, prvo, da je grof Šamborski stupio na presto, da su republikanci razjureni, Mak Mahon umiren, zemlja se malo-pomalo umiruje bar na prvi pogled, i sve ide glatko, u duhu novog reda. Tako mi čak odbacujemo i »sutrašnji dan«. Sada, pak, neki legitimisti uveravaju da će »grof Šamborski obezbediti Francuskoj barem 18 godina mira i reda«. Mi se slažemo i s manje od 18 godina. Pitanje je — šta dalje? Čime će se rešavati sudbina Francuske, čak i kad bi se grof Šamborski učvrstio na prestolu, čime umiriti Evropu i svet?

To je pitanje. Vejo uverava da se glavna snaga pretendenta sastoji

u tome da ni za trunčicu ne odstupi od svojih principa, samo će u tom slučaju on sačuvati mogućnost da umiri i spasi Francusku. Da, ali šta bi upravo trebalo da uradi novi kralj da bi spasao Francusku, i šta zapravo znači, u tom slučaju, reč mogućnost?

Suština principa grofa Šamborskog se sastoji, prvo, u tome — i to je glavno — da je njegova vlast zakonita vlast; dalje, pak, nastupa takva zbrka da čovek ne može da shvati kako se takve stvari mogu stvarno javiti. To jest, recimo, neka su i shvatljive i ne odveć fiktivne sve te opruge koje sada pokreću celu tu partiju da proklamuje monarhiju, ali sam taj Anri V, i svi drugi koji misle kao on (jer, ima i takvih pristalica), ipak su potpuno fantastične pojave. Nije stvar u tome što će sam kralj biti uveren u zakonitost svoje vlasti, potrebno je još da i svi Francuzi u to poveruju. Kada bi se ovo poslednje dogodilo, naravno, Francuska ne bi imala ništa bolje da poželi — ona bi ponovo bila moćna, bila bi ujedinjena, srećna i slobođna u najvećoj mogućnoj meri. Car Napoleon III je za sve vreme svoga carevanja bio prinuđen da ulaže sve svoje snage u učvršćenje i ukorenjivanje svoje dinastije među Francuzima. Da je on bio pošteđen ove strašne i neprestane brige, on bi izdržao, i ne bi bilo sedanske katastrofe. Idući za tim kobnim ciljem, on je bio prinuđen da čini mnogo onoga što nije išlo u korist Francuske, nego je bilo usmereno na učvršćenje Doma Napoleona. Francuzi su to dobro znali, jer svi ti potezi nisu donosili sreću Francuskoj, nego obrnuto: nesreću. Tako su, bez obzira na oreol retke sile i slave, Francuzi osećali za sve vreme carevanja Napoleona III da su bačeni u neko neodređeno i nesigurno stanje — jer, ako sam vladar nije bio ubeđen u čvrstinu svoje vlasti, još manje su to mogli biti njegovi Francuzi. No, neka se desi čudo, neka svi najzad poveruju u zakonitost vlasti grofa Šamborskog, neka on bude pošteđen onih kobnih briga koje je imao Napoleon III — svi će problemi tada biti rešeni. Kada kralj bude uočio veru svojih podanika, neće moći da im ne veruje. Tada, kad se više ne bi plašio zavera i smicalica protiv sebe, on bi dao sve slobode svojim podanicima — slobodu štampe, sastajanje uprave, slobodu da uvode, ako hoće, makar i komunizam — samo ako sve to ne ide na štetu svih, celine. Ali, takva sloga je — ideal, nešto nemogućno. Mi nećemo ponavljati mišljenje Dailv News-a ili Times-a, ili Tjera, niti ono Tokvilovo iz nedavnog njegovog govora, o tome da je Francuska u suštini

demokratska zemlja i, prema tome, u njoj je legitimizam nemogućan. Francuska demokratija je u toku celog jednog veka bila nešto spomo, i to pitanje nije ni izbliza rešeno. Mi ćemo samo ukazati na predubeđenja ukorenjena u Francuza protiv monarhije, na to da se narod odvikao od nje u toku jednog veka, na nove navike stvorene u toku poslednjeg veka; podsetićemo da ima šest ili sedam pokoljenja Francuza koji su rođeni posle monarhije, podsetićemo, najzad, na narod, na prost svet koji je već sasvim zaboravio staru monarhiju, koji o njoj pojma nema i koji, prema tome, nikako ne može sada da shvati: zbog čega se zaklinjati Šamboru, zbog čega zasipati njegove staze cvećem, zbog čega ljubiti kopita njegovog belog konja? Grof Šamborski je izjavio kako on neće da bude kralj partije; on želi, dakle, da ga svi izaberu. Ali, u tome je i fantastika njegovog sna što je ubeđen u mogućnost takvog izbora! »Bez opšte saglasnosti svih Francuza na zakonitu kraljevsku vlast, Francuzi ne mogu biti srećni«, kažu legitimisti. U redu, ali kako postići tu opštu saglasnost, kako preskočiti ovih 100 godina? Sve to liči na san. Ponavljamo: svi ti koji hitaju da proklamuju monarhiju razumljivi su, ali grof Šamborski, koji u sve to ozbiljno veruje, koji misli da ga svi mogu hteti, i da on nije čovek partije, i nehotice podseća na čoveka koji je sišao s uma.

Oni među legitimistima koji deluju ne tek nasumce, da samo osvoje mesto — a ne klerikalci koji deluju imajući pred sobom samo svoje lične ciljeve, svoj status in statu[24] — oni imaju neki razumniji plan, i oni doista ne veruju u nekakvu fantastičnu sveopštu saglasnost koja bi odjednom, kao s neba, pala. Ako je tako, kakav je to plan? Jer, nije dovoljno ući u Francusku, sesti na presto koji je zaštićen bajonetima onih koji su verni Mak Mahonu i carevati — valja nešto i učiniti. Valja imati neku novu misao: reći novu reč koja bi imala moći da se bori sa zlim duhom celog veka nesuglasica, anarhije i besciljnih francuskih revolucija. Imajte na umu, taj zao duh donosi i strasnu veru i, prema tome, on ne deluje samo paralizom odricanja, nego nastupa kao sablazan najpozitivnijeg obećanja: on donosi novu antihrišćansku veru, znači, nova moralna načela za društva, on uverava da ima snage da celi svet ponovo izgradi, da sve učini jednakim i srećnim i da dovrši večnu Vavilonsku kulu, da učvrsti njene temelje. Među poklonicima te vere ima mnogo veoma obrazovanih ljudi, veruju u to svi »mali i ubogi«, veruju oni koji rade i koji su brigama obremenjeni,

oni koji su posustali u očekivanju carstva Hristovog, veruju u to svi oni siromašni, lišeni blaga zemaljskih, svi prokletnici, a takvih u Francuskoj ima na milione, i sve je to blisko — nekako »pred vratima«. Prema tome, mora nešto da kaže i grof Šamborski, jer, inače, zbog čega je dolazio? No, šta će stvarno biti? Najverovatnije, ponovo će oživeti predgrađa Sen-Žermena, obogatiće se popovi, pojaviće se vikonti i markizi. Pojaviće se nova moda, mnoštvo novih bon mots, nešto novo u dvorskoj etikeciji, što će odmah biti s oduševljenjem prihvaćeno na svim evropskim dvorovima, pojaviće se novine u organizovanju balova, u baletu, nove konfete, novi kuvari. U malom Domu poslanika, koji će zadržati nešto malo vlasti, pojaviće se, s jedne strane, doktrinari, a s druge, mali junaci levice koja će biti, ipak, mnogo gluplja nego desnica u svom glupom položaju. Zatim će početi da tinja potmulo i neodređeno nezadovoljstvo u narodu — zao duh, koji je još mlad, u međuvremenu će sazreti i prozliće se konačno. Zatim će, jednog lepog jutra, kralj potpisati nekakve ukaze... Pariz će uzavreti, vojska će prihvatiti puške za kundake, i zao duh će, sada već ojačalom rukom, pokucati na vrata...

Ne, verovatno ima i takvih legitimista čak i sada, a na njihovom čelu je sam grof Šamborski (obavezno), koji maštaju o tome da postupe na drugačiji način, čije su namere dublje i velikodušnije. Oni baš priželjkuju da stupe u boj sa zlim duhom i da ga savladaju. Evo, to je njihov cilj i upravo zbog toga su oni ustali! Ali, želje i postupci — to su dve različite stvari. Pitanje je: kako stupiti u borbu s novim principom koji razara društvo? Uz pomoć onog klerikalističkog nasilja i grubosti, ništa se ne može osvojiti. Razume se, odgovor je jasan — prvi korak je početak u uspostavljanju papinog svetskog gospodstva i vlasti.

O, uzalud će ovi čisti legitimisti odmahivati rukom na takvu ideju! Uzalud će i sam grof Šamborski uveravati, kao što je uveravao sve do sada, da neće početi rat zbog pape, da neće dovesti sobom vladu patera, kao što je ovih dana pisao poslaniku Rodesu-Benavanu. Oni neće izbeći taj put! Njih će povući tamo, prinudiće ih da njime pođu. Neki posmatrači i danas nagađaju da ceo taj legitimistički pokret, koji se odjednom i naglo proširio u Francuskoj, možda i nije ništa drugo do legitimistička ujdurma čija je prva reč potekla iz Rima i cilja da bude od koristi u uspostavljanju papskog gospodstva. Klerikalci, naravno, nisu

izmislili ni Šambora ni legitimiste, ali su prevladali među njima. Ima znakova u prilog tome. Aktivnost Rima se proširila u poslednjih pola godine u celoj Evropi. Dva pretendenta na kraju Evrope, grof Šamborski i Don Karlos, rimsko-katolička agitacija u Nemačkoj koja se oslanja na opravdano nezadovoljstvo katolika te imperije protiv novih crkvenih zakona, pokušaji zbližavanja s narodom u Francuskoj, Nemačkoj i Švajcarskoj uz pomoć novog izuma i organizacije narodnih bogomolja među masama, neke do sada nečuvene demokratske doskočice visokog katoličkog sveštenstva u Nemačkoj u poslanicama narodu — sve to podseća na ogromnu agitaciju koju su klerikalci pokrenuli naglo i svuda u korist nepogrešivog pape-besednika. Uzgred, neobično je zanimljiv sadržaj pisama koja su ovih dana bila objavljena: papino pismo caru Vilhelmu i carev odgovor papi. Mi ćemo ih objaviti na odgovarajućem mestu. Ceo taj klerikalistički pokret je važan stoga što on predstavlja možda poslednji pokušaj rimskog katolicizma da se obrati još jednom, i poslednji put, kraljevima i moćnicima ovoga sveta — u tome je njegova poslednja nada. Neće se ostvariti ove poslednje nade, i Rim će, prvi put u petnaest vekova, shvatiti da je vreme da se okane moćnika ovoga sveta i da ostavi svaku nadu u kraljeve! I, verujte — Rim će umeti da se obrati narodu, onom istom narodu kojega je rimska crkva uvek oholo gurala od sebe, i od kojega je ona skrivala čak i Hristovo Jevanđelje, braneći da se ono prevodi. Papa će znati da izađe u narod, pešice i bosonog, ubog i nag, s vojskom od dvadeset hiljada vojnika-jezuita, iskusnih lovaca na ljudske duše. Hoće li odoleti toj vojsci Karl Marks i Bakunjin? Teško da hoće — ta katolicizam ume tako, kad je potrebno, da čini ustupke, da se sa svim saglasi. A zar je teško uveriti prosti i ubogi narod da je komunizam zapravo baš to i takvo hrišćanstvo, i da Hristos baš i jedino o tako nečemu i govori. Ta i danas ima čak i pametnih i oštroumnih socijalista uverenih da je to isto, i oni ozbiljno prihvataju antihrista za Hrista...

Prvo, Anri V ne može da izbegne rat za papu već i stoga što su ovo vreme i godine koje dolaze možda jedinstveni trenutak, kad rat za papine interese u Francuskoj može da bude popularan i prihvaćen sa simpatijama čak i od naroda. Da je Anri V bio u stanju da se osveti Nemačkoj za one milijarde i nedavna poniženja, da joj preotme Alzas i Lotaringiju, on bi učvrstio svoj presto barem za period svoga

carevanja. No, ako bi se usudio da direktno objavi rat Nemačkoj, postavši kralj — niko i ne bi pošao za njim, a što je najvažnije, ne daju mu ni da objavi: to je strašno, i velik je rizik. Ali, papa, kojeg Nemačka pritiska, može da izazove simpatije u Francuskoj. A ko je danas najveći protivnik »nepogrešivog« pape, ako to nije Nemačka? Ona na obnovu papinske vlasti gleda kao na kapitalno pitanje, i na svaki način staje na stranu Italije. Malo-pomalo, od pregovora do negodovanja, od negodovanja do prelaska na stvar i papinsko pitanje, u slučaju dolaska na vlast grofa Samborskog, rešiće se velikim i neželjenim ratom Francuske i Nemačke. Francuzi neće poči direktno zbog Alzasa, ali malo-pomalo, i kao nevoljno, ući će u rat za papine interese, i taj rat može da bude popularan. Takav slučaj grof Samborski ne može da propusti.

I, evo, pretpostavimo, on izlazi iz tog rata kao pobednik, Francuska je ovenčana novom slavom i osvaja provincije, a sam papa čak dolazi u Pariz i prisustvuje polaganju kamena temeljca za novu katedralu (kao što su ga nedavno i pozivali). I, šta dalje? Nije važno to što će, posle takvog podviga, Anri moći mirno da umre na prestolu. Važno je nešto drugo: da li će se s grofom Šamborskim monarhi ja u Francuskoj ukoreniti zauvek i sigurno, i šta će ona doneti? Hoće li joj doneti sreću? Hoće li je umiriti, izmučenu i rastrzanu, hoće li moći da odagna zlog duha koji je blizu, »pred vratima«?

I, šta je to važno što će papa ući u Pariz i što će rimski katolicizam ponovo zasijati novim i neviđenim sjajem! Zar će ovaj »nepogrešivi« papa-pobednik, a ne »bosonogi«, moći da otera zlog duha, zar će to moći n jegovi jezuiti, ili ovi lakomisleni klerikalci s njihovom status in statu, ti lukavi i bestidni prepredenjaci? Ne, zao duh je jači i čistiji od njih. Nije to armija s kojom grof Šamhorski može da kaže svoju novu reč. Ali, ako nije ta armija, koja je onda? Ta nekako se sada veruje da je grof Šamborski neko uzvišeno biće, biće najplemenitijeg srca. I on već verovatno oseća, u dubini svoje ushićene duše, da je cela njegova borba, ta njegova nova reč — baš ta borba za Hrista, protiv strašnog antihrista koji dolazi, on oseća da bi Francusku trebalo spasti vraćajući njene umne glave Bogu, vraćajući u srca miliona »nekrštenih« radnika milost Hristovu, upoznavajući ih prvi put sa svetim likom Njegovim. Inače, čime će svoju Francusku spasiti najhrišćanskiji kralj? A on sam kaže da je krenuo da je spase, i veruje da će je spasti. On zna da će

se na francuskom tlu zbiti prva bitka budućeg strašnog novog društva i starog poretka. On zna da pred tim drhti celo francusko društvo, svi moćnici nagrađeni zemaljskim darovima, svi oni u strahu i očajanju priželjkuju neku jaku vladu, traže snagu, ali je ne mogu naći — samo zbog otpora tom novom budućem neprijatelju oni su dozvolili dolazak na vlast i Napoleonu III, a ako sada budu složni oko izbora grofa Šamborskog — to će biti izraz nade da im on može doneti neku snagu kadru da ih zaštiti, A ako je tako, gde će on onda naći ljude za tu strašnu borbu? Je li on dovoljno sposoban da je i sam shvati? Bez obzira na svoje plemenito srce, verovatno ne. Može li da ga ne uznemiruje ta oskudnost u sredstvima s kojima bi trebalo da deluje? A ako se on ne uznemiruje zbog toga — onda je on ili ograničen i neuk čovek ili, pak, čovek koji nije daleko od umne poremećenosti. Gde je, onda, odgovor na naše pitanje? Čime, najzad, kojim snagama može legitimizam da spasi i izleči Francusku? Tu i prorok Božji nije dovoljan, a ne samo grof Šamborski. I prorok će biti pretučen. Novi duh će doći, novo društvo će nesumnjivo trijumfovati — kao nešto jedinstveno, što donosi novu pozitivnu ideju, kao jedinstveni izlaz dosuđen celoj Evropi. U to ne može biti sumnje. Svet će se spasti samo pošto ga prethodno bude posetio zao duh... A zao duh je blizu: naša će ga deca, može biti, već ugledati...

Postavljajući sebi ovakvo pitanje, i raspravljajući ga prema svojim mogućnostima, mi smo samo želeli da opravdamo nekoliko onih redaka iz naših prethodnih izveštaja o inostranim zbivanjima, a posebno ono da. »ako grof Šamborski dođe na vlast, to će biti samo za dva dana...« Mi nismo želeli da nas optuže za lakomislenost, i samo smo se potrudili da dokažemo da je legitimizam ne samo nemogućan sada, nego da je on uopšte nepotreban Francuskoj, on uopšte nikad nije ni potreban — ni sada, ni u budućnosti, jer najmanje od svih raspolaže sredstvima da je spasi.

Ali, u Francuskoj — ili monarhija ili republika —druge vlade ne može da bude. A što se tiče republike, mi smo rekli da su od nje »svi umorni«, i ona je nemogućna. Trudićemo se da dokažemo i ove naše reči, kako ih ne bi primili za dosetku ili za nekakvu svesnu lakomislenost, a to ćemo činiti u jednom od naših narednih izveštaja o »inostranim zbivanjima«.

15. oktobar 1873. godine

U našem poslednjem izveštaju o inostranim političkim zbivanjima (Građanin, broj 41) mi smo, govoreći o znacima rimske političke agitacije u korist uspostavljanja papinskog svetskog gospodstva, koji se primećuju u celoj Evropi, između ostalog, pomenuli dva veoma zanimljiva pisma: papino pismo caru Vilhelmu, i carevo pismo papi. Obećali smo da ćemo ta pisma saopštiti čitaocima. Ona su od avgusta ove godine, ali su objavljena u Berlinu, u Državnom pregledu, tek 14-og (2-og) oktobra. Evo pisma pape Pija IX: »Vatikan, 7-og avgusta 1873. godine. Vaše Veličanstvo, sve mere koje, od pre izvesnog vremena, preduzima vlada Vašeg veličanstva, usmerene su sve više na ugnjetavanje katolika. Priznajem, kad se pitam o razlozima koji su uzrok tim surovim merama, ja nisam u stanju da sagledam u čemu bi oni mogli da budu. S druge strane, obaveštavaju me da Vaše veličanstvo ne odobrava mere i način na koji postupa vaša vlada, i surovost postupaka protiv katoličke vere. Ako vi, Vaše veličanstvo, stvarno ne odobravate tako nešto — a ranija vaša pisma govore o tome da vi ne odobravate ovo što se sada događa — ako vi, zaista, ne odobravate te stroge mere koje vaša vlada preduzima protiv Hristove crkve, koju na taj način slabi, zar vam onda nije jasno da takve mere mogu uzdrmati vaš presto? Govorim otvoreno stoga što je moja deviza — istina, govorim tako zato što smatram svojom dužnošću da govorim istinu i nekatolicima, jer svak ko je primio krštenje pripada, manje ili više — ovde ne mogu detaljnije da objasnim zbog čega — pripada, ponavljam, u većoj ili manjoj meri, papi. Uveren sam da će Vaše veličanstvo uzeti u obzir ove moje prigovore s onom uobičajenom dobrotom, i da će preduzeti mere neophodne u ovom slučaju. Izražavajući Vašem veličanstvu osećanja moje odanosti i poštovanja, ja molim Boga da i vas i mene zakrili krilom svoga milosrđa«.

Evo odgovora imperatora Nemačke:

»Berlin, 3-ćeg septembra 1873. godine. Radujem se što me je Vaša svetost, kao i ranije, udostojila pismom, utoliko više što mi to da mogućnosti da ispravim neistine koje su se, sudeći prema pismu Vaše svetosti od 7-og avgusta, potkrale u izveštajima koji su Vašoj svetosti dostavljeni u vezi s događajima u Nemačkoj. Da su ova obaveštenja

bila u skladu s istinom, Vaša svetost nikad ne bi mogla da dopusti pretpostavku da moja vlada može da sledi put koji ja nisam odobrio. Prema Ustavu moje države, tako nešto je nemogućno, jer u Pruskoj zakoni i sve druge vladine mere podležu mojoj vrhovnoj odluci. Na moju veliku ža lost, deo mojih katoličkih podanika obrazovao je, još pre dve godine, političku partiju koja, na način neprijateljski prema državi, nastoji da naruši verski mir koji od davnina vlada u Pruskoj. Na nesreću, katolički prelati ne samo da odobravaju ovakvu aktivnost, nego se i sami uključuju i otvoreno suprotstavljaju postojećim zakonima. Nije moja stvar da ispitujem razloge koji su naveli sveštenstvo i vernike jedne hrišćanske veroispovesti da pomaže neprijatelje svakog postojećeg političkog poretka, u nameri da se taj poredak sruši. Ali, ja sam dužan da sačuvam u državi, čiju mi je upravu Bog poverio, unutrašnji mir i dužno poštovanje prema zakonima. Ja znam da sam odgovoran pred Bogom u vršenju dužnosti, i ja ću i dalje, bez obzira na razne napade, čuvati poredak i zakone u mojoj državi, sve dotle dok Gospod bude hteo. Ja sam obavezan da tako činim kao hrišćanski vladar, čak i u onim slučajevima kad, na moju veliku žalost, moram da postupam u tom smislu i prema pripadnicima one crkve koja, koliko ja znam, jednako kao i evangelistička crkva, priznaje Božje zapovesti o pokornosti u odnosu na građanske vlasti kao nešto što je od Boga dato ljudima. Na moju veliku žalost, mnoga duhovna lica u Pruskoj, koja se nalaze pod jurisdikcijom Vaše svetosti, odriču ovu hrišćansku zapovest i prinuđuju moju vladu, koja uživa podršku ogromne većine mojih podanika i katoličke i evangelističke veroispovesti, da pribegava, zbog očuvanja državnog poretka, merama koje su uobičajene za svetovne vlasti. Želeo bih da se nadam da će Vaša svetost, pošto se bude obavestila o stvarnom stanju stvari, iskoristiti svoju vlast zbog obustavljanja agitacije izazvane iskrivljavanjem istine koje je za žaljenje, i zloupotrebom prava kojim se koristilo sveštenstvo. Svedočim Vašoj svetosti, pred Bogom, da religija Isusa Hrista nema ničeg zajedničkog s ovakvim pokušajima, isto kao i istina pod čiju zastavu ja, zajedno s vama, bezuslovno stajem. Postoji i tvrđenje u pismu Vaše svetosti protiv kojeg ja moram da protestujem, iako to tvrđenje nije posledica netačnih obaveštenja, nego je stvar religioznih stavova Vaše svetosti: to je ono shvatanje prema kojem svak ko je primio krštenje pripada

papi. Evangelistička vera koju ja, kao što je Vašoj svetosti poznato, ispovedam zajedno s mojim precima i većinom mojih podanika, ne dopušta nam da, u odnosima s Bogom priznajemo drugog posrednika osim Gospoda našega, Isusa Hrista. Razlika u veri, međutim, meni ne smeta da živim u miru s onima koji ispovedaju drugačiju religiju, i da izrazim Vašoj svetosti osećanja moje odanosti i poštovanja«.

Oba ova pisma su veoma značajna. Nema sumnje, papa, s obzirom na stvarno proganjanje svojih vernih katolika u Nemačkoj (onih koji ispovedaju dogmu o nepogrešivosti), kojih u Nemačkoj ima kao i drugde, mnogo više od onih koji ovu dogmu ne priznaju, nije mogao da ne iskaže svoju pastirsku reč. S druge strane, i car Vilhelm nije mogao da pošalje drugačiji odgovor nego što je onaj koji smo upravo pročitali — tako da je i pismo papino, iako je pisano bez nade da će imati nekog uspeha, bilo upućeno samo kao protest crkvenog dostojanstvenika protiv postupaka koje čini gospodar polovine Evrope. No, glavna karakteristika papinog pisma nalazi se u njegovom zaključku.

Prvo, papa izražava jasnu misao da sve te mere »strogosti protiv Hristove crkve« slabe nju i mogu »da uzdrmaju« presto nemačkog cara. To su jake reči, i njih kazuje lice koje ne sumnja u svoje pravo da tako govori, pa i više od toga — lice koje smatra svojom dužnošću da bi trebalo da upozorava vladare, da brani »istinu«, ne obzirući se na neko drugo lice koje ima vlast.

Zatim, u papinom pismu slede najčudnije reči od svih koje se mogu očekivati od poglavara rimskih katolika: »Govorim tako«, piše papa, »zato što smatram svojom dužnošću da govorim istinu i nekatolicima, jer svak ko je primio krštenje pripada, manje ili više — ovde ne mogu detaljnije da objasnim zbog čega — pripada, ponavljam, u većoj ili manjoj meri, papi«.

Evo reči koje smeraju daleko! Već odavno rimski katolicizam nije izrekao ovakve misli, objavljivao ovakvo učenje! I, tako, svi ti jeretici, svi protestanti, buntovnici i otpadnici, koji su u svoje vreme ustali protiv »namesnika Božjeg«, s mačem u ruci i uvredljivim optužbama — svi ti »zauvek propali grešnici« koji su, svi do jednoga, bili prokleti i osuđeni na svim mogućnim saborima — svi su oni sada deca papina, svi će oni biti tek sada kršteni, oni sad imaju pravo da mu pripadaju — pa, prema tome, imaju i pravo na to da ih on zastupa pred vladarima i

moćnicima ovoga sveta! Uistinu sveobuhvatan pogled, jer, nema tome mnogo vremena, jeretik u očima rimske crkve ne samo što nije smatran hrišćaninom, nego gore od toga — on je za njih bio gori od paganina. I takve misli objavljuje papa, nepogrešivi posrednik između Boga i čovečanstva! Mora se priznati, misao je veličanstvena i neosporno — nova. Ona govori o jednom, po širini do sada neviđenom, gledanju rimskih katolika, ona otvara nove horizonte, nudi nove puteve za akciju, nove namere za budućnost. Veoma je značajno da je ta misao kazana jasno i otvoreno, u jednom tako značajnom dokumentu upućenom najmoćnijem vladaru-protestantu koji, razume se, po svojoj veri, mora biti protivnik katolicizma. Ova nova pretenzija poglavara rimske crkve, izražena u ovakvim prilikama, postaje veoma značajna istorijska činjenica — naročito s obzirom na budućnost Evrope koja je neizvesna, i čija sudbina više nego ikad do sada izmiče svakoj izvesnosti.

Imperator-protestant je odgovorio oštro i konačno, izvanredno dostojanstveno na ovu novu pretenziju »poglavara crkve«. On mu direktno kaže: »Evangelistička vera koju ja, kao što je Vašoj svetosti poznato, ispovedam zajedno s mojim precima i većinom mojih podanika, ne dopušta nam da, u odnosima s Bogom, priznajemo drugog posrednika osim Gospoda našega, Isusa Hrista«. Ipak, mora da se papa oseća na čvršćem tlu nego što pretpostavlja nemački imperator. Papa dobro zna, naravno (a Rim odavno to čeka), da veoma veliki broj svih onih koji su nekad odbacili papino »posredništvo«, o kojem govori car Vilhelm, onih ponosnih ljudi koji su u stvarima vere počeli da priznaju za sudiju jedino svoju savest, sada oseća tu svoju slobodu kao breme, kao teret. Rim zna da je tri veka iskustva mnogima od tih »jeretika bilo dovoljno da se predomisle; on zna da neka bojažljiva (i, što je glavno) čista srca u celoj protestantskoj Evropi (u Engleskoj, na primer) nemaju ništa protiv toga da se vrate »posredniku« — naročito kad uzmu u obzir one puteve na koje tom ropskom stadu ukazuju njihova moćna braća i ponosni umovi, predstavnici moći i inteligencije — ljudi od nauke, bogoslovi-ateisti i hrišćanski sveštenici, koji javno tvrde da ne priznaju božansku prirodu Isusa Hrista, ljudi koje vlade štite, državnici koji odstranjuju i odbacuju religiju kao zlo, koji protiv nje preduzimaju mere svuda u naše vreme, i koji u strahu ograđuju od religije svoje države kao od

kuge i napasti. Rim predoseća mogućnost postepenog povratka otpadnika i — menja program, govori o novim putevima,

O novim svojim stavovima koji bi trebalo da očaraju umove.

Mislimo da imamo pravo da, na osnovu ovakvih činjenica, zaključimo kako rimska crkva i njen poglavar ne vide sebe nimalo oslabljenima posle gubitka Rima i papske svetske vlasti, nego obrnuto: oni sada čak gaje još veće nade i pripremaju se za jedan život u budućnosti, pun svake moći i izobilja.

*

Nemačke novine su pune vesti o nedavnoj poseti nemačkog cara (u pratnji članova svoje porodice i kneza Bizmarka) austrijskom caru i bečkoj izložbi. Bečke novine pišu oduševljeno o toj poseti, kao o najvećem političkom događaju. Nećemo opisivati pojedinosti dočeka visokih gostiju u Beču, ručkova, svečanih predstava u pozorištu, lova u Laiscinskom rezervatu, i ostalo. Evo, međutim, veoma značajnih zdravica koje su carevi podigli u vreme banketa. Navodimo telegram:

»Beč, 9-og (21-og oktobra), noću. Na današnjem svečanom ručku u dvorcu, imperator Franc Jozef podigao je sledeću zdravicu: »Pošto se moja žarka želja da u Beču pozdravim cara Vilhelma, u vreme bečke svetske izložbe, ispunila, ja s velikom radošću dižem zdravicu u njegovu čast!« Car Vilhelm se u svom odgovoru zahvalio kako za ovaj srdačan pozdrav koji je izrekao car Franc Jozef, tako i za ljubazan prijem koji je on priredio njegovoj supruzi i deci u Beču. Pri tom je car Vilhelm izrazio zadovoljstvo što se onaj prošlogodišnji susret u Berlinu, ruskog i austrijskog cara, ponovio i ove godine u Beču, u vreme svetske izložbe. Na kraju je car Vilhelm rekao: »Misli koje smo tada izmenjali, i s kojima smo saglasni i danas, predstavljaju garanciju za mir u Evropi i blagostanje naših naroda. Pijem u zdravlje cara austrijskog i kralja mađarskog, moga uzvišenog prijatelja!«

Ovaj telegram ne zahteva tumačenja, suština i značaj reči koje je izrekao nemački car primećuju se sami. No, evo, uzgred, komentara Provincijskih vesti, poluoficijelnog berlinskog lista, o poseti cara Vilhelma Beču:

»Ovom posetom car želi da naglasi visoku cenu koju on pridaje dobrim odnosima s austrijskom carskom kućom i Austro-Ugarskom monarhijom, i to kako lično tako i u interesu opšte evropske politike. Zbližavanje ruskog i austrijskog monarha, koje je počelo prošle

godine, učvršćeno je ovoga leta u Beču; savez koji su trojica imperatora zaključili, i čiji je cilj očuvanje mira u Evropi, proširen je posle posete italijanskog kralja Beču i Berlinu. Susret nemačkog i austrijskog cara u Beču imao je posledicu: zaključenje tog proširenog saveza koji bi trebalo da obezbedi mir Evropi, kao i da spreči nove potrese...«

11-og (23-ćeg) oktobra, car Vilhelm je otputovao iz Beča.

*

U Francuskoj je, kako izgleda, napetost dostigla poslednji stepen. Otkako se Tjer vratio u Pariz, i stao na čelo legitimističke opozicije, cela Liberalna partija u Francuskoj kao da se preporodila: ona je s izuzetnom energijom počela da se sprema za predstojeću bitku. Mnogi članovi skupštinskog levog centra, koji' nikad nisu pomišljali da postanu republikanci, sada su se ovima jednodušno priključili, kako se ne bi podvajale snage. Nedavni izbori za četiri upražnjena mesta u Skupštini su s ogromnom većinom u korist republikanaca. Brojne izjave, potpisi, protesti, pisma sa svih strana svedoče o dubokom negodovanju nacije protiv zavere legitimista, ali ujedno govore i o strahu koji se svuda oseća. Svi se izjašnjavaju kao republikanci. To ne znači da su Francuzi odjednom poželeli republiku, ali znači da su se uplašili restauracije »zakonite monarhije«. Sada je svima jasno da će dolazak grofa Šamborskog u Pariz obavezno izazvati revoluciju koja će biti strašna za sve čestite Francuze što umeju valjano da razmišljaju; jer, ako Tjer i »umereni« ne savladaju legitimiste, ako ovi, dakle, budu trijumfovali, onda u toku sledeće revolucije, koja se posle ove očekuje, teško da će više biti mogućno dovođenje umerene partije na čelo vlade, jer takve su već izgubile bitku. I zbog toga se sada u društvu oseća gotovo panični strah. Najveće negodovanje izaziva činjenica oligarhije iz Narodne skupštine, koja se oseća nad celom zemljom. Svima je odavno postalo jasno (jer činjenice su veoma jasne) da je Narodna skupština izabrana pre tri godine u posebnim okolnostima, u jedno teško vreme, odavno prestala da bude izraz prave volje zemlje pa je, prema tome, njena vlast danas — čista zloupotreba. Apelom grofa Šamborskog, zahvaljujući upornosti nekolicine bukača i ludaka, klerikalaca i »antikvaraca«, Skupština vređa naciju i dovodi ljude zdrave pameti u nedoumicu samom tom činjenicom što je mogućno tako nešto — da nekoliko samovoljnih ljudi,

mimo volje cele Francuske, mogu, pa čak i imaju pravo da joj nameču omraženi oblik vladavine, i s njim još i nebrojene nedaće — pa još sve to čine nekažnjeno. Pretpostavka o neizbežnosti revolucije posle proglašenja Henriha V je, na nesreću, potpuno osnovana. Ne govoreći o nezadovoljstvu u zemlji, već samo to što će legitimisti, u slučaju svoga trijumfa, odmah početi beli teror, ubrzaće njihov rad, a zajedno s tim i revolucija je neminovna. Legitimisti čak i Tjeru prete tamnicom ili progonstvom u Kajenu. Nema ničeg što toliko zabrinjava kao njihova logika u ovom trenutku. Svako izjašnjenje nacije u korist republike i protiv njihovih namera njih ne može da urazumi, već naprotiv, dovodi ih do besa: »Odavno je već trebalo proglasiti monarhiju«, kažu oni, »neće proći mnogo vremena, i vi ćete videti da će se cela Francuska izjasniti protiv nas, i zbog toga valja požuriti i proglasiti monarhiju!« Znači, misao da oni idu protiv volje većine ne samo što ih ne zbunjuje, nego obrnuto, daje im više snage da istraju u svojim nezakonitim namerama. Kakav mir može da očekuje Francuska od takvih ljudi?

Delegacija grofu Šamborskom, koja je upućena u Salcburg (to je njegova sadašnja rezidencija), o čemu smo mi obavestili naše čitaoce u broju 41 Građanina, već se vratila (kažu, obavivši posao uspešno): on se sa svime, reklo bi se, složio: Ustavom, zastavom i »ustanovama dragim svim Francuzima«, i drugim. Odmah posle toga, pripadnici desnog centra, koji su se još kolebali, konačno i s oduševljenjem su se priključili opštem savezu legitimista. No, kada se malo pažljivije pogledaju ove vesti, ne može se zaključiti da se grof Šamborski i ovog poslednjeg puta sasvim određeno izrazio o »ustupcima« — naprotiv, mnogo je verovatnije (prema nekim drugim vestima) da je on konačnu odluku o ustupcima zadržao za sebe, kad se bude vratio u Pariz, i kad bude proglašen kraljem. Pa ipak, legitimisti trijumfuju, i njihov je savez čvršći nego ikad do sada. Prema poslednjim telegramima, ništa još nije odlučeno o sa zivu Narodne skupštine pre roka, kako su, ne tako davno, uveravali. Uostalom, rok je i bez toga blizu. Sudbina Francuske visi o koncu. Može se desiti da za dve sedmice budemo svedoci začuđujućih stvari.

Na kraju, kažu, »stari maršal« se izjasnio: čini se, konačno je prihvatio da bude sluga pokorni većini u Skupštini. U slučaju da kralj bude proglašen, on hoće, čini se, da se povuče s mesta, odredivši na

to mesto — u očekivanju dolaska Anrija V — generala Ladmiroa. Sve su to, razume se, samo glasine...

Iz nesrećne Španije stižu neproverene i nejasne vesti. Prema vestima iz Madrida, vojska Don Karlosa, toliko puta razbijena i uništavana, drži se bolje nego ikad do sada. Bar vladin glavni komandant, general Moriones (prema jednoj vesti) zahteva, zbog uspešnog vođenja operacija protiv karlista, deset hiljada ljudi kao pojačanje! Na jugu pobunjeničke eskadre deluju slobodno i nekažnjeno, prihvataju bitke s vladinim brodovima i, prema poslednjim vestima, kartagenski pljačkaši brodovi se pripremaju da bombarduju Valensiju, s namerom da je opljačkaju kao i Alikante, i to pred pasivnim pogledima francuske i engleske eskadre. Blokadi Kartagene s kopna vlada zasad ne može da pojača ni jednim jedinim vojnikom. Blokadu još drže onih 4000 ljudi bedne vojske koja beži pobunjenicima. Teško je zamisliti čime se sve ovo može završiti. Možda i Don Karlos gaji nadu na ustoličenje Anrija V.

22. oktobar 1873. godine

Pre mesec dana u Francuskoj je, u Trianonu, počeo proces maršalu Bazenu. Bez obzira na vruće vreme i na blisku mogućnost ogromnih političkih potresa i promena bitnih po sudbinu Francuske, proces maršalu Bazenu svi prate s nesmanjenom pažnjom u celoj Evropi — on pobuđuje sve više radoznalosti. Na društvenoj sceni ponovo je slika s jasnim likovima iz ne tako davne, kobne francuske prošlosti — onaj gotovo fantastični početak strašnog rata, nečuveno brzi pad dinastije koji je bio prethodnica sličnih pojava u Evropi, zatim sve one do danas neobjašnjive zagonetke, kolebanja ljuđi, nesloge, intrige — i to sve u trenutku kad je Francuska dozivala u pomoč. Kad bi Francuzi sada bili u stanju, u ovo vruće vreme, da koriste pouke velike istorijske lekcije, možda bi u ovom »Bazenovom procesu« — koji jasno otkriva tako nešto — videli i onu glavnu kobnu ranu kojom Francuska krvari već odavno...

Maršal Bazen je izveden na Sud stoga što je — zatvorivši se u odličnoj tvrđavi Mec s velikom armijom koja je imala sve što je potrebno, pa i provijanta za naredni period — predao Nemcima celu armiju, ne izdržavši napad (Nemci, čak, nisu ni napadali, samo su bili

opkolili tvrđavu), kao što nalažu vojni zakoni svim armijama svuda — on je, štaviše, bio u dobroj i pogodnoj situaciji koja mu je omogućavala da odvuče na stranu i da oslabi neprijateljske snage koje su navaljivale na Francusku. On je predao armiju zajedno s oružjem i opremom, sa zastavama koje nije posebno sklonio, bez sumnje po dogovoru s Nemcima, pošto je s njima očito imao posebne tajne pregovore koji nisu u vezi samo s vojnim stvarima. U tome je suština optužnice. Na Sudu će se, naravno, mnogo toga razjasniti, ali i mnogo toga će ostati nerazjašnjeno — sve dok istorija to ne bude razjasnila. Konačno, maršal je optužen zbog izdaje — koga? Obratimo pažnju na ovo pitanje. Ono je zanimljivo s obzirom na sadašnje prilike među Francuzima.

Pod Napoleonom III, pred kraj njegove vladavine, maršal Bazen je smatran jednim od najsposobnijih generala imperatorske armije. Kada se, pre godinu i po, sve češće počelo govoriti o njegovom izvođenju na Sud, jedan maršal, njegov ratni drug (žao mi je što sam zaboravio koji baš, ali i to je jedan od onih »čestitih vojnika«) je viknuo: »Kako je to žalosno! Il etait pourtant le moins de nous tous incapable!; to jest on je bio najmanje nesposoban od svih nas u vreme toga rata! I, eto, taj »najmanje nesposobni« maršal dobija komandu nad veoma važnim trupama u tom ratu s Prusima, koji je počeo tako brzo i tako nekako fantastično. Glavnokomandujućeg tada nije bilo; sam imperator, koji nije bio vojnik, i koji se i nije nazivao glavnokomandujućim, odlučivao je ipak o mnogim stvarima i, razume se, naneo je mnogo štete dejstvima armija, ali nije u tome bila sva nevolja. Svi ti stari generali: Kanrober, Burbaki, Frosar, Ladmiro i drugi, danas se o Bazenu, na Sudu gde su pozvani kao svedoci, izražavaju najpovoljnije i s velikim poštovanjem. Njihovi iskazi veoma zanimaju prisutne u sudnici. Što je najvažnije, svedoče o Bazenovoj neobičnoj hrabrosti, na primer u bici kod Sen Priva, kada je on lično, bez obzira na to što je stajao na čelu operacija, bio u prvim redovima među borcima — »iako on sam i nije shvatio značaj te bitke«, dodaje jedan od maršala. Da li je shvatao ili nije, ne znamo, ali u toj bici se dogodilo da su vojnici, zbog nedostatka metaka, morali iz svojih »šaspo«-a da ispaljuju za dva minuta po jedan metak, a cele jedinice su odlazile u borbu ne okusivši hranu ni po celih dan i noć. No, nije ni u tome bila sva nevolja, iako je loše snabdevanje francuske armije tada začudilo svu Evropu. Mi se

sećamo jednog Napoleonovog telegrama carici Jevgeniji u Pariz (još mnogo pre Sedana), u kojem on moli da se naruči u Parizu, što je mogućno pre, dve hiljade metalnih kotlova. U ovom telegramu je bar to zanimljivo što, iako se nije imalo u čemu kuvati, bilo je bar onoga za kuvanje — jer, zbog čega bi se naručivali kotlovi-kazani. No, evo, prema iskazu maršala Konrobera, ispada da su se vojnici tukli kod Sen Priva ne okusivši ništa dan, pa i tri dana... Razume se, za to vreme su kazani već stigli iz Pariza, ali su zakasnili, ipak... kao što je Francuzima sve zakasnilo u tom neobičnom ratu. Zakasnio je da na vreme odstupi prema Parizu i sam imperator sa svom vojskom koja je podnela teške poraze, a to bi za njega bilo, ako ne spasenje, onda barem najbolji izlaz iz tadašnje nevolje. Ali, s njim se upravo dogodilo ono o čemu smo mi pisali nedavno, u jednom od naših pregleda, kada smo govorili o karakterističnoj i kobnoj osobini njegovoga carevanja — o onome kako je on, zbog učvršćivanja i ukorenjivanja svoje dinastije među Francuzima, bio prinuđen da za sve vreme svoga carevanja preduzima veliki broj postupaka koji su sigurno išli na štetu Francuske, a ne na neku njihovu korist. Tako je ovaj moćni vladar u suštini bio i ostao, čak i na prestolu — ne Francuz, nego čovek svoje partije, samo njen glavni vođa. Odstupanje prema Parizu, makar i s razbijenom armijom, ali koja je još armija (a ta bi armija mnogo pomogla Francuskoj u borbama koje su usledile), njega je plašilo: on se bojao nezadovoljstva u zemlji, gubitka prestiža, ustanka, revolucije, bojao se Pariza, i smatrao je da je bolje da se preda pod Sedanom bez ikakvih uslova, i predao je velikodušno i sebe i dinastiju neprijatelju — na milost tom neprijatelju. Nema sumnje, nije sve još poznato o onome o čemu je on razgovarao s pruskim kraljem tokom njihovog susreta — o tome istorija još ne zna dovoljno. Sve tajne će se razjasniti mnogo kasnije, ali nemogućno je oteti se zaključku da je ovom bezuslovnom predajom svoje armije, baš s armijom, verovatno, car računao da zadrži presto... A predajom svojih vojnika on je, naravno, računao da oslabi snage svojih neprijatelja — revolucionara... O Francuskoj, ovaj čovek partije nije ni pomislio.

Nije pomišljao o njoj ni maršal Bazen. Zatvorivši se potom u Mecu, sa znatnom vojskom, on je gotovo ignorisao vladu Narodne odbrane, formirane u Parizu odmah posle carevog zarobljavanja. On je smatrao da je bolje da se preda, i tako je lišio Francusku njene gotovo

poslednje armije koja bi, makar zatvorena u Mecu, mogla da bude od velike koristi otadžbini — makar i time što bi zadržavala znatne snage osvajača. Nemogućno je poverovati da maršal Bazen, predajući se na ovako sraman način, i ovako pre vremena, nije zaključio neki tajni sporazum s neprijateljem, ili bar da nije dao neka obećanja... koja, razume se, nisu mogla da se ispune. Ali, ako svega toga čak uopšte i nije bilo, ipak jasno izlazi da je maršal, kao i imperator, smatrao da je bolje da svoju armiju preda Prusima nego da bude njen gospodar.... u korist revolucije.

Iako sada maršal »odvažno« laže pred Sudom, i vidi se da i dalje namerava da laže, on delimice ne skriva svoje tadašnje utiske i osećanja. On otvoreno izjavljuje da tada u Parizu nije bilo zakonite vlade, i da onaj haos u Parizu nije mogao da smatra nekom ozbiljnom vladom — barem je u tome nesumnjivi smisao njegovih izjava pred Sudom. Ali, »ako za vas nije bilo tada vlade, la France existait! (Francuska je postojala!), viknuo je na to hercog Omalski, predsednik Suda.

I, evo, to je stanovište Suda. Ove hercogove reči ostavile su na slušaoce i svuda među Francuzima neobično snažan utisak. One su izrečene da bi se okrivljenom maršalu stavilo na znanje da mu, na kraju krajeva, ne sudi neka partija ili revolucija, ne nekakva nezakonita vlada koju on može, ako hoće, i sada da ne priznaje — nego Francuska koju je on izdao i prodao za »zakonitu vladu«, otadžbina koju je on izdao zbog interesa svoje partije.

Nikako se ne može pravdati izdajnik svoje domovine, ali, jesu li u pravu i ovi koji sude tome izdajniku? Eto, na to hoćemo da ukažemo. Nisu li i sudije krive zbog ove velike rane kojom krvari organizam velike nacije, zbog te nevolje koja se nadnela nad zemlju kao crni oblak? Shvataju li oni sada tu nevolju, i jesu li sposobni da je shvate? Ne podseća li maršal na onog drevnog žrtvenog jarca na kojeg su svaljivani svi gresi celog naroda?

Doista, šta je on mogao tada da vidi iz Meca? I čovek partije bi popustio pred građaninom u njemu pred ovakvim nevoljama u koje je zapala otadžbina, i poželeo bi da joj služi — no šta je mogao on da opazi u tadašnjem Parizu? Istina, revolucija koja je trijumfovala 4-og septembra nije se nazvala republikom, nego »vladom Narodne odbrane«. Ali oni koji su stali na njeno čelo nisu mogli da u Bazena,

koji je, iako čovek partije, bio i general-ratnik, ne pobude prirodno osećanje odvratnosti prema sebi. Onaj bezdarni manijak, general Troši, svi oni Garnje-Pažesi i Žil Favri, iako su dostojni poštovanja kao pošteni ljudi, svi su oni omatorele bezdarne mumije, heroji državničke fraze za svaki prvi dan svake pariške revolucije i — avaj, još nisu dojadili Parižanima! — evo ko je tada bio pred njegovim pažljivim i nespokojnim pogledom iz Meca. Ali, neka su oni i bezdarni! Nije važno što je sve čega su se dotakli i sada i 48-sme godine, dok su imali vlast, sahlo i propadalo, oni su ipak građani, ljudi plemenita srca, sinovi domovine! Koješta! Oni su samo republikanci. La Ripu blique avant tout, la republique avant la France![25]) to je njihova svakodnevna deviza! I zbog toga i maršal, i kad bi čak hteo da se odrekne svoje partije i postane građanin, makar privremeno, zbog spasa otadžbine — ipak bi morao da se priključi ne spasiocima, nego opet ljudima partija.. Ali, tu je partiju on mrzeo, i nije mogao da odluči da joj pomogne! Nešto kasnije, iz ove komične grupe samozvanih upravljača izdvojio se jedan čovek, i odleteo je na balonu na drugi kraj Francuske. On je samovoljno proglasio sebe vojnim ministrom i cela nacija, koja je priželjkivala neku čvršću vladu, odmah ga je priznala za diktatora. On se nije zbunio, i bez ikakvih ceremonija je zaista postao diktator. Taj je čovek pokazao zavidnu energiju, upravljao je Francuskom, organizovao armije i snabdevao ih opremom. Neki ga sada optužuju, između ostalog, i za to što je trošio novaca bez razmišljanja i, kažu, mogao je, za te novce pet puta bolje da uredi i opremi vojsku. Gambeta može smelo da odgovori svojim tužiocima da bi oni, da su bili na njegovom mestu, potrošili pet puta više, i ne bi poslali ni jednog vojnika. I, evo, taj energični i pametni čovek, koji je stvarno radio u korist Francuske, s kojim se i Bazen nije stideo da sarađuje, ipak kaže: La Republique avant la France! Sada već on to neće reći, on će lukavo i strpljivo sačekati svoj red i, kad bude trebalo, oduševljeno će podržavati velikog građanina Tjera koji ga je smenio pre tri godine. Ali, za sebe on uvek ima ono La Republique avant tout!, i ipak je on partijski čovek, pre svega (izgleda da je zbog ovog svog kvaliteta posebno drag republikancima).

I, tako, svuda partije i partijski ljudi! Istina, u toku ove, za Francusku crne godine, blesnule su i neke utešnije pojave. Bretonski »šuani«, rođeni legitimisti, došli su, na čelu sa svojim vođama, da se

bore za otadžbinu — i borili su se hrabro. S likom Bogorodice na svojoj zastavi, oni su se na vreme priključili vladi republikanaca i »ateista«. I orleanski hercozi su se, takođe, tukli s neprijateljem u redovima novoformirane francuske vojske. No, jesu li se oni borili za otadžbinu? Sad je nesumnjivo jasno da nije tako. Uzimajući u obzir njihovu sadašnju ulogu u Francuskoj, njihovu zaveru protiv nje u korist »zakonitog kralja«, može se zaključiti da su se oni i pre tri godine podigli predosećajući stvarnu priliku za svoju partiju, koja je nešto slično tako dugo čekala. I, zaista, nisu se prevarili u smislu takve prilike: na prvim izborima za Narodnu skupštinu koje je imala uplašena Francuska, oni su s velikom većinom ušli u Skupštinu, i danas u njoj čine oligarhijsku većinu.

Svuda partije! Istina, ako se sve te partije saberu sa svojim pristalicama, ukupna njihova suma (osim jedino partije komunista) biće mala u odnosu na broj Francuza. Svi ostali Francuzi su indiferentni. Oni, isto onako kao i pred pojavu Gambete one kobne godine, žude za diktatorom koji bi ih uzeo pod svoju vlast, i koji bi im osigurao život i imovinu. Njihova deviza je u onoj njihovoj poslovici: Chacun pour soi et Dieu pour tous![26] (Svaki za sebe, Bog za sve!). Ali, reklo bi se, i kod takve devize kao da svaki čovek i dalje pripada svojoj partiji, i onda: šta za takvog čoveka može da znači reč »otadžbina«?

To je rana Francuske: gubitak opšte ideje jedinstva, njeno potpuno odsustvo! Kažu da legitimisti hoće sad da silom vaskrsnu tu ideju! Ali, čak i oni najbolji među njima uopšte ne pomišljaju na nešto slično; oni razmišljaju samo o pobedi svoje partije. Čak oni najvatreniji među njima ne razmišljaju ni o samom legitimizmu. Ustoličenje grofa Šamborskog je, za njih, samo trijumf pape i katolicizma (Union, Univers). To je već partija u partiji.

I, tako, ljudi partije sude sada maršalu Bazenu stoga što je ostao privržen svojoj partiji! I zar onda on ne podseća na onog starojevrejskog žrtvenog jarca s kojim smo ga mi i uporedili?... Došlo je dotle da se sada u Francuskoj ni izdaja otadžbine ne može pravično suditi — nema za to sudija; jer, svuda su samo partijski ljudi... Hoće li Francuzi ovo shvatiti, osuđujući Bazena?

*

Pregled tekućih zbivanja u Evropi (koja, uostalom, u toku poslednje sedmice nisu bila bogata raznovrsnošću) odlažemo za sledeći broj.

Pomenimo samo smrt saksonskog kralja Jovana u Piljnici, koji je umro posle duže bolesti (od napada gušenja) 17-og (29-og) oktobra (on se rodio 1801. godine, na presto je stupio 1854. godine). Kao čovek, bio je duboko poštovan od svojih podanika.

29. oktobar 1873. godine

Monarhistička zavera većine Narodne skupštine protiv Francuske rasplela se na najgori mogućni način po nju. Pretendent je u poslednjem trenutku konačno odbacio trobojku. Ideja da se on proglasi kraljem pala je sama od sebe — razume se, samo privremeno. Ali, zaverenici iz Narodne skupštine su odmah pristupili stvaranju nove zavere — nastojali su da produže svoju vlast po svaku cenu, i čak uprkos za konu. Ako im to pođe za rukom — a, sudeći prema telegramu iz Versaja od 24. oktobra (5-og novembra), to će im verovatno uspeti — stvari mogu da dobiju po zemlju najžalosniji ishod.

U našem prošlom izveštaju (Građanin, broj 42), mi smo se zadržali na tome da je komitet Šangarjea, to jest stalni komitet svih frakcija desnog bloka, uplašen čvrstinom i nepokolebljivošću republikanaca i celog levog bloka u Skupštini, koji se sad odlučno grupiše oko Tjera — a, što je još važnije, zaplašen izjavama sa svih strana Francuske o gnevu i negodovanju u zemlji koji sve više jačaju, i koji su već dobili neke dosad nečuvene karakteristike (o kojima ćemo još govoriti u nastavku) — odlučio je da pošalje pretendentu u Salcburg poslednje izaslanstvo, s namerom da od njega izvuče one poznate »ustupke« o kojima smo već govorili našem čitaocu. To je izaslanstvo dokazivalo, između ostalog — uprkos čestim izjavama monarhista o tome da je među njima i pretendentom sve uređeno i konačno, da je ono s pretendentom sve sredilo takođe konačno — i, prema svemu, dakle ništa uopšte nije sređeno, jer ovi lakomisleni i nestrpljivi ljudi obmanjuju ne samo Francusku nego i sebe, jedan drugoga čak. Mi smo prošli izveštaj završili vešću da su se izaslanici vratili i podneli Komitetu izveštaj da grof sve prihvata: i »svim Francuzima drage principe 89-te godine«, i Ustav, pa čak i trobojku. Teško je poverovati da bi ova snalažljiva gospoda obmanjivala sebe u poslednjem trenutku, ali nešto slično se, po svoj prilici, moralo dogoditi. Ali, evo, u Versalju i Parizu odmah se počelo govoriti da su poslanici koji su bili

kod grofa podneli Komitetu netačan izveštaj; počelo se govoriti da grof Šamborski nije ništa obećao, niti je činio kakve ustupke. Čim su počele da se pronose takve glasine, uznemireni Komitet Šangarjea odmah je uputio grofu u Salcburg dvojicu drugih izaslanika, poverljiva lica, s molbom da potvrdi sve ono što je njihov raniji izaslanik Šenelon (s još trojicom drugih ljudi) podneo Komitetu kao njegovu odluku o trobojki i ostalom, ali, umesto odgovora koji se očekivao kao potvrda, iznenada se pojavilo, u listu Union, pismo samog pretendenta Šenelonu u kojem je on konačno odbacio mogućnost bilo kakvih ustupaka oko kojih se toliko trudila i gnjavila Francusku ona zavera većine što je nastojala, na svaki način, da stvori nekakvu mogućnost proglašenja grofa Šamborskog kraljem. Komitet je sa svoje strane — Šangarjeov komitet — odmah objavio saopštenje o svojoj sednici, povodom referata Šenelonovog o njegovim pregovorima u Salcburgu. Evo, taj izveštaj je objavljen u zapisniku. On je na svoj način veoma karakterističan.

Prvo, vidi se da se grof Šamborski za sve vreme pregovora — pa čak i ranije, pre dve godine, kad su mu dolazili (masovno) članovi Narodne skupštine onako, reklo bi se, kao u goste — držao pred njima ponosno, gledao ih je s visine. Grof Pariski u toku salcburških susreta, kažu, nije progovorio (ili nije smeo da progovori) ni reči o politici ili o nekim uslovima. Svi ti izaslanici, Šenelon i kompanija, izgleda, nisu smeli ni da sednu u njegovom prisustvu. Razume se, grof je dostojanstveno ćutao, a izaslanici nisu s njim smeli ni reči da progovore o nekim uslovima. Ni reči nije proslovio ni Šenelon, čak ni u tom poslednjem momentu kad je došao, reklo bi se, po konačnu odluku, u tom vrućem trenutku od kojeg je zavisila sudbina i cele Francuske i samog grofa, pa i te besne, i vlasti željne, »većine« koja je vapila i upućivala pretendentu ono poslednje pitanje: biti, ili ne biti? Pre svega, uplašeni Šenelon, koji je došao da moljaka, najponiznije je izjavio grofu — koji ga je »počastvovao time što ga je udostojio audijencije«, da on dolazi u ime Komiteta, ali nikako zato da »bi se usudio da mu predloži neke uslove«, nego isključivo zato da, da tako kažemo, »ponizno razjasni stanje stvari« (to su, doslovno, reči iz izveštaja). Grof mu je na to odgovorio (naravno, mekim i prijatnim glasom) »da on nikad nije patio, niti će patiti od sitničavog častoljublja — da bi zahtevao vlast zbog same vlasti — ali, nastavio je on, ako bi

trebalo posvetiti svoje moći i svoj život Francuskoj... Ja sam patio daleko od nje, i njoj nije bilo lako, daleko od mene. Mi smo jedno drugom neophodni«. Zatim je Šenelon počeo, tako reći, da popušta, izlažući sve ono s čime je upućen i s čime se tako i morao kategorički složiti. Što se tiče Ustava, rekao je da bi Komitet želeo da formuliše svoj predlog Skupštini o restauraciji monarhije na principu priznavanja nasledne kraljevske vlasti, i da to bude povelja »koja ne bi bila nametnuta kralju niti, pak, darovana narodu od kralja, nego razmatrana u Skupštini zajedno s kraljem« (najčudnije je to što su ove osnovne formulacije i stavovi odlagani do poslednjeg trenutka, kao što se to sad vidi; je li mogućno, doista, da ranije o tome nisu smeli ni da progovore?). Dalje je Šenelon — preskočivši takve stvari kao što su zaštita građanskih i verskih prava, jednakost pred zakonom, činjenicu da će zakonodavna vlast pripadati zajedno kralju i Skupštini — počeo da se izvinjava. »Nabrajanje označenih prava«, izjavio je on, »uslovljeno je, naravno, ne nekim nepoverenjem prema njemu, grofu Šamborskom, nego se to čini isključivo stoga da se otklone nesporazumi koji bi mogli da u zabludu dovedu javno mnjenje«. O pitanju zastave, Šenelon se još više izvinjavao; on je izvinjavao i Komitet (Šangarjeov) stoga »što su okolnosti primorale Komitet da se zadrži na sledećoj formulaciji«: »Trobojka se zadržava, i ne može se promeniti drugačije osim uz zajedničku saglasnost kralja i Skupštine« (obratimo pažnju na ovu formulaciju: to znači da, sutradan posle proglašenja, kralj i Skupština mogu da odbace trobojku, obezbedivši za sebe — a ništa lakše od toga! — jedan glas većine u Skupštini; o Francuskoj i njenoj saglasnosti ovde nije bilo ni pomena!). Grof »mi je dopustio (to su, doslovno, reči izveštaja) da sve slobodno izložim, i udostojio me je blagonaklonom pažnjom«. Pritom nije rekao ništa, ali »je izrazio želju da sačuva kao neprikosnovene dve svoje moći, u interesu zemlje: nenarušivost svojih principa, i nezavisnost u odlučivanju«. Uostalom, da bi ublažio stvar, »on je izvoleo da pohvali trobojku«. »On je dodao«, izveštava Šenelon, »da ceni privrženost armije svojoj zastavi, koja je natopljena krvlju vojnika... On ne namerava da ponižava zemlju i zastavu pod kojom su se hrabro borili njeni vojnici« (taman posla, još i da je ponižava!). Zatim je grof, prema tvrđenju Šenelona, rezimirao svoje odluke u obliku sledećih tačaka: 1) grof Šamborski ne zahteva nikakvu promenu zastave sve dok vlast ne

pređe u njegove ruke, i 2) on će sam predložiti rešenje Skupštini, vodeći računa o časti, i to će zadovoljiti i narod i Skupštinu.

S time je, u suštini, i otputovao Šenelon. Takvo rešenje o zastavi Komitet zaverenika smatrao je zadovoljavajućim i mogućnim, i odlučio, posredovanjem posebne delegacije, da zamoli grofa da ga što je mogućno skorije potvrdi. Ali, grof nije potvrdio. S njegove strane je usledio važan dokument, svojeručno pismo kojim je on učinio kraj svemu. Nećemo navoditi celo pismo; navešćemo samo telegrafski izveštaj o njemu koji, uostalom, rezimira celo ovo pismo. Evo šta grof piše Šenelonu: »Pošto, uprkos vašim naporima, nesporazumi ne prestaju, izjavljujem da se ne odričem ničega i nimalo ne umanjujem moje prethodne izjave. Težnje koje se izražavaju uoči moga dolaska na vlast govore mi o meri kasnijih zahteva. Nisam saglasan da pokrenem obnovu i početak carevanja aktom slabosti. Postao je običaj da se upoređuju čvrstina Anri V i umešnost Anri IV, ali ja bih želeo da znam ko je taj ko bi se usudio da mu savetuje da se on odrekne od zastave s Arka i Ivrija...« »Oslabljen danas«, piše grof dalje, »ja ću biti još nemoćniji sutra. Reč je o obnovi društva koje je duboko uzdrmano, društva prema novim načelima, o energičnom uspostavljanju vladavine zakona. Valja uspostaviti blagostanje u zemlji, zaključiti sigume saveze, i ne plašiti se upotrebe sile u ime očuvanja poretka i pravičnosti«. Grof dalje primećuje da mu grof Pariski nije postavljao nikakve uslove, kao i to da od maršala Mak Mahona (tog Bajarda našeg doba, kako grof primećuje) takođe nisu tražene garancije prilikom izbora za predsednika. Francuska ne može propasti (uzvikuje na kraju grof), zato što Hristos još voli svoje Franke, i »kad je Gospod odlučio da spasi narod, on bdi nad tim da skiptar pravde bude dat u ruke koje će biti sposobne da ga drže!«

Mi smo spremni da napišemo kako »na svetu postoji jedan velikodušan čovek više«, kao što smo već i rekli u jednom od naših ranijih pregleda. Odreći se prestola u interesu očuvanja sopstvenih principa — to je zaista velikodušno delo. Ali sada imamo, priznajemo — pošto se sam grof izjasnio — nešto drugačije mišljenje. Stvar je u tome što nije verovatno da će se, doista, pretendent odreći carevanja. Ovo pismo, koje je privremeno odlučilo o njegovoj sudbini, smera na nešto drugo. Nama se, čak, čini da on nikad nije bio uvereniji u to da će doći na presto nego danas. On je uveren, više nego ikad do sada,

u to da je »neophodan Francuskoj«, i verovatno pomišlja da će ovo privremeno njegovo udaljavanje od nje biti za njega korisnije, jer, na kraju krajeva, bez njega neće moći, prihvatiće ga kasnije, no tada neće smeti da mu postavljaju one »uslove« sa svim »principima«. On će i dalje slepo verovati u snagu svoje partije u Narodnoj skupštini. On uverava da voli Francusku ali, izgleda, na nju malo misli; on je očito meša sa svojom partijom. Njegovo pismo je karakteristično u tom smislu što se izjašnjava i o sredstvima kojima ima namere da se koristi u spasavanju Francuske posle dolaska na vlast. Ta sredstva — jesu surovost i »upotreba sile zbog uspostavljanja mira«. Priznajemo, mi smo tako i mislili — da on nema nikakvih drugih sredstava — kada smo u jednom našem ranijem pregledu postavljali pitanje: »Čime misli legitimizam da spase Francusku, i kako pomišlja da je spasi?« Na kraju, nama je bio čudan i sam ton pisma. Ništa zato što Luj Vejo u novinama stavlja njemu u usta uzvišene reći. Ali, ne priliči samom grofu, u ovako važnom dokumentu, da onako naglas izjavljuje kako je »patio daleko od nje« i kako »i njoj nije bilo lako daleko od mene«, ili kako »ceni privrženost armije svojoj zastavi koja je natopljena krvlju vojnika«. Zanimljivo je to kako on iz svog Salcburga zamišlja svoje Francuze koji će, eto, sad ovo pročitati i saznati da negde postoji čovek koji im dozvoljava milost da ga izaberu kao spasitelja. Tu detinju uverenost u sebe — to, da tako kažemo, »slepilo od rođenja« za razumevanje stvari i pojava — mučno je i pominjati.

A sve to hoće i pretenduje na spas Francuske!

Slom nada »većine« u Skupštini umalo nije doveo do raspada partije. Gotovo sve frakcije desnog krila primile su ovu vest s gnevom. No, sloga je brzo obnovljena, i to ne toliko veštinom vođa koliko silom samih prilika — bolje je na svaki način čuvati oligarhijsku vlast »većine« u Skupštini nego se svađati. Dok su se republikanci, s Tjerom na čelu, radovali uživajući u pobedi, Komitet Sangarjea odlučio je da podnese Skupštini projekt zakona o hitnom produženju ovlašćenja Mak Mahonu, s novim garancijama u njegovu korist, za narednih deset godina, kao i zahtev za odlukom da se Narodna skupština ne raspušta za period od narednih dve i po godine. Maršal Mak Mahon je u celini opravdao poverenje koje mu je poklonila »većina«. On je, još pre dve sedmice, izjavio da će se, ako većina u Skupštini izgubi, povući s mesta predsednika. Tako njegova vernost i

privrženost većini liči apoteozi! Ne služi on većini u Skupštini, nego samo sadašnjoj većini. Drugim rečima, do same Narodne skupštine i njene volje on mnogo ne drži, jer ako padne sadašnja većina, stvoriće se druga na mesto nje, i ona će izražavati volju Skupštine — ali, on toj većini tada neće služiti. I to sve u vreme kad zemlja mnogo od njega očekuje (a on to zna), jer on ima tako velik uticaj na vojsku! Takva ropska privrženost svojim dobrotvorima gotovo je dirljiva. I, evo, pokazalo se da je taj »čestiti i hrabri vojnik«, u kojeg je Francuska polagala velike nade, ne samo čovek partije, nego čak njen prirepak. A njega je grof Šamborski pomilovao po glavi i nazvao Bajardom! Naravno, on je Bajard, ali samo s druge strane.

Sve je tako i bilo kako je i računao Komitet Šangarjea. Petog novembra (po novom kalendaru) otvorena je, najzad, posle duge pauze, sednica Narodne skupštine. Pročitana jc poruka predsednika Republike. Između ostalog, u poruci je rečeno da »sadašnja izvršna vlast nema dovoljno vitalnosti i moći. Vlada je loše pripremljena za to da partije liši nade u uspeh« (a nije li i sama vlada sada partija?). Daju se izjave o oduševljenju štampe koja kvari duh stanovništva (i to sve posle brojnih i grubih pritisaka na štampu!) i dokazuje se nužnost municipalnih reformi.

Zatim je Narodnoj skupštini bio podnet predlog generala Šangarjea o produženju ovlašćenja maršalu Mak Mahonu za narednih deset godina. Vlada je podnela referat u korist neodložnom razmatranju ovog predloga. Difor je, ne protiveći se neodložnosti, zatražio da se predlog uputi na razmatranje komisiji za razmatranje ustavnih projekata. Vlada je, sa svoje strane, insistirala da se predlog Šangarjea uputi specijalnoj komisiji. Diforov predlog, kažu telegrami, odbačen je s većinom od 362 glasa, protiv 348.

Tako je monarhistička »većina« odnela pobedu s 14 glasova više. I, kao rezultat svega, Francuska će još 10 godina ostati u ovom svom neodređenom položaju. Ni monarhija, ni republika! Izmenama municipalnih zakona, ugnjetavanjem štampe, neograničenim nasiljem oligarhijske većine u Skupštini koja teži monarhiji, Francuskoj je i dalje osiguran izbor u Narodnu skupštinu ovakvih intriganata i oligarhista još za narednih deset godina. Osigurani su joj, takođe, stalni rat s republikancima, ćudljivosti partija i nesumnjive revolucije u budućnosti. Takav haos je nešto gore od dolaska na vlast grofa Šamborskog, jer

bi grof Šamborski, sigurno, brzo bio proteran, i posle njega bi mogla da dođe neka umerenija republika; ovako, uz neizbežnu buduću revoluciju, teško da će biti mogućna neka pobeda umerenih.

Istina, Francuzi se mnogo uzdaju u poslušne bajonete Mak Mahonu odane, armije, pa, prema tome, i u mir, u zaštitu od komunista, i ostalo. U početku našeg izveštaja, pominjali smo i neke dosad nepoznate »okolnosti«, neko nezadovoljstvo koje se oseća u zemlji, i obećali da ćemo o tome reći neku reč. Podsetićemo samo na jednu od tih pojava. Pre dve sedmice, neki brigadni general Belmar poslao je, iz Perigjea, ministru vojske pismo sledeće sadržine:

»G-ne ministre, služim trideset i tri godine pod trobojkom Francuskoj i vladi Republike posle pada imperije. Ja ne želim da služim pod belom zastavom, i neću da stavim svoju sablju na raspolaganje monarhističkoj vladi ustanovljenoj mimo volje naroda. Prema tome, ako bi, protivno očekivanju, sadašnja Narodna skupština uspostavila monarhiju, ja vas, g-ne ministre, najponiznije molim da me, u slučaju da to bude izglasano, oslobodite dužnosti koja mi je poverena. General Belmar«.

General Belmar je, odmah posle ovog pisma, odstranjen iz službe. Ministar vojske je odmah zatražio od načelnika divizija izveštaje o raspoloženju u vojsci, s obzirom na sadašnje okolnosti, i u izveštajima koji su mu stigli — kako kažu novine — veli se da u vojsci vlada veliko neraspoloženje prema restauraciji (to jest, drugim rečima, prema Narodnoj skupštini).

Evo, to je, nema sumnje, nova pojava. Nikada dosad francuska armija nije »razmišljala«, ona je jedino slušala svoje starešine, kao što pravoj armiji i priliči, i dobro je postupala. Zbog čega je generalu Belmaru bilo potrebno da odjednom izjavi kako ne priznaje volju Narodne skupštine u slučaju da na vlast dođe grof Šamborski? Mogao je da sačeka činjenice i da zahvalno ponudi ostavku, ne izjavljujući ništa unapred i pre vremena. Ne znači li ovo da se armija »usudila da ima svoje mišljenje?« General Belmar je, sigumo, hteo da da primer. I, tako, neka se Francuzi ne uzdaju mnogo u bajonete maršala Mak Mahona i u mir! Ako, s jedne strane, vlast maršala Mak Mahona, produžena za deset godina, bude siguran početak — ako ne cezarizma, ono pravog vojnog despotizma (i to despotizma vlade za kakav Francuzi još ne znaju u njegovom čistom obliku) — nije li, onda,

Belmarovo pismo znak za početak pronunciamento-a[27]. Samo još to nedostaje nesrećnoj Francuskoj! Jer, to bi bila logika toka stvari: vojni despotizam obavezno donosi sobom početak pronunciamento-a.

5. novembra 1873. godine

Celokupna štampa u Nemačkoj, pa čak i zvanične pruske novine, s radošću je primila vest o propalim nadama francuskih legitimista vezanim za rastauraciju »zakonite monarhije«. Pismo grofa Šamborskog u Nemačkoj već uzimaju kao konačno odbacivanje svih daljih legitimističkih pokušaja. Ta radost nemačke štampe najviše je motivisana time što bi — mi smo tu misao već razvijali i ranije — dolazak grofa Šamborskog na vlast obavezno, ranije ili kasnije, po vukao za sobom i pokušaje uspostavljanja papinog svetskog gospodstva. A pošto Francuska ne bi mogla da ne krene tim putem posle uspostavljanja monarhije, ona bi se pri tom nesumnjivo sukobila s Nemačkom, a to bi bilo za nju, može biti, i neko zadovoljstvo, bez obzira ne veliki rizik u koji ulazi. Ako ovako objasnimo sadašnje nemačko zadovoljstvo onda je veoma zanimljivo to da su u Nemačkoj ozbiljni organi vlasti mogli da poveruju ne samo u trenutni uspeh povratka ovog pretendenta, nego i u sigurnost uspeha nečeg sličnog za duže vreme. Nemci mnogo više veruju u uspeh »krvi i čelika«. Nama se čini da, u vreme ove krize lutanja umova i želja u Francuskoj — ne umemo drugačije da se izrazimo — nasilje i nije mogućno u toj zemlji, nema koga da ga izazove. To jest, našli bi se i takvi i, što je još zanimljivije, našla bi se tamo dobra većina takvih koji bi poželeli da se nad njima (i to što pre), zbog konačnog učvršćenja poretka, izvrši nasilje, ali da bi u toj zemlji nasilje bilo mogućno nije dovoljna samo sila, pa čak ni samo saglasnost onih nad kojima se primenjuje. Potrebno je da nasilje ima autoritet koji, iako je omražen i možda nije ni pravi, uistinu priznaje vlasti stvarnu moć. Grof Šamborski nije imao takvog autoriteta, i teško mogu da u njegovu snagu poveruju čak i mnogi među njegovim sledbenicima. I zbog toga bi on

— ponavljamo ono što smo već naglasili — bio nesumnjivo brzo proteran, i takav bi obrt u stvarima bio po Francusku korisniji nego ovo njeno sadašnje haotično stanje — korisniji makar utoliko ukoliko bi bila jedna partija manje, pa bi, prema tome, ponovo bila stvorena

mogućnost vladavine partije umerenih republikanaca.

Neki konzervativni organi u Nemačkoj, gledajući radost svojih liberalnih listova povodom pretendentovog neuspeha, kao da ne veruju u te motive što ih liberali ističu — to jest u bojazan od stupanja Francuske na opasni put ultramontanske politike. Kreuzzeitung je, na primer, direktno izvestila da su svi liberali sveta solidami, nacionalnost se gubi u radikalizmu, i zbog toga se, eto, nemački radikali i raduju zbog francuskih, gledajući njihov uspeh. U tako strogoj i mračnoj optužbi ima istine. Zapažanje o stalnoj solidarnosti svih radikala sveta, kao i ono da radikalizam svuda potire nacionalno

— dosta je verovatno i tačno. Zanimljivo je da ovakva primedba dolazi — primedba u kojoj ima prekora i neke bojazni — iz zemlje u kojoj, upravo u ovom trenutku, nacionalna ideja ima mnogo uspeha, u kojoj je, posle pobede nad Francuskom, osećanje nacionalnog samozadovoljstva dostiglo nivo trivijalnosti, u kojoj čak i nauka miriše na šovinizam. Je li mogućno da je i u Nemačkoj već ojačao kosmopolitski radikalizam? Ne kuca li i na njena vrata francusko učenje — komunizam? Ako su Rusiju, bezmalo od početka veka, evropski pametnjakovići smatrali strašnim kolosom na glinenim nogama (ali, u suštini, ako ima nečega u nas što je zdravo i celo, to je baš ta osnova, narod na čijoj sudbini se temelji, i ubuduće će se temeljiti, Rusija) — zar se ne bi moglo i za ovog germanskog kolosa reći, makar delimice, nešto slično?

Uzgred, u Pruskoj su završeni izbori za pruski Sejm, koji su posvedočili o neobično velikom nespokojstvu među političkim partijama u Nemačkoj. Sada pruska vlada povlađuje nacionaino-liberalnim partijama raznih boja, i potpuno odbacuje junkersku i katoličku partiju. Pobeda liberala na izborima je bila sigurna i, naravno, pruska vlada može da računa na većinu u Sejmu. No, zanimljiva je činjenica da je takozvana klerikalna partija — ili, tačnije, svi oni koji su nezadovoljni novim crkvenim zakonima — zajedno s njom organizovali veoma čvrst savez (u taj savez su ušli, na primer, svi ostaci već potpuno razbijene junkerske partije koju je vlada, do pre nekoliko godina, tako podržavala). Ako se pažljivo prebroje sve snage u novoizabranom Landtagu, klerikalna partija može da računa samo na upadljivu manjinu. Može se stvoriti, na ovaj način, snažna opozicija. Landtag se sastao 1-og novembra. U februaru se očekuju

izbori za nemački Rajhstag, i klerikalci se nadaju većem uspehu. Istina, u Pruskoj vlada nema običaj da se mnogo uznemirava zbog opozicije svojih landtaga, i, osobito ranije, vlada ih je raspuštala prema potrebi i sama obavljala svoje poslove. Posle značajnih rezultata koje je postigla vršeći svoje obaveze neumorno, njena je privlačnost porasla. Naročito danas Pruska rado gleda silu u rukama svoje vlade. Bar ogromna većina iz intelektualnih krugova je, u svakom smislu, na njenoj strani: tako dugo traju zanos i oduševljenje pobedom!

U našem prošlom izveštaju govorili smo da je, posle propasti monarhističkih nada u Francuskoj, većina frakcija desnog krila — koji su u početku bili zbunjeni poznatim pismom grofa Samborskog — uspela, međutim, da se ponovo ujedini i da izradi novi projekt o produženju ovlašćenja maršalu Mak Mahonu za narednih deset godina. Projekt je bio napisan divno, i imao je na sebi pečat one lakomislenosti i neobuzdane grubosti s kojom i nastupa ta zloglasna »partija borbe« od same svoje pobede, 24. maja, pa sve do danas. U početku, odmah posle pisma grofa Šamborskog, pojavila se na trenutak ideja da se neki od orleanskih prinčeva proglasi »kraljevskim namesnikom«, i da mu se preda izvršna vlast. Tako bi Francuska, ipak, iako bez kralja, postala monarhija. Najbesmislenije u tom karakterističnom projektu deluje pogled onih izgubljenih, i kao i ranije surovih, ljudi na Francusku i Francuze — teško je čak i zamisliti kako su bile uopšte mogućne neke nade, ako se čovek valjano zamisli, u uvođenje mira i reda u zemlji posredstvom ovakvog projekta koji ništa ne rešava. Već sama ta besmislenost sličnog predloga bi, u neko drugo, zdravije vreme, povukla za sobom potpuni raspad nartije; sve bi to od nje odvratilo ljude zdravog razuma u Skupštini, koji su i danas njeni sledbenici. No, do raspada nije došlo, iako je predlog propao sam od sebe; orleanski prinčevi su razboriti ljudi, i oni neće lako dati saglasnost za takvu besmislicu. Tada su, jureći na sve strane, pokušali da proglase kraljevskim namesnikom maršala Mak Mahona, ali i maršal je odbio takvu čast, stavljajući na znanje da nije zgodno da bude kraljevski namesnik u kraljevini bez kralja. I tada su bili prinuđeni da ostanu kod ideje o produženju ovlašćenja maršalu Mak Mahonu za 10 godina, i kod odluke da se Narodna skupština ne razilazi barem za još tri godine. Tu je čestiti maršal, kojem se, kako izgleda, vlast dopada još od 24. maja predložio uslove — dobronamerne, ali ne i

dalekovide istina — i tako su, na kraju krajeva, Francusku ipak i dalje svi smatrali za tabula rasa. Maršal je zatražio da mu se daju posebne, određene garancije za svaki slučaj — ako bi se na primer, u toku tih deset godina razišla sadašnja Skupština, i na njeno mesto došla druga u kojoj bi se, opet, našla radikalna većina; da on, šef vlade, zadrži pravo da može da je raspusti i nastavi da vlada bez Skupštine makar i tih deset godina, kao predsednik bez ograničenja koji suvereno čuva poredak (valja biti vojnik koji vemje u svoje bajonete, pa u Francuskoj smišljati ovakav, nečuveni do sada, kunštuk). No, taj projekt do sada nečuvene vojne diktature u Francuskoj prihvaćen je odmah od celog desnog krila, i predsednik Komiteta svih frakcija desnice ga je — onaj prestareli general Šangarje — obnarodovao u Narodnoj skupštini prvog dana njenog zasedanja, 5-og novembra (po novom kalendaru).

Posle čitanja predloga, tražena je neodložna rasprava o njemu. Difor, član levog centra, ne protestujući protiv neodložnosti, zahtevao je samo da se projekt preda postojećoj komisiji koja se bavi ustavnim projektima. Desnica je insistirala, međutim, da se predlog uputi specijalnoj komisiji koju je predlagala u te svrhe. Pristupilo se glasanju, i desnica je dobila, kao što se zna, većinu od 14 glasova.

Mi smo tom vešću, prošli put, završili naš pregled. Ali, desila se neobično karakteristična stvar, i ona je sama dovoljna da se delimice protumači ponašanje sadašnje Skupštine koja je izgubila tlo pod nogama, kao i stanje stvari u njenom delokrugu. Kada se (7-og novembra) Skupština sastala po odborima zbog izbora članova one specijalne komisije koja je trebalo da razmatra Šangarjeov predlog, na traženje većine, pokazalo se da među 15 izabranih članova većinu čini levica iz Narodne skupštine. Remiza, član levog centra, koji se nedavno deklarisao kao republikanac, izabran je za predsednika komisije u koju je ušao i Leon Se, vođa levog centra, kao član.

Tako je levo krilo, koje se bojalo specijalne komisije, i koje je insistiralo da se Šangarjeov predlog uputi komisiji za razmatranje ustavnih projekata (u kojoj je, uostalom, desno krilo uvek imalo prednost), odnelo pobedu onamo gde se nije ni nadalo, a desno krilo, koje je toliko insistiralo na specijalnoj komisiji — naravno, da bi sebi obezbedilo siguran uspeh — pretrpelo je poraz upravo tu.

Svi su se pitali, i pitaju se i sada: šta ova činjenica može da znači?

Ništa drugo, prema našem mišljenju, nego to da je Narodna skupština izgubila tlo pod nogama, izgubila cilj, i još to da ni jedna partija ne veruje više u svoju snagu. Propast ideje o neposrednom proglašenju zakonite monarhije ostavio je legitimiste, nekadašnje predvodnike većine, samo s njihovim željama, i oni su, i ne primetivši to, izgubili rukovodeću snagu u toj većini koja ih je ropski sledila. Iako je Šangarjeov predlog, ponovo, očito ujedinjavao većinu, on je konačno odbacivao ideju koja ih je ranije vezivala. U novoj, pak, ideji o jedinstvu ubrzo se osetilo neslaganje. Ekstremisti, na primer rojalisti, izjašnjavajući se za Šangarjeov predlog, javno su tvrdili da, iako se Mak Mahon odriče uloge kraljevskog namesnika, on će to ipak biti, pa ako dođe do toga da se opet mora birati kralj, onda bi predsednik Mak Mahon, bez obzira na svoj desetogodišnji mandat, odmah posle toga morao da ustupi mesto kralju. Desni centar je podržavao Šangarjea iz sasvim drugih razloga; onaj, dakle, skupštinski blok koji je do tada bio saglasan s legitimistima — on, na primer, već sada zahteva da Mak Mahon bude proglašen ne za šefa države na deset godina, kako hoće ligitimisti, nego za predsednika Republike za period od deset godina, kako bi se konačno moglo srediti ovo neodređeno stanje, pa makar to bilo i s diktatorskim pravima koja bi se, naravno, ipak mogla valjano ograničiti u parlamentarnom smislu.

Tako su se, sledeći dve najkrupnije frakcije desnog bloka, podelile i sve ostale frakcije; svaka je saglasna s produženjem ovlašćenja maršalu, ali svaka ima svoj račun, svoj pogled na celu stvar. Frakcije su se zatim podelile na kružoke, pa na grupe, i na kraju se dogodilo ono što se moralo dogoditi: postoji, spolja gledano, jedinstvo, ali smisao je izgubljen, ciljevi su različiti, i ona donedavno tako jaka partija većine, s propašću poslednjih nada u grofa Šamborskog, počela je da se raspada, njeni članovi su krenuli na razne strane. Prirodno, može se očekivati i potpuni raspad. Tako se dogodilo da su, u toku ovakvog lutanja i kolebanja umova, mnogi koji su pripadali, na primer, desnom centru, mogli da biraju u specijalnu komisiju čak i članove levog centra — zbog što sigurnije pobede svojih novih želja i ciljeva. Nema sumnje, bilo je tajnog prelaska, izdaja.

I, tako, karakteristična osobina Skupštine u ovom trenutku je — potpuna razjedinjenost, jer i levica, koja više nema ranijih protivnika pred kojim se jedinstveno okupljala, bez obzira na razlike među

pripadnicima svojih frakcija izgleda, počinje da se raspada. Prema poslednjim vestima, Remiza i Leon Se, članovi specijalne komisije, stupaju u pregovore s Mak Mahonom. Nema sumnje, komisija će završiti time što će izabrati maršala za šefa države, ako ne na deset a ono na pet godina, s titulom »predsednika Republike«, proglasom Republike, uz uslov neodložnog razmatranja ustavnih zakona koje je predložila još Tjerova vlada.

U Narodnoj skupštini će se stvoritil partija neposrednog obraćanja narodu i opšteg prava glasa u korist Republike. I Tjer, koji je više nego ikad do sada uveren u pobedu, govori onima koji ga okružuju: »Zahtevajte raspuštanje Skupštine i obraćanje narodu«.

Ta ideja o apelu narodu privukla je, između ostalog, na levu stranu i većimu bonapartista, koji imaju 30 mesta u Skupštini. Oni su u početku rešili da postupe na sledeći način: ako legitimisti budu rešili da proglase monarhiju, onda ćemo glasati protiv, zajedno s republikancima. Ako, pak, republikanci odluče da proglase Republiku — onda ćemo se opet priključiti monarhistima, važno je naneti štete i jednima i drugima. Ali, pomisao o obraćanju narodu, čiji su oni bili prve pristalice, njih u većini privlači, iako oni — veoma bojažljivo, istina — teže republikancima.

Prema poslednjim telegramima, Mak Mahon požuruje specijalnu komisiju da okonča poslove i da ga što skorije izabere. On je, izgleda, spreman da snizi onaj raniji ton i da smanji zahteve. Najbolje bi bilo da se ovaj čestiti čovek ne meša u celu ovu komediju monarhista, da poštedi ugled svoga čina, i da ne bude žalosni sledbenik partije. Francuska bi na njega gledala s mnogo više nade i s mnogo više poštovanja, a i u Skupštini bi bilo više jedinstva — kao posledica vere u njegove čestite namere da bude od koristi otadžbini. Lekcija »poštenom čoveku«!

I rezultat je — sve veća nesloga među partijama, i sve veći gnev koji se oseća u zemlji.

*

Pre nekoliko dana telegrafisali su iz Bajone o konačnoj pobedi Don Karlosa koju je ovaj odneo nad trupama madridske vlade, i o zarobljavanju Morionesa, vladinog glavnokomandujućeg trupama. Ovih dana su, međutim, iz Madrida javili o velikoj Morionesovoj pobedi nad karlistima. Ni jedna ni druga vest nije još potvrđena s nadležnog

mesta.

Iz Madrida takođe pišu da se svakog časa očekuje predaja Kartagene. U tom slučaju, vlada bi uništila glavnu tačku ove pobune na jugu. Ali, i Kartagena se još nije predala...

12-og novembra 1873. godine

Otvaranje austrijskog Rajhstaga izazvalo je neobično veliko uzbuđenje u imperiji — samo ne u korist vlade. Čak i sama širina programa budućih vladinih mera izložena je napadima: »Postavljati sebi odjednom toliko zadataka«, kažu protivnici vlade, »znači: ni prema jednom od njih se ne odnositi ozbiljno«. Na prvom mestu prestone besede su, razume se, obećanja da bi trebalo biti energičniji u borbi s finansijskom krizom koja se ove godine obrušila na imperiju. Ponovno ustanovljivanje kredita, upućivanje trgovine i narodne privrede sigurnijim putem — to su osnovne mere na koje je imperator skrenuo pažnju Rajhstagu. Zatim su sledila ukazivanja na reformu celog poreskog sistema, pokrenuto je pitanje o obnavljanju privilegija Narodne banke, zatim pitanje akcija, kao i problemi reforme tržišta, pitanje o novim statutima železnica i zanatskih udruženja, i druga pitanja. Ukazano je, zatim, na nužnost reforme kaznenih propisa, govorilo se o problemima sudskog postupka, reviziji građanskih zakona, a najviše od svega o »izgrađivanju novih odnosa između države i katoličke crkve«.

Nastojeći da zaštite svoje interese, Mađari sada zahtevaju dualizam i u finansijskim pitanjima svoje kraljevine — traže da se Narodna banka podeli na cislajtansku i mađarsku banku, i slično. Mere koje je predložio ministar finansija Depretis izazvale su opšte uznemirenje i zabrinutost. Na berzi pada kurs valute. Očekuju strašnu opoziciju, sa svih strana napadaju u novinama na vladu, istina, zbog veoma različitih razloga. Nemačke novine, odgovarajući ma đarskim, otvoreno kažu da bi za Austriju bilo mnogo korisnije izdvajanje Mađarske u posebnu državu, nego primena političkog dualizma u oblasti finansija Austro-Ugarske monarhije. Prestonu besedu posebno napadaju poljski listovi a u češkom, Pokrok-u je direktno rečeno da prestona beseda »nema veze s češkom nacijom« — misli se na carevu prestonu besedu u cislajtanskom Rajhstagu. Ultramontanske

novine su, takođe, osetile buru u onim carevim rečima o izgradnji »nekih novih« odnosa između države i crkve. Komunizam donosi potpuno uništenje religije — razmišljaju austrijski ultramontanci — ali je i takvo uništenje bolje, baš i stoga što je surovije, nego ovaj prefinjeni liberalizam današnjih vlada koje idu za tim da episkope i sveštenike pretvore u svoje činovnike, a veru — isključivo u oruđe upravljanja.

*

Ultramontanska partija takođe ne spava ni u novootvorenom pruskom londtagu, kao što smo već pominjali u Građaninu, u prošlom, 45-om broju, u našem pregledu inostranih zbivanja. Kao što smo već i ranije primetili, politika ultramontanaca kreće sve više demokratskim putem. Oni su već uspeli, na primer, da podnesu Domu dva projekta novih zakona: zakon o uvođenju opšteg prava glasa prilikom izbora članova parlamenta, i zakon o ukidanju štamparskih taksa za listove. S druge strane, veoma je karakterističan i zanimljiv telegram iz Berlina od 13-og novembra, objavljen u listu Times:

»Imajući u vidu da je nekoliko stotina katoličkih opština u današnje vreme bez duhovnih pastira (NB — naravno, to je posledica strogih vladinih mera, a vlada progoni ultramontanske težnje nemačkih katolika), imperator je, posle dugog kolebanja, dao saglasnost za pristupanje izradi zakona o obaveznom građanskom braku, i zakona o matičnim knjigama koje su vlasti dužne da vode. Takav zakon je veoma važan naročito u Nemačkoj, gde su se obrazovaniji ljudi koji su se — nezavisni od katoličke ili protestantske crkve prilikom vršenja religioznih obreda, sklapanja braka, krštenja i sahrana — pridržavali svega toga uglavnom zato što je to propisano zakonom. Pošto će brak uskoro biti čisto građanska formalnost, pojaviće se potreba za grobljima koja bi stajala na raspolaganju svim ljudima, bez obzira na veroispovest, jer sveštenici će odbiti da sahranjuju lica što su živela u brakovima koje crkva nije osvetila. Faktički, groblja su već izgubila svoju raniju namenu, jer, bez obzira na proteste rimokatoličkih sveštenika, »starokatolike« i sada sahranjuju u groblju samo uz prisustvo policije (»starokatolici« — to je nova državno-religiozna sekta u Nemačkoj, koju posebno protežira berlinska vlada, a o toj sekti mi smo već govorili našim čitaocima više puta). Novi zakon je važan i stoga što će podstaći sklapanje brakova između hrišćana i Jevreja, a

poznato je da ovi poslednji u Nemačkoj čine brojnu i veoma uticajnu klasu...«

Izveštaj o sličnom projektu zakona, na koji je dao saglasnost i pobožni nemački imperator, još je zanimljivija po tome što nam pokazuje tu čvrstu nepokolebljivost sadašnje pruske politike protiv ultramontanskih težnji u carevini. Važnost novog projekta zakona je i u značaju onih bojazni s kojima vlada gleda na svoga neprijatelja, i o razmerama koje mu pridaje. Ali, samo da se čišćenjem njive od kukolja ne počupa i pšenica! Religiozni indiferentizam i bez svega ovoga ne traži, u naše vreme, neki podsticaj. Zanimljivo je i to da su religiozni indiferentizam, religiozni liberalizam i, najzad, i sam ateizam oduvek, vekovima bili bolest viših, aristokratskih slojeva. Ultramontanci su, pak, koliko se bar to može primetiti po nekim znacima, posle svog vekovnog otuđivanja od naroda — barem je tako u današnjoj Nemačkoj — krenuli putem demokratske politike. Čudna neka zamena uloga, koja govori o nekoj lukavosti i prepredenosti najnovijih rimokatolika...

Specijalna komisija od 15 članova, koju je odredila versaljska Narodna skupština zbog razmatranja Sangarjeovog predloga o produženju predsedničkih ovlašćenja maršalu Mak Mahonu, i u kojoj su se, kao što smo već javili, republikanci — mimo očekivanja — našh u većini, završila je rad i podnela referat Skupštini 4. (16) novembra. Izvestilac je bio Labule. Teško je zamisliti umereniji, pomirljiviji, razložniji (imajući u vidu okolnosti u kojima je radila komisija) projekt kojim bi liberalna većina mogla da zameni projekt Šangarjea.

»Produženje, na deset godina, ovlašćenja šefu izvršne vlasti«, referisao je Labule pred Skupštinom, »u zemlji u kojoj javni organi vlasti još nisu formirani, i u kojoj nije određen neki domen njihove nadležnosti, predstavlja činjenicu bez presedana u istoriji zakonodavstva. Ta činjenica pobuđuje mnoge sumnje, i one se mogu objašnjavati samo uz pomoć hipoteza koje nemaju neku čvrstu osnovu... Manjina u komisiji (NB: sedam članova — monarhista)«, nastavio je Labule, »poneta željom da se neodložno ustanovi vlast koja bi bila iznad svih partija, odlučila je da je već sad mogućno da se produže ovlašćenja šefu države, ostavljajući postrani određivanje granica tih ovlašćenja i samu organizaciju primene tih ovlašćenja; većina, pak, obrnuto, nije priznala da sada postoji mogućnost

bezuslovnog produženja ovlašćenja čiji domen nije poznat, uverena da, van ustavnih garancija, svaka vlast — ma koliko ona bila umerena, i ma koliko bila lepo maskirana — nije ništa drugo do neka vrsta manje ili više zamaskirane diktature. Francuskoj uopšte nije potrebna neka slična vlada...«

To su uvodne reči iz Labuleovog referata; pa ipak je komisija bila prinuđena da prihvati zaključke upravo u korist vlade »kakva Francuskoj nije potrebna«.

Doista, teško je zamisliti besmisleniji položaj od ovog u kojem se nalazila ova čudna komisija. Ona je trebalo da potvrdi gotovo neograničenu vlast u zemlji koja se, istina, naziva republikom (s titulom »predsednik Republike« složila se, na kraju, i desnica, i manjina u komisiji), ali koja nema ni jedan pravi svoj zakon koji bi definisao tu Republiku, koji bi sankcionisao neku formu, neki smisao, značenje i neku vlast koju ima vlada. Potvrđuje se vlast predsednika Republike za deset godina, iako u toj Republici nema nikakvog zakona koji određuje da bi Republika trebalo da ima predsednika — pa i gore od toga — nema zakona koji kaže da je to Republika. U vezi s pitanjem koje se nametnulo u komisiji još od prvih dana njenih zasedanja — »Ima li sadašnja Narodna skupština puno pravo da određuje predsednika za rok duži nego što joj nalažu njene nadležnosti«? — komisija je smatrala da je izlišno baviti se time. Bez obzira na ranije primere i odluke same Skupštine, koja je na ovo pitanje odgovorila negativno, komisija je smatrala da bi ovoga puta trebalo da odluči pozitivno.

»Imenovanje maršala Mak Mahona za predsednika zakonito ustanovljene republike«, završio je Labule pred Skupštinom, »mi priznajemo kao jedinstveno sredstvo da se osigura njegova vlast; ali, je li mogućno produžiti ovlašćenja predsedniku ako nije poznat rok koji nalaže suštinski zakon? U tome se nalazi velika i nesavladiva prepreka, i većina komisije duboko žali stoga što je ovaj Dom odbacio dobronamerni predlog koji se ticao istovremene rasprave o pitanjima ustavnih zakona i produženja ovlašćenja. Što se mi nismo zaustavili pred ovom preprekom, dolazi otuda što smo se našli u situaciji iz koje je trebalo naći izlaza po svaku cenu...«

Evo, zbog takvih posebnih okolnosti, iz kojih je trebalo izaći »po svaku cenu«, većina komisije je ponudila, u obliku nekih popravki

Sangarjeovog predloga, sledeći zakonski projekt:

Član 1. Daju se ovlašćenja maršalu Mak Mahonu, predsedniku Republike, za period od pet godina, računajući od dana saziva novog Doma.

Član 2. On će koristiti tu vlast u sadašnjim uslovima sve do donošenja ustavnih zakoha.

Član 3. Odluka iz člana 1 biće uneta u osnovne zakone, i dobiće ustavni karakter samo posle izglasavanja tog zakona.

Član 4. Tri dana posle obnarodovanja sadašnjeg zakona, biće određena, putem izbora u skupštinskim domovima, komisija od 30 članova, koja će razmotriti ustavne zakone podnete Narodnoj skupštini 19-og i 20-og maja 1873. godine.

Ovde su najvažniji članovi 3. i 4. Član 3 direktno odu zima zakonskom projektu o ovlašćenju njegov organski,, ustavni karakter do izglasavanja osnovnih zakona Republike.

Prema članu 4, pak, većina komisije određuje sistem izbora onih 30 članova od kojih bi trebalo da se sastoji buduća komisija koju bi Skupština valjalo da izabere zbog razmatranja famoznih (tjerovskih) ustavnih zakona podne4n5 20 maia koji su sve dosad, zbog Tjerovog pada, ostali nerazmotreni. Komisija 15-orice predlaže da komisiju 30-orice izaberu »odbori Skupštine« (opet u nadi u libiralnu većinu) dok onaj suprotni projekat (manjine komisije) predlaže opšte izbore, uz učešce cele Skupštine.

»Ne može se zamisliti po duhu umeremji predlog od onog kojim je komisija 15-orice zamenila Sangarjeov predlog« kaže list Times. »Dostojanstvo i vlast maršala su brižljivo ograđeni. Najpoznatiji general, najiskusniji državnik, najuvaženiji rodoljub, mogli bi da budu zadovoljm predlozima liberala, i, prema našim pojmovima o ustavnosti, spremni smo da tvrdimo da svi oni i ne bi mogli ništa vise da požele...«

*

No maršal Mak Mahon ne samo da je pozeleo više, nego se čak i uvredio. Odmah posle Labuleovog referata, on je Skupštini uputio svoju poruku. »U trenutku kad počiniu diskusije u vezi s produženjem mojih ovlašćenja«, poručivao je maršal, »smatram potrebnim da istaknem uslove koji bi bili poželjni. Francuska, koja traži nepokolebljivost i čvrstinu vlasti u državi, ne bi se mogli zadovoljiti

vladom čije bi postojanje već u početku bilo uslovljeno ogradama koje je dovode u zavisnost od prihvatanja ili neprihvatanja ustavnih zakona. Pri tome bi se došlo u situaciju da se za nekoliko dana prepravlja ono što je odlučeno danas... Ja sasvim dobro razumem dobre namere lica (NB - to jest monarhlsta članova komisije) koja su predložila produženje mojih ovlašćenja za naredmh 10 godma, jer bi se time obezbedio širi prostor za napredak aktivnosti u društvu. Ali posle zrelog razmišljanja, ja sam dosao do uverenja da bi sedmogodišnji period više odgovarao snagama koje mogu da posvetim službi svojoj otadžbini. Vlast koja mi bude poverena ja ću koristiti zbog očuvanja konzervativnih načela, jer sam uveren da većina u zemlji odobrava takva načela«.

Komisija 15-orice je razmatrala ovu poruku ali nije odustala od svog ranijeg zaključka, niti je menjala zakonski projekt koji je ranije podnela. Zatim se, u toku noćne sednice 8-og (20-og) novembra, sve zbilo kao unapred zapisano. Skupština je odbacila projekt većine komisije 15-orice, umesto njega prihvaćen je projekt manjine komisije koji je podneo Deper. Ministar-hercog Brolji je održao govor u kojem je branio način na koji je postupila vlada, i nije se složio s 3-im članom zakonskog projekta većine komisije, jer se njime izražava nepoverenje prema rečima maršala Mak Mahona, koji je izjavio da želi donošenje ustavnih zakona. Skupština je, s 378 glasova prema 310, koji su bili protiv, prihvatila Deperov predlog o uspostavljanju vlasti maršala Mak Mahona za sedmogodišnji period, kao i izbor buduće komisije od 30 članova ali — nju ne mogu da biraju »odbori« u Skupštini, nego to mora ići pu tem spiskova na plenarnoj sednici domova.

Tako se, ponovimo ono što smo već ranije rekli, s Francuskom dogodilo ono najgore, što je ona u sadašnjem trenutku i mogla da očekuje! Ni monarhija ni Republika, nego neko krajnje neođređeno stanje vlasti! Na ovom jasnom primeru može se videti ceo politički razum njenih upravljača: maršal odbacuje upravo ono što bi moglo da učvrsti njegovu vlast, što bi moglo da joj obezbedi ustavni karakter, i ulaže sve nade isključivo u diktaturu — dakle, na samovolju lične vlasti. Stoga što bi maršal mogao da se uvredi, hercog Brolji baca Francusku u naručje vlade čija vlast nije ograničena nikakvim državnim zakonom opštijeg karaktera — u suštini, u naručje neograničene diktature. I ako sada maršal učini i nešto najgore u

vreme svojih aktivnosti, on može da kaže: »Gde je taj zakon koji me ograničava, koji mi nešto može prebaciti?« On sebe naziva predsednikom Republike, ali on je zapravo poslušni sluga većine koja nimalo ne skriva svoje ultramontanske namere. On zahteva strašnu diktaturu da bi »uveo poredak i umirio partije«; no, niko nije više ugrozio poredak i niko nije više sklon partijama nego sam on s tom većinom kojoj služi. Mogu li, najzad, sada da budu mimi Francuzi kad niko ne zna da odgovori i na ovakvo pitanje: »Čija je vlast starija, vlast Skupštine ili predsednika?« Doista: u slučaju nekih nesuglasica, na ovo bi se pitanje sad moglo odgovoriti samo nasiljem. U celoj ovoj stvari, u svim ovim intrigama izbila je na površinu neka žudnja za bezakonjem: maršalu Mak Mahonu se više sviđa njegova diktatorska samovolja nego vlast strogo određena zakonom. Desiće se upravo ono protiv čega se spremao da ustane maršal — otvoriće se široko polje za intrige raznih vrsta, i situacija u kojoj će se naći Francuska biće nepodnošljiva. U svakom slučaju, nastupio je početak vojnog despotizma... I teško je zamisliti šta još sve može da doživi Francuska na tom novom poprištu!

17. decembar 1873. godine

Najzad, 12-og (24-og) decembra stigla je iz Berlina koliko-toliko zadovoljavajuća vest o poboljšanju zdravlja nemačkog imperatora. Telegram kaže:

»Deutscher Reichsanzeiger javlja da katar imperatora Vilhelma ide normalnim tokom. Iscrpljenost organizma, koja je u vezi s katarom, primetno slabi. Imperator Vilhelm nije celi današnji dan proveo u postelji«.

Jedan karakterističan telegram iz Pariza od 11-og (23) decembra, bez obzira na to što sadrži samo jednu reč privatnog i ne mnogo poznatog lica, obišao je redakcije svih evropskih novina — svi su ga primetili. Evo tog telegrama:

»Juče su prijatelji mira priredili banket u čast ser Henri Ričarda koji je, objašnjavajući svoj predlog o međunarodnom posredništvu, rekao, između ostalog, da »ni jedna ideja ne može da se ostvari bez pokroviteljstva Francuske, čiji uticaj nema ravnog, čiji su jezik i književnost od svetskog značaja...«

Suština ovih reči je u tome da je Francuska (bez obzira na svoje poniženje) još vodeća nacija, »čiji uticaj nema ravnog«. Te su reči Francuzi (»poniženi«) rado prihvatili i istakli u Parizu, njih su uočili i pobednici-suparnici u Nemačkoj, a prihvatila ih je i Evropa; ali, naravno, neki su ih primali i sa znakom pitanja na licu, ili s »klimanjem glavom«. Što se nas tiče, mislimo da je u odzivu ser Ričarda svaka reč istinita. Mi delimo mišljenje jednog ruskog profesora (za kojeg, naravno, Francuzi nisu čuli) koji je s univerzitetske katedre izjavio (NB — u vreme vlade pokojnog cara-gospodara) da su Francuzi genijalna nacija — jedna od onih nacija koje, da tako kažemo, caruju svojim uticajem nad drugim nacijama, da se uticaj Francuske može uporediti s onim uticajem koji je drevna Atina imala nad drugim civilizacijama. Ovo poređenje s Atinom, iako, može biti, nije mnogo jako, nama se veoma sviđa i veoma je privlačno. Bilo kako bilo, stvar je u tome da se sada i u Parizu takvi odživi, kakav je ovaj ser Ričarda, smatraju nečim posebnim i veoma zanimljivim, a nema tome mnogo vremena — takve reči bile su osuđene da budu neprimećene u Francuskoj, ili su ih uzimali kao obavezan danak sebi, kao neki sine qua non, o čemu i ne bi trebalo mnogo govoriti!

Ta genijalna nacija, koja je nasledila stari svet, i koja je 15 vekova stajala na čelu romanskih plemena Evrope, koja je i u poslednjim vekovima imala neosporno vodeću ulogu među ostalim plemenima Evrope, pre gotovo jednog veka izgubila je onu živu silu koja ju je pokretala i nadahnjivala već toliko vekova! Ta živa sila bila je u tome što je Francuska predstavljala evropski katolicizam gotovo od samih početaka hrišćanstva na zapadu Evrope (ta bi se njena vodeća uloga mogla delimice uporediti s onom vodećom ulogom u istočnom katoličanstvu (pravoslavnog) hrišćanstva za koju se pripremala (i koju je delom već i imala) Rusija sve do samog dolaska imperatora Petra. Ali, krajem XVIII veka, raskinuvši, potpuno svesno, suštinski, s istrošenom (ne krivicom Francuske) idejom katolicizma koja ju je nadahnjivala tokom toliko vekova, Francuska je (bar ona napredna i prosvećena), u zanosu i bezumlju oduševljenja, proglasila sebe pred celim svetom začetnikom preporoda čovečanstva na novim principima, glavnim nosiocem i čuvarem tih principa. »Svi, svi dođite meni!«, zvala je ona, zahvaćena pitijskim zanosom. Ti novi principi, novi i samostalni principi za uređenje buduće ljudske zajednice koji

proističu sami iz sebe, koji u sebi nalaze i iz sebe crpe onu živu silu, bili su poznati još ljudima u Evropi na početku civilizacije koju je ona stvorila — to su: nauka, država i san o jednakosti koja bi počivala isključivo na zakonima razuma. Francuska je samo proglasila samostalnost ovih primcipa na revolucionaran način, dakle njihovu potpunu nezavisnost od religije i od svakog drugog predanja. To je činjeno prvi put u istoriji čovečanstva, i u tome je bila suština Francuske revolucije.

Nismo počeli razgovor o ovoj izvanredno važnoj materiji da bismo u kratkom i brzom novinskom napisu, čiji je cilj da prikaže samo smisao savremenih tekućih političkih zbivanja u Evropi, razmotrili revolucionarne principe koje je Francuska, na čelu Evrope, proklamovala pre sto godina — niti nam je namera da ih tu suštinski razmotrimo i analizujemo. Mi smo samo hteli da primetimo da još nikad dosad Francuska, koja je stavila toliki teret na svoja pleća i za sebe i za čovečanstvo, (iako se ona toga nije mogla odreći čak i da je htela) nije bila tako pritisnuta svojim bremenom kao što je sada u ovo poslednje vreme, u završnom veku svoje istorije. Breme je bilo preteško za ovaj genijalni narod, i predvodnica čovečanstva je bila prinuđena da prizna, posle posleđnjih nedaća, na usta svojih najboljih predstavnika, da je koren života bezmalo sasvim uništen, da je izvor sasvim presahnuo. U ovom trenutku, genijalni narod liči neobičnom prizoru, i sam je toga svestan. Glavna stvar se sastoji u tome što se prosvećeniji i vladajući deo te nacije povukao u sigurnost, čuvajući sebe; on se svesno i s tugom odrekao bezmalo svih onih nekad pobedonosno isticanih ideja, taj deo nacije nema vere i on, zabrinut za svoj život i u strahu iz kojeg se rađaju despotizam i nasilje, motri kao policajac na onaj ostali deo nacije koji još ima vere u obnovu i uskrsnuće na principima novog društva i bednog života, na onaj deo koji je veoma dugo trpeo i koji je sada zbog toga spreman da, kao besni pas skoči na svoju srećniju braću i da ih rastrgne.

Streljali su Babefa, koji je još pre osamdeset godina rekao plamenim revolucionarima onoga doba da cela njihova revolucija bez suštine stvari nije nikakva obnova društva društvene klase nad drugom, na osnovu onog ote-toi de la que je m’y mette[28] — i, streljajući tog prvog teškog grubijana, vođu republike i revolucije, počeli su, malo pomalo, da uviđaju — što dalje, to bolje — da se ceo

francuski život sve više pretvara u nekakvo lažno priviđenje, u nekakvu fantastičnu sliku koja gubi značenje nečeg živog i neophodnog. Svi oni periodi — Prvo carstvo, Restauracija, buržoaska carstva pod Orleanima, Drugo carstvo, i tako dalje — sve je to bilo pre priviđenje nego stvarnost, mogle su te pojave i da ne budu takve, velika nacija je sasvim lepo mogla da prođe i bez njihove neophodnosti. Njihova prolazna fantazmagoričnost nije donela ničeg suštinskog za dušu velike nacije koja je žudela za pravim životom. Najzad je došla poslednja katastrofa strašnog rata koji je, takođe, bio fantastičan i nepotreban, i njegov ishod kao da je načas oterao priviđenja u Francuskoj, i kao da su se posle njega otvorile mnoge oči — ta katastrofa kao da je svakom Francuzu rekla: »...a ne znaš da si ti nesrećan, i nevoljan, i siromah, i slep, i go« u tom fantastičnom životu svom punom priviđenja i to, evo, već ceo jedan vek!

Hoće li genijalna nacija preživeti, hoće li sačuvati tu svoju genijalnost pod ovim bremenom koje je stavila na svoja pleća pre jednog veka, i koje mora do kraja da nosi, to je pitanje. Hoće li njen genij izdržati u ovim mukama? Neće li pokleknuti, nije li nekoj drugoj genijalnoj naciji Bog odredio da bude na čelu zapadnoevropskog dela čovečanstva? Sve su to pitanja, razume se, nevažna s tačke gledišta dobronamernih i poslovnih ljudi. Pa ipak, mnogo je srca i umova koji se muče nad ovim problemima u Evropi, odavno već, i bez prekida. U tom sudbonosnom pitanju o životu i smrti Francuske, o uskrsnuću ili gašenju njenog genija dragog čovečanstvu, nalazi se, može biti, i pitanje o životu i smrti celog zapadnoevropskog dela čovečanstva, ma šta o tome rekli nedavni pobednici nad Francuskom — Nemci. Može li Evropa da postoji bez Francuske? Takvo pitanje je već nezamislivo, i to ne samo za one besposlene umove nedostojne ovog našeg praktičnog veka. No, postavivši pitanje, i ne ponudivši na njega neki odgovor, reći ćemo, onako kao u prolazu, u svojstvu reportera ovog sadašnjeg momenta, da ima već znakova i nekih pojava koje govore o tome da genijalna nacija hoće da živi, da se ona iz sve snage trudi u tom smislu, koji govore o tome da će ona izaći iz svega ovoga i to, može biti, u nekoj ne mnogo dalekoj budućnosti; biće, izgleda, još mnogo posla za Evropu...

Pre sedmice zbio se jedan ekscentričan događaj u Francuskoj, koji je delimice i nasmejao ponekog od poznatijih ljudi u Evropi, baš stoga

što je događaj pomalo stvarno smešan; ali, zbog tog istog događaja su, verovatno, mnogi solidni ljudi u Nemačkoj morali da namršte čelo. Sada je u Francuskoj, u Narodnoj skupštini, u toku utvrđivanje državnog budžeta za narednu godinu. Dodajmo u zagradi da se, mimo običaja, ovoga puta i vlada i desno krilo postavljaju veoma ozbiljno prema dopuni ministarstva narodne prosvete koja je predložena. No, prema običaju ne samo u Francuskoj, nego i u svim parlamentima Evrope, budžet ministarstva vojske se uvek podvrgava najžešćim napadima opozicije. Uvek u skupštinama postoje predstavnici progresa, humanosti i liberalizma, koji jedva čekaju da se pojave ministri vojske sa svojim zahtevima (koji su, istina je, uvek neodmereno veliki u poređenju s, na primer, budžetima ministarstva prosvete u svim evropskim zemljama, koji su ništavno mali, inače) pa da ih napadnu, ako zatreba, i lično. Počinju žestoka prebacivanja zbog veličine sume koja se zahteva, sporovi oko namene: je li to napredno, korisno za naciju, i slično. Same ministre bezmalo optužuju za krvožednost, i pošto sve evropske vlade svake godine opterećuju svoje države novim zajmovima za vojni budžet, ministri često preživljavaju u toku rasprave veoma teške i neprijatne trenutke, i to se sreće gotovo svuda. T evo, odjednom, u Francuskoj se ovog puta desilo nešto sasvim suprotno.

Tek što se ministar vojske, general Dibarajl, pojavio sa svojim predlogom budžeta, sa svih strana u Skupštini su skočili na njega s prekorima kako mu je budžet oskudan i jadan. Prebacivali su mu sporost u reformi vojske, loše stanje u kadrovskom smislu, materijalnu oskudnost, i to što traži tako malo novaca. Predloženo je nekoliko neumerenih popravki u budžetu; prebacivali su, grdili i napadali vladu.

Na kraju, tek posle dugotrajnog spora, zbunjeni vojni ministar je izašao kao pobednik. Priznavši mimo da je sadašnji budžet oskudan, on je umirio Skupštinu da će budući budžet biti neuporedivo veći. Ta izjava je izazvala umirenje i stvorila prijatan utisak. Kada je, pak, hercog Odifje-Pakje dodao da će samo za materijalne izdatke vojske biti potrebno, najdalje u toku sledeće godine, i do hiljadu i trista osamdeset miliona franaka — 1.380.000.000 fr. — ta je izjava, kažu, delovala kao otrežnjenje, i one neumerene popravke bile su povučene...

Popravke su bile nesumnjive, ali malo je verovatno da je

otrežnjenje bilo tako potpuno kako se pretpostavlja. U publici i među novinarima bilo je različitih tumačenja, a napadi na vladu i ministra vojske ne prestaju ni sada. Ističu se sadašnji nedostaci armije, ona se nemilosrdno napada. Bien Public, Tjerov organ (koji zna mnogo šta, razume se, ne manje od drugih), izjavio je da je sadašnja francuska armija u svakom smislu samo fantazija: njeni su kadrovi slabi, ništavni, u četama ima po 30 do 40 ljudi, i slično.

Mi smo rekli da genijalna nacija nastoji iz sve snage da živi, i to po svaku cenu. Nećemo raspravljati jesu li ovo baš ti pravi koraci u životu koji sada priliče genijalnoj naciji? Je li valjana reč »odmazda« koja se ponovo čuje u Francuskoj u vezi s budžetom? Nije li fantastičan i pun priviđenja i taj »život zbog odmazde«, za koji je sada spremna da se jednodušno žrtvuje genijalna nacija, nacija koja je već platila pet milijardi ratne štete, i koja je spremna na nove milijarde rashoda — samo da se osveti surovom neprijatelju zbog moralnog i vojničkog poniženja? Ne odgovarajući na ova pitanja, ne možemo, međutim, da se ne čudimo, da ne primetimo to da se u zemlji koja je moralno razjedinjena, koja je odavno potištena i ispunjena skepsom, u kojoj je bitno samo osećanje samoodržanja i u kojoj je chacun pour soi[29] osnovno pravilo — moglo odjednom naći nešto slično što je uspelo da ujedini najrazličitije njene elemente, nešto oko čega se slažu bez pogovora sve partije, svi predstavnici, sve tendencije i svi slojevi i orijentacije. Ne, ne presahnjuje tako brzo, znajte, narodni izvor neposrednog života.

Možda to osećanje »odmazde« i daje snage Francuzima da bez otpora i roptanja trpe svoju sadašnju vladu. Rečju, možda se vladi mnogo šta prašta baš stoga što ona sebe smatra vladom. Još pre nekih mesec dana, ta je vlada imala makar nešto što liči cilju: sanjala je o tome da na vlast dovede Šambora. Sada se ta vlada pretvorila u skup intriganata, i drži se na neki tajanstveni način zajedno sa svojim zagonetnim predsednikom. Ali, o intrigama i o drugim aktuelnostima ćemo drugi put.

*

Ne možemo da zaobiđemo, međutim, jedan od poslednjih telegrama iz Španije, zbog njegove izvanredne zanimljivosti.

»San Sebastijan, 11-og (23) decembra. Ovde je stiglo 10 brodova koji bi trebalo da prihvate armiju generala Marionesa koja, okružena

od karlista, ne može dalje da krene bez rizika ogromnih gubitaka«.

Evo dokle je stigao vladin glavnokomandujući, taj (prema telegramima iz Madrida) višestruki pobednik nad Don Karlosom!

S druge strane, Kartagena, koja je, prema telegramima, trebalo sutra da padne, drži se još, a još pre dva meseca telegrami iz Madrida obećavali su da će sutra poslati pomoć i pojačanja protiv kartagenskih pobunjenika.

Vrlo je verovatno da su sva ova španska čuda izraz njenog normalnog stanja. Neće li za jedno stoleće, pa može biti i pre, ovakva sudbina zadesiti i Francusku?

29. decembar 1873. godine

Ovoga puta mi ćemo se ograničiti samo na poslednje, inače veoma zanimljive vesti iz Španije. U 51-om broju Građanina mi smo završili naš pregled telegramima iz Španije o slabim uspesima generala Morionesa protiv armije Don Karlosa, i o mršavim rezultatima koje je vlada imala pod Kartagenom u borbama protiv ustanika na jugu. Obe ove činjenice nesumnjivo svedoče o velikim slabostima Španske Kasteljarove vlade. Kasteljar je, bez obzira na onaj stalni pobedničko-hvalisavi ton svojih izjava pred nacijom i Evropom o svojim uspesima, gotovo za sve vreme svoje vlade pokazivao, međutim, i neku potištenost. On je neprestano tvrdio da bi trebalo preduzeti energične mere, da bi trebalo podići moral vojske, skupiti što više novaca, centralizovati vlast, pa i privremeno ograničiti neke slobode svakog Španjolca; rečju, tvrdio je da bi trebalo obuzdati anarhiju makar na neko vreme, u interesu opšteg dobra. Takve izjave su davane stidljivo i neodlučno, nekako uvek zbunjeno, i sve je ostajalo gotovo uvek na željama. Preduzeti nešto odlučno zbog učvršćenja vlasti i obuzdavanja anarhije, vlada izgleda nije smela ne samo zbog svoje nesposobnosti da nešto slično učini, nego zbog svog plemenitog i liberalističkog shvatanja: »Bolje je da sve propadne i ode dođavola nego da, makar na trenutak, posegnemo na prirodne slobode svakog Španjolca!« To je misao koja se skriva u srcu ove vlade koja se rukovodi dobronamernim inicijativama, i koja mašta o tome da preduzme energične mere. Uostalom, u poslednje vreme i g-n Kasteljar kao da je počeo da deluje energičnije — počeo je da

govori o produženju svoje vlasti, o njenom učvršćenju: počeo je da sanja o novim ovlašćenjima. Krajem decembra, on je čak pokušao da ukine ranije propise o štampi, i odlučio je da zabranjuje izdanja i listove koji otvoreno podstiču na pljačku, i slično. Ali, evo, najzad se sastao Kortes, i telegrami javljaju o jednoj čudnoj stvari. Kasteljar je bio nadglasan ogromnom većinom (120 glasova), i morao je da podnese ostavku. Gospoda — članovi Kortesa nisu hteli da podrže zahteve i da odobre namere premijera Kasteljara; oni su našli da je bolje da sve počnu od početka — a to je jedini obrt u stvarima koji se ponavlja već mnogo puta u ovoj nesrećnoj zemlji koja zahteva — barem onaj razumni i solidniji deo njenog stanovništva to hoće — nasuprot svemu ovome dosad, odlučnost, čvrstinu i energičnost od svoje vlade, kako bi se zemlja spasla nedaća i, ako ne od propasti, a ono od varvarstva koje uvek sledi posle ovakvih dugogodišnjih uzajamnih trvenja.

Kad je g-n Kasteljar podneo ostavku, članovi Kortesa su odmah zahtevali da se formira druga vlada, ali je odjednom general Pavija, komandant Madrida, zatražio od g-na Salmerona, predsednika Kortesa, da hitno raspusti skupštinu Kortesa. Salmeron je (uplašen) zamolio Kasteljara da ostane na čelu vlade. G-n Kasteljar je (uvređen držanjem Kortesa) to odbio. Tada je, prema čudnim izveštajima u telegramu, general Pavija navalio na narodne predstavnike (onako po vojnički) s vojskom i topovima, zauzeo je salu Kortesa i razjurio ih sve: evo, veli, koliko je nama do narodnog predstavništva! Zatim je, kaže telegram od 23. decembra (4-og januara), obrazovana nova vlada pod predsedništvom maršala Seranoa, koju čine gospoda Sagasti, Figueroli, Cabala, Ečegare, Ruic i admiral Topete.

Šta će učiniti nova vlada ako se bude održala, kakav će biti karakter njenih mera, kako će ona to »početi sve iznova«, u toj neopisivoj teškoj stvari smirivanja i ujedinjavanja zemlje koja propada od raznih pretendenata, od razbojnika, od komunista, od nerazumnih partija koje su prestale da razumeju ljudski jezik, od unutrašnje nemoći, od pomanjkanja vlasti i, to se već vidi, bezakonja koje je uzelo maha — sve su to mučna pitanja na koja ni razum ni mašta ne mogu da nađu odgovora. U toj zemlji bezakonje je uzelo maha do te mere da ga neki smatraju izrazom građanske slobode — takvo su gledište imale, delimice, i bivše vlade u Španiji, sudeći barem prema nekim

faktima iz ovih poslednjih godina. Nikad do sada Španija nije bila dovedena do ovakvog neodređenog stanja. Sedmogodišnja revolucija i trvenja u toku revolucije tridesetih godina ovoga veka ne mogu se porediti sa sadašnjim stanjem stvari jer — tada su ta trvenja bila svedena na borbu dveju partija, hrišćanske i karlističke — obe one su bile uverene da će svaka od njih moći, postigavši svoj cilj, da umiri Španiju i da je zauvek usreći. Malo je verovatno da sad neka partija ozbiljno veruje kako može da umiri Španiju čak i pod uslovom da ostvari svoj cilj — čak to važi i za partiju Don Karlosa (bez obzira na političku lakomislenost uopšte svojstvenu katoličkom sveštenstvu, čiji predstavnici prate i podržavaju pretendenta). Samo komunistička partija — koja je skorašnjeg datuma, istina, ali koja se odlučno prihvatila posla oko pripremanja terena — izgleda, ni o čemu ne razmišlja, ona jedina veruje u mogućnost opšte pljačke bogataša od strane sirotinje, ako ne baš odmah, ono barem u bliskoj budućnosti. Istina, ima u Kortesu i partija neobično dobrih i finih republikanaca, čistih, bez primese komunizma, oni ozbiljno veruju u Republiku, veruju u to da je dovoljno da republika bude proglašena pa da sve rane Španije budu zalečene. Toj partiji je pripadala i vlada u poslednje vreme, ali malo je verovatno da ta partija i sada u sebe tako čvrsto veruje. Gde će i u čemu će nesrećna nacija uspeti da ponovo nađe izgubljeno jedinstvo i građanski mir — evo pitanja, običnog pitanja uostalom, koje se nameće kad se pogleda na sudbinu gotovo cele zapadne polovine država evropskog kontinenta.

*

P. S. Evo telegrama upravo prispelog iz Madrida, od 26-og decembra (7-og januara):

»Ministar unutrašnjih poslova uputio je guvemerima provincija cirkular u kojem hvali energičnost i nekoristoljublje komandanta Madrida, generala Pavije. U cirkularu se kaže da je Kortes, osudivši onaj razumni način Kasteljarovog postupka, ujedno bezmalo naredio komadanje zemlje. Vlada, prema cirkularu, nije prekršila zakone proglašujući se za tumača narodne volje, i ona će se potruditi da uspostavi red energičnim sredstvima«.

I tako, očito, nova vlada se učvršćuje.

Ona hvali način na koji je postupio komandant grada, i verovatno ima razloga za to. Prema svim vestima, Madrid je novi prevrat primio

mirno, a vlada je iz provincije dobila nekoliko čestitanja na uspehu. Izgleda, vlada će biti privremenog karaktera, formirana samo zbog oslobođenja zemlje od karlista i pobunjenika. Posle toga, Špancima će biti vraćene slobode, a pitanje oblika vladavine biće rešeno opštim izborima.

Razlog što je Kortes odbacio Kasteljara, kako sada pišu, jeste u njegovom neslaganju sa Salmeronom, predsednikom Kortesa, koji je od Kasteljara zahtevao neke ustupke, kao i udaljavanje iz vlade nekih sumnjivih osoba (među kojima i generala Pavije). Nova vlada i novi kabinet pripadaju, kažu, sledbenicima pretendenta, Don Alfonsa, i naklonjena je pre liberalno monarhističkom obliku vladavine nego republikanskom.

7. januar 1874. godine

Minula godina nije mnogo objasnila, niti je donela neka rešenja u političkom životu Evrope; naprotiv, ona je ostavila mnoge nedoumice, koje su značajne.

Mi govorimo o Evropi. Što se tiče Rusije — minula godina je zabeležila nekoliko veoma prijatnih događaja u njenom spoljnopolitičkom životu. Pokoravanja hivinskog hana je još jednom nagnalo Ruse da budu ponosni svojom armijom, a i u Evropi, gde su ovoga puta umeli da ocene važnost događaja, podvig ruske vojske izazvao je divljenje. Činjenica što se Evropa najzad divi ruskom vojniku pokazuje u pravom smislu, »vojničku vrednost« ovog događaja; a što se, pak, tiče naših materijalnih koristi od zauzeća Hive, to je sve davno objašnjeno do tančina, i mi sve to nećemo nabrajati. Barem sada ruska politika u Srednjoj Aziji može čvrsto da veruje u potpuno ostvarenje svojih ciljeva.

U ovom trenutku mnogi veruju, i u nas i u Evropi, da je i Engleska najzad počela da gleda u naše uspehe u Aziji s nešto većim uvaženjem prema nama. Ali, i ovde je sve opet stvar budućnosti.

Iako se, nema sumnje u to, brak koji bi trebalo da bude sklopljen između Njegovog visočanstva princa Alfreda i Njenog imperatorskog visočanstva knjeginjice Marije Aleksandrovne, ne može posmatrati samo s političke tačke gledišta, ipak ovaj veličanstveni događaj, kojeg blagosilja ruska zemlja, neće ostati bez uticaja na učvršćivanje onih

uzajamnih simpatija između dveju velikih nacija koje će biti garancija novih uzajamnih prijateljskih raspoloženja, što će sve kasnije, verovatno, uroditi krupnim rezultatima.

Rusija se ne plaši što če je sve više upoznavati u Evropi; naprotiv, ona to želi. Istina, sve do sada Evropa nije nikad u tom smislu verovala Rusiji. U toku celog devetnaestog veka, ruska politika je bila žrtvovanje Evropi — Rusija je žrtvovala bezmalo sve svoje interese. I, kakav je rezultat? Je li Evropa makar jednom poverovala političkom nekoristoljublju Rusije, nije li je gotovo uvek sumnjičila za najpaklenije namere protiv evropske civilizacije? Istina je i to da je Rusija ponekad bila do te mere nekoristoljubiva da i najravnodušniji posmatrač nije mogao da poveruje u toliku njenu ljubav prema Evropi, i morao je — hteo, ne hteo — da je sumnjiči za lukavost, za tajne namere, da je optužuje za laž, a sve je to činio utoliko više, i posebno, onaj koristoljubivi posmatrač koji je uvek držao njuškicu naslonjenu na top — ruku na obaraču!

Neki posmatrači nazivaju minulu godinu godinom susreta evropskih vladara. Zaista, bilo je mnogo veoma značajnih susreta. Najvažniji, razume se, bio je susret sveruskog imperatora s nemačkim carem u Petrogradu. Zatim ruskog i austrijskog cara u Beču. Pa zatim, u Beču između nemačkog i austrijskog. Nemački princ-naslednik posetio je danskog i švedskog kralja, a kralj Vitorio Emanuelo bio je u Berlinu, pa i u Beču, kod svog nekadašnjeg neprijatelja i suparnika, austrijskog cara.

Ti susreti italijanskog kralja s dvojicom najmoćnijih vladara Evrope izazvali su ushićenje njegovih podanika u Rimu i u celoj Italiji. I, nema sumnje, svi ti susreti evropskih vladara, prožeti iskrenošću i prijateljstvom, morali su da obraduju Evropu i da uliju bodrosti pesimistima. Pa ipak, minula godina ostavila je i nekoliko zagonetki koje navode neke ljude — makar one koji još imaju vremena da porazmisle — da s nekim nepoverenjem pogledaju budućnost, naravno i budućnost Evrope. Mi nastavljamo da govorimo baš o Evropi.

Minula godina, godina »susreta evropskih suverena«, mogla bi se nazvati i godinom religioznih buna u Evropi.

Nema sumnje, bilo bi čudno predviđati, u našem prosvećenom XIX veku, pojavu religioznih pobuna ili, može biti, i ratova, jer nešto slično

bi priličilo varvarstvu srednjega veka. Mi ne proričemo i, čak, daleko smo od nečeg sličnog, pa ipak — skloni smo da celo ovo »versko pitanje«, koje je posebno došlo do izražaja u toku prošle godine, smatramo jednom od najvećih enigmi minule godine. U toku godine mi smo u Građaninu. podsećali na ovo više puta. Mi smo na stvar gledali ovako: papinsko Non possumus[30] smatramo toliko ozbiljnim da smatramo kako od njega zavise i život i smrt same religije u Evropi. Protestantizam nismo hteli ni da pominjemo, jer, u slučaju da propadne rimski katolicizam — kako bi se mogle održati vere čija se suština sastoji u protestu protiv katolicizma? Jer, ako se nema protiv čega protestovati, čemu onda i sam protest? No, rimska crkva — u ovom obliku u kojem sada postoji — ne može postojati. Ona je to izjavila glasno, i sama priznajući na taj način da je njeno carstvo od ovoga sveta i da se Hristos »bez carstva zemaljskog ne može održati na svetu«. Ideju rimskog svetskog gospodstva katolička crkva je izdigla iznad Boga i istine, i zato je i proglasila nepogrešivost svoga poglavara, a to je učinila kad je na vrata Rima već kucala svetovna vlast — to je značajna podudarnost koja svedoči da je stigao »početak kraja«. Sve do pada Napoleona III, Rimska crkva se još mogla nadati zaštiti careva (Francuske posebno), uz čiju pomoć se održavala već toliko vekova. U mo mentu kad ju je Francuska ostavila — pala je i svetovna vlast crkve. No, katolička crkva tu vlast neće ispustiti nikad i ni za šta na svetu, niti će je kome prepustiti: ona je spremna i na to da hrišćanstvo sasvim propadne, samo da ona sačuva svoju svetovnu vlast. Mi znamo da će mnogi među mudrima ovog sveta dočekati ovu našu ideju s podsmehom ili klimanjem glavom, ali mi insistiramo na toj ideji, i kažemo još jednom: da nema sad u Evropi pitanja koje je teže rešiti nego što je ovo pitanje katolicizma — nema, i neće ni u budućnosti biti, u Evropi takvog političkog i »so cijalnog« problema za koji se neće prikrpiti i za koji se neće vezati ovaj rimski katolički problem. Rečju, za Evropu nema težeg problema u budućnosti, iako danas, u ovom trenutku, 99 procenata Evropljana možda uopšte i ne pomišlja o tome.

Mi smo u toku godine već obaveštavali naše čitaoce o našim zapažanjima vezanim za neke veoma zanimljive okolnosti — da, naime, ima znakova koji opravdavaju one pretpostavke prema kojima će se katolička crkva, zbog očuvanja svojih prava, sjediniti čak i s

prostim svetom i gomilom, ostavljajući ubuduće careve (istina, nju su carevi sami napustili). Sada se nećemo posebno zadržavati na ovakvim nagađanjima, ali ćemo ponoviti ono što smo isticali: da je najvažniji politički događaj u Evropi u toku minule godine bila ona prepiska pape i nemačkog imperatora. U svom odgovoru, papa je izjavio da je on otac i pokrovitelj svim hrišćanima, postavljen nad njima od Boga, ma koje veroispovesti oni bili, priznavali njega ili ne za poglavara — samo ako su kršteni.

Kad je rimska vlada odredila i ponudila papi tri miliona franaka godišnjeg izdržavanja, ona je bila uverena, makar delimice, da će on prihvatiti ovaj, u svakom slučaju povoljan, budžet. Da je papa to primio, on bi tako prihvatio status quo, i, s rimskim katolicizmom bi bilo svršeno; umesto njega javilo bi se nešto drugo, i dosad nepoznato. Ali, papa nije primio. Sada se neki nadaju da će to prihvatiti sledeći papa. Osamdesetčetvorogodišnji papa Pije IX se užasno plaši smrti (tako se priča), ali on, međutim, zna da mora umreti, razume se — no, on isto tako zna da i sledeći papa, ma ko to bio, takođe neće primiti nikakav budžet, i on će svima morati da odgovara: Non possumus, kao što je to činio i on, Pije IX.

No, iako je nemački imperator u svom odgovoru papi govorio strogo i s visine, ipak se u Nemačkoj sada gleda na trenutni položaj Rimske crkve, po svemu sudeći, mnogo ozbiljnije nego što čini italijanska vlada. Inače, kako drugačije objasniti ono čudno, reklo bi se preko mere strogo, gonjenje rimskih (ultramontanaca) katolika u Nemačkoj? Sasvim se ozbiljno vidi da velika nova imperija, koja ima toliko drugih teškoća i koja je suočena s mnogim problemima, gleda na katolički problem kao na najvažniji problem i naravno, to doista tako mora biti! Čudno bi bilo pretpostaviti, naravno, da tako moćna država, s tako mudrim i moćnim vladarima i upravljačima na čelu, može da se uplaši nekakvih »smešnih« ultramontanskih pretenzija nekog nemoćnog i jadnog monaha — i to kada? — u devetnaestom veku, u veku mašina i filosofije i ovolike prosvećenosti! Uza sve to, razbuđivati usred religioznog indiferentizma religiozni fanatizam nekakvim gonjenjem crkve, bila bi gruba pogreška, što je sve ovako obrazovanim ljudima, kakav je grof Bizmark, veoma dobro poznato u svakom trenutku. Osim toga, boreći se protiv crkve, naročito onim poslednjim zakonima o građanskom braku, grof Bizmark se očito bori

zajedno s njenim neprijateljima, i to on nije zajedno samo u borbi protiv katolika nego protiv svih hrišćana: on je ujedinjen sa socijalistima i ateistima. Tako se bude, sa suprotnih krajeva, dva protivrečna fanatizma — fanatizam verski, i fanatizam negacije. Je li to mudro za takvog državnika kakav je grof Bizmark? I nije li jasno, da to opet naglasimo, da se ovo katoličko pitanje smatra među državnicima najvažnijim pitanjem u nemačkoj imperiji, najvažnijim po njenu budućnost? Ne bi ona, inače, zbog njegovog rešenja žrtvovala svoje značajnije interese.

Mi se ovde nećemo prihvatati rešavanja tako važnih pitanja, razume se, ali ćemo ponoviti onu pretpostavku koju smo isticali u toku godine: šta će biti ako grof Bizmark, tačnije ako Nemačka bude odlučila da svoje zbližavanje s Francuzima bude povezala s ovim rimskim pitanjem? Pogledajmo samo ovo: ma koliko bio slučajan, po svemu sudeći, onaj užasni francusko-pruski rat, sad, posle njegovog okončanja, ni Nemačka ni Francuska ne mogu na njega da gledaju kao na nešto slučajno u političkom smislu, kao na nešto napoleonovsko. Nemačka, koja je vekovima imala sve — bogatstvo, nauku, civilizaciju — nije imala samo jedno do čega joj je bilo posebno stalo: nije imala političkog jedinstva — sada je njoj moralo da postane jasno (što je, uostalom, znala stotinama godina) da ona nije imala političkog jedinstva, niti će ga ubuduće imati, sve dotle dok se na čelu Evrope bude nalazio francuski genije; njoj je sada jasno da ne može, kao neka Italija, da se zadovolji drugorazrednom ulogom — dve predvodnice u Evropi ne mogu uporedno da postoje. Sada je jasno da je francusko-pruski rat bio susret dveju evropskih civilizacija, katoličke i protestantske, nemačke i francuske, koje su suprotne i koje su vekovima upućene da se sukobe. S druge strane, Francuska, koja je predvodnica zapadnoga katolicizma već hiljadu godina, mora da shvati, čak i sada kad se katolicizam raspada, da ona može da ostane predvodnica samo tako ako bude ostala vema katolicizmu i njegovoj ideji.

Mi samo hoćemo da istaknemo da obnova katolicizma, kao osnovne nacionalne ideje, nije možda sasvim nemogućno u Francuskoj, kao što mnogi misle. Sve što se u Francuskoj zbivalo tokom poslednjeg veka, veka neprekidnih revolucionarnih gibanja, moglo bi delimice da posluži kao potvrda ovakve pretpostavke.

Nećemo preturati po prošlosti, ali samo ćemo obratiti pažnju na činjenicu da su tokom minulog veka sve najrazličitije francuske vlade (kraljevi, republike, Napoleon III) podržavale papu s mačem u ruci, ili su bile spremne da ga podrže — svi su bili na strani Rima i njegove svetovne vlasti. Grof Bizmark ne može a da ne oseti, makar delimice, da se Francuska nikad neće pomiriti s drugorazrednim mestom u Evropi, kao ni sa svojim vojničkim neuspehom — on zna da je to neka vrsta njenog Non possumus.

Kako ne bi mogao da predvidi, takođe, da je ta Francuska, koja je bila ne pobeđena nego zgažena ne tako davno, još mogla da zadivi svet svojim bogatstvom (i, što je još važnije) i svojim poverenjem, što je za Bizmarka bilo sasvim neočekivano, da je ta Francuska, najzad, u svojoj nevolji mogla da pobudi tolike simpatije u Evropi (što je danas sasvim očito, čak i u Nemačkoj, koja na to gleda sa zavišću) — kako ne bi mogao, kažemo, da predvidi da to s Francuskom nikako nije završeno; sukob je, naime, opet neminovan, spor o prvenstvu se ne može izbeći, i taj spor će biti borba na život i smrt. Stvar ne samo što nije završena, nego je sve tek na početku. I ako je, na kraju, jasno da će taj sukob dve evropske civilizacije biti konačan i odlučujući, kako ne bi mogao da pretpostavi da će se odlučujuća bitka voditi upravo oko onih najvažnijih punktova gde se dodiruju ove civilizacije — dakle, oko punktova — problema katoličkog i onog protestantskog, koji ga poriče!?

Nećemo razvijati ovu opširnu misao, dovoljno je što smo je jasno ocrtali. Hteli smo samo da kažemo da, zadajući poslednje udarce katolicizmu u samom njegovom centru, grof Bizmark možda nastavlja francusko-prusku kampanju i — priprema se za novu. Postupa li on mudro ili ne, to je pitanje, ali on veoma pažljivo motri.

*

Gotovo u istom smislu je jedan od poslednjih telegrama koji je karakterističan u najvećoj meri. Evo u čemu je stvar.

Pre dve sedmice su u Francuskoj i u Nemačkoj dali neobičnu i nesrazmernu vrednost jednom sasvim beznačajnom događaju. Dva francuska episkopa, Nimski i Anžerski, javno su izjavili pred svojim vernicima da njihova crkva u Nemačkoj pati, da je progonjena, i slično. Šta ima tu, reklo bi se, tako važno što su dva popa izjavila u svojim dijecezama? No, odjednom su se proneli glasovi po celoj Francuskoj

da je grof Arnim, nemački poslanik, uložio energičan pro test francuskoj vladi. Podigla se galama u novinama (veoma žučna) oko toga: je li to istina, ili nije? Ako je istina — šta je vlada odgovorila? Je li to učinila dostojanstveno ili ne? Je li istina da je postojao važan cirkular francuske vlade francuskom sveštenstvu?

(NB. Dodajmo, u zagradama, da je francusko sveštenstvo, koje je bilo neprijateljski raspoloženo prema dogmi o nepogrešivosti do sabora i na samom saboru, sada odjednom, posle proglašenja dogme i pada papinske vlasti koji je iza toga usledio, prešlo, s ogromnom većinom svojih predstavnika, u najfanatičnije sledbenike nove dogme među svim katolicima u Evropi; ta je činjenica značajna za ocenu snage katoličke ideje u Francuskoj — i sada i ubuduće).

Najzad, pokazalo se da je zahtev postojao, da je vlada odgovarala i objašnjavala vrdajući, ukazujući grofu Arnimu da ona nema takvog uticaja na svoje episkope kako je to u njih u Nemačkoj, da je cirkular obećavala, pa i da je takvog cirkulara episkopima bilo — istina, rekli su, bio je blag, kako bi umirili Bizmarka — ali, ipak, bio je taj cirkular sramota, i to ne mala, za francusku vladu. Najvažnije od svega je to što je Nemačka tako beznačajnoj stvari dala toliki značaj i istupila sa zahtevom, gotovo zaboravivši pritom da je povukla svoju vojsku iz Francuske i to što bi sada trebalo govoriti drugim jezikom — ta činjenica nije, izgleda, začudila Francuze i francusku vladu.

Pa i više od svega toga — uzbuđenje se nastavlja, iako je prošlo već dosta vremena ali, evo, međutim, današnjeg telegrama iz Berlina koji navodimo:

»Berlin, 3-ćeg (15) januara. U Severno-nemačkim opštim novinama objavljen je danas tekst o odnosima Nemačke i Francuske, u kome se ističe da povodi za nesuglasice dolaze isključivo od Francuske, ali da oni nisu u vezi s nemačkim političkim interesima. Izgledi za mir zavise, prema navodima pomenutog lista, od toga kakav će stav zauzeti francuska vlada prema ultramontancima. Nade u mir će biti izgubljene ako francuska politika bude sebe stavila u službu papinskih svetskih pretenzija«.

Takve reči, kao što su »izgledi za mir« i »nade u mir će biti izgubljene«, u najmanju ruku su začuđujuće; takođe, nema sumnje, one su poluzvanične (ako ne zvanične). Teško je posle toga tvrditi da Nemačka ne predoseća da će se sukob s Francuskom dogoditi na

katoličkom tlu.

*

Za sledeću godinu ostaje i ona zagonetka, zagonetnija više nego ikad do sada. To je zagonetka sadašnje francuske vlade. Teško je zamisliti da i sledeće godine neće opet biti prevrata u Francuskoj. Sve je izdeljeno na partije, ona ranija većina koja je oborila Tjera odavno je izgubila te svoje odlike. O poslednjim događajima u Francuskoj — koji su, istina, karakteristični, ali ne tako mnogo značajni — govorićemo u narednom pregledu.

Poslednji telegrami javljaju, najzad, o predaji Kartagene. Potankosti su još nedovoljno poznate. Najzanimljivije je to što su general Kontreras (glavni vođ ovih pobunjenih lupeža, koji je pljačkao susedne španske gradove, koji je pretio stanovnicima da će dići grad u vazduh u slučaju njihove malodušnosti, koji je ozbiljno izjavio nemačkom konzulu da bi kanton Murcija trebalo da objavi rat nemačkoj imperiji), zatim Galves (koji je izjavio da sva imovina stanovnika Kartagene pripada njima, vođima ustanika) i, najzad, svi članovi Kartagenske hunte s mnoštvom ostalih pobunjenika, oko 2.500 ljudi, u poslednjem momentu oteli oklopni brom »Numansija« i pobegli u Oran (na afričkoj obali), gde su se predali Francuzima. Sve su to oni, verovatno, predvideli, i uslovili još mnogo pre. Tako su oni, posle šestomesečnog razvrata i pljačke, jednostavno, s onim što su nagrabili prošli bezmalo počasno pored pet bojnih brodova i pobegli. Zna se, oni će se sada pretvoriti u uvažene političke emigrante, i u prvoj prilici koja im se bude dala, upašće u Španiju — da ponovo čine svoja razbojništva.

ŠETNJE U PRIRODI KOZME PRUTKOVA I NJEGOVOG PRIJATELJA

I

TRITON

Juče, 27-og jula, na Jelaginskom ostrvu, u smiraj dana, po divnom tihom vremenu, sva otmena publika bila je, i mimo svoje volje, svedok jednom zabavnom događaju. Na površini ribnjaka odjednom se pojavi

triton — po ruski bi se to reklo vodenjak sa zelenim vlažnim vlasima u glavi i bradi — i, ljuljuškajući se na vodi, počeo je da svira i da izvodi razne majstorije. On je ronio, cikao, smejao se i pljuskao vodom, udarao je svojim dugačkim i čvrstim zelenim zubima, škrgućući njima na publiku. Njegova pojava izazvala je utisak uobičajen u takvim slučajevima. Dame su mu pritrčale sa svih strana, hranile su ga bombonama i pružale prema njemu svoje bombonjere. Ali, mitološko biće, prema svom drevnom običaju vodenog satira, počelo je da izvodi, u prisustvu dama, takve pokrete tela da su se one razbežale cičeći od smeha, skrivajući iza sebe svoje poodrasle kćeri, na šta im je vodenjak, opazivši to, dobacio nešto ne mnogo fino — što je uvećalo opštu veselost. On se, uostalom, ubrzo izgubio, ostavljajući za sobom na površini nekoliko vodenih krugova i nedoumicu publike. Počeli su da sumnjaju, da ne veruju, iako su videli svojim očima —naravno muškarci; sve dame su tvrdile da je to bio pravi triton, baš onakav kakav se može videti na bronzanom stonom satu. Neki su izrazili misao da je to bio kao neki Pjer Bobo koji je isplivao, eto, zbog originalnosti. Razume se, ova se pretpostavka nije održala stoga što bi Pjer Bobo isplivao obavezno u fraku — i s maramom oko vrata koja bi bila mokra. Triton je bio ama baš kao drevne statue, to jest bez ikakve odeće. No, pojavili su se i skeptici koji su počeli da tvrde da je triton, u stvari, i ceo ovaj događaj, samo politička alegorija u vezi s istočnim pitanjem koje je, evo, upravo rešeno, ovog momenta, na Berlinskom kongresu.

Nekoliko trenutaka vladalo je mišljenje da su to engleske ujdurme, i da sve to izvodi onaj veliki Jevrejin, lord Biskonfild, zbog britanskih interesa, s namerom da odvuče pažnju naše javnosti, počinjući od dama, takvim nizom estetskih majstorija, od ratne pripravnosti. Odmah su se, međutim, pojavile primedbe koje su polazile od toga da je lord Biskonfild sada u inostranstvu; njega sada očekuju u Londonu, mnogo je nama, ruskim medvedima, to velika čast da lord uđe u ribnjak zbog estetskog zadovoljstva naših dama, i to u političke svrhe; on ima svoju damu u Londonu, tvrdili su, i sve u tom smislu. Ali, slepilo i zanos naših diplomata su neobuzdani: počeli su da viču da, ako to nije Biskonfild lično, zašto ne bi mogao da bude gospodin Poletike, izdavač Berzanskih novina, koji žudi za mirom — njega su to, eto, Englezi mogli da izaberu da predstavlja tritona. Ali, i to je otpalo pri

saznanju da, iako bi gospodin Poletika bio i sposoban za one pokrete tela, on sve to ipak ne bi umeo da izvede s dovoljno one antičke gracioznosti zbog koje se sve prašta i koja bi jedina mogla da očara naše dame na šetalištu. Stigao je uto i neki gospodin, koji je odmah izjavio da su gospodina Poletiku videli ovoga časa na sasvim suprotnom kraju Petrograda, na jednom mestu. Tako je pretpostavka o antičkom tritonu opet isplivala na površinu bez obzira na to što je sam triton već odavno bio u vodi. Najzanimljivije je to što su antičko i mitološko svojstvo tritona posebno zastupale dame. One su time htele da pokriju grubost svoga ukusa, da tako kažemo, klasicizmom njegova sadržaja.

Baš tako mi stavljamo u naše sobe i vrtove potpuno obnažene statue, jer je to mitologija, klasika — antika, i ne pada nam na pamet da, na primer, umesto statua stavljamo obnažene sluge, što je bilo mogućno u vreme, recimo, kreposnog prava — pa i sada to nije sasvim nemogućno, a sluge bi mogle da budu u toj ulozi bolji od statua, jer su u svakom slučaju prirodniji kao pojave. Setite se teze o prirodnoj i naslikanoj jabpci. Pošto u ovome nema mitologije, to i ne bi trebalo oiniti. Ovaj spor o čistoj umetnosti je otišao tako daleko da je izazvao nekoliko porodičnih sukoba muževa i njihovih boljih polovina koje su zastupale čistu umetnost, nasuprot svojim muževima koji su svi bili za političke i savremene tendencije u umetnosti. U ovim stvarima je posebno veliki, kolosalni uspeh imalo gledište našeg poznatog satiričara, g-na Ščedrina. On je bio na šetalištu, i nije poverovao u tritona, pa su mi rekli da ima namere da tu epizodu uključi u naredni broj Otadžbinskih zapisa, u rubrici »Umerenost i tačnost«. Gledište našeg humoriste je prefinjeno i izvanredno originalno: on smatra da je triton koji je isplivao, jednostavno, prerušeni ili, bolje reći, goli golcati rejonski policajac koji je zadužen, još pre početka sezone, odmah posle naših prolećnih nemira u Petrogradu, da provede leto u ribnjaku Jelaginskog ostrva, pored kojeg uvek ima mnogo šetača — kako bi mogao da prisluškuje zlonamerne razgovore, ukoliko takvih razgovora bude. Ova je pretpostavka ostavila dubok utisak, tako da su dame prestale da se spore, i zamislile su se. Na sreću, naš poznati pisac istorijskih romana, g-n Mordovcev, kop se tu takođe našao, izneo je jednu istorijsku činjenicu iz istorije naše Severne Palmire, koja je bila

zaboravljena, koje se malo ko sećao, ali iz koje je postalo jasno da je ovo biće koje je isplivalo — pravi triton, i uz to još i veoma star. Prema dokazima g-na Mordovceva, koje je on pribavio iz starih rukopisa, taj je triton bio donet u Petrograd još u vreme Ane Mons, a Petar je, kao što je g-nu Mordovcevu poznato, izveo svoju veliku reformu isključivo zato da bi se dopao Ani Mons. Antičko čudovište je dovedeno zajedno s još dva patuljka koji su tada bili u velikoj modi, i s lakrdijašem Balakirjevim. Sve je doneto iz nemačkog grada Karlsruea, a triton je bio u maloj kadi s vodom iz Karlsruea, kako bi mogao, posle dolaska u Jelaginski ribnjak, odmah da oseti stihiju na koju je navikao. Ali, kada su spustili u vodu tu kadicu s vodom iz Karlsruea, zli i smesni triton, ne vodeći računa o tome što je tako skupo plaćen, bućnuo je u vodu i nikad se više nije pojavio na površini, tako da su ga svi bili zaboravili sve do samog početka jula ove godine, kada mu se, eto, prohtelo da se pokaze. U ribnjacima oni mogu da žive veoma lepo čak i nekoliko vekova. Još nikad publika nije primala naučno saopštenje s takvim ushićenjem kao ovog puta. Nešto kasnije od ostalih, stigli su i ruski prirodnjaci, neki čak s drugih ostrva: g-da Sečenov, Menaeljejev, Beketov, Butlerov i tutti quanti[31]. Ali oni su zatekli samo one krugove na vodi koje smo pomenuli, i skepsu koja je bivala sve veća. Razume se, oni nisu znali šta da kažu; stajali su kao izgubljeni, ali, za svaki slučaj, poricali su pojavu. Najviše simpatija osvojio je jedan učeni profesor zoologije: on je stigao poslednji, i potpuno očajan. On je navaljivao na sve i svakoga, raspitivao se za tritona, pa je čak i zaplakao što neće imati prilike da ga vidi i što će zoologija ostati bez takve teme! Policajci su našem zoologu odgovarali da ništa ne znaju, vojnici su se smejali, ljudi s berze su gledali s visine, a dame koje su kao čegrtaljke okružile profesora pričale su mu samo o onim pokretima tela — tako da je smerni naučnik bio, na kraju, prinuđen da zapuši uši palcima. Ojađeni profesor je udarao štapom u ono mesto gde se skrio triton, bacao je kamičke u vodu i uzvikivao: »Cic, cic, dođi, daću ti šećera!«, ali uzalud — triton nije izronio... Ali, svi su ostali zadovoljni... Dodajte svemu ovome divno letnje veče, sunce na zalasku, stegnute toalete dama, slatku žudnju za mirom koju osećaju sva srca, i vi ćete sami dovršiti sliku. Zanimljivo je to da je triton ono nekoliko ne baš zgodnih reči izgovorio na čistom ruskom jeziku, bez obzira na to što je poreklom Nemac i što se, povrh svega, rodio negde

tamo u drevnoj Atini, pored nekadašnje Minerve. Ko ga je učio ruskom jeziku — to je pitanje? Da, da, eto, Rusiju počinju da proučavaju u Evropi! Eto, barem je oživeo društvo koje je bilo zaspalo u ovoj ratnoj buci koja je sve uspavala, izazvao je ona dublja i skrivenija pitanja. Hvala mu i za to! U tom smislu, trebalo bi poželeti ne jednog, nego više tritona, i ne samo u Nevi i u reci Moskvi, nego i u Kijevu, u Odesi, pa čak i u svakom selu. U tom smislu bi tritone trebalo specijalno gajiti: neka se pojavljuju, neka bude društvo... Ali, dosta, dosta! Budućnost je pred nama! Mi udišemo novi vazduh podmlađenim grudima željnim novih problema i, eto, možda će se sve to rešiti samo od sebe... zajedno s ruskim finansijama.

(Saopštio) Prijatelj Kozme Prutkova

Zabilješke

[←1]

Bizmark — satirični roman V. P. Meščerskog — prim. prev.

[←2]

Gentilhomme russe et citoyen du monde — ruski plemić i građanin sveta (franc.) — prim. prev

[←3]

Gentilhomme — plemić (franc.) — prim. prev.

[←4]

Calomniez, calomniez il en restera toujours quelque chose — Klevećite, klevećite samo, uvek će nešto od toga ostati (franc.) — prim. prev.

[←5]

En haut lieu — na visokom mestu (franc.) — prim. prev. Lieu — mesto (franc.) — prim prev.

[←6]

Encore un moment, monsieur le bourreau, encore un moment — još jedan trenutak gospodine krvniče, samo još jedan trenutak (franc.) — prim. prev.

[←7]

Encore un moment — još jedan trenutak (franc.) — prim. prev.

[←8]

Katavasija — kod pravoslavnih: izvodi iz Kanona; pesme na jutrenju (grčki) — prim. prev.

[←9]

Grand pere, grand pere — deda, deda (franc.) — prim. prev.

[←10]

Cher — dragi (franc.) — prim. prev

[←11]

Bon mots — lepa reč (franc.) — prim. prev.

[←12]

Apres moi deluge — posle mene potop (franc.) — prim. prev.

[←13]

»Oeil-de-boeuf« (franc.) — vrsta prozora jajastog oblika — »volovsko oko« — prim. prev.

[←14]

Il faudrait l’inventer — trebalo bi ga izmisliti (franc.) — prim. prev.

[←15]

Pereat mundus — pa makar svet propao (latinski) — prim. prev.

[←16]

Plus feuilletoniste que Jules Janin, plus catholique que le pape — veći feljtonista nego Žil Žanen, veći katolik od pape (franc.) — prim. prev.

[←17]

Sine qua non — obavezan uslov (latinski) — prim. prev.

[←18]

passe-partout — kalauz, muvanje (franc.) — prim. prev.

[←19]

La Raison — razum (franc.) — prim. prev.

[←20]

Un mot de Jules Favre — šaputanje, reč Žila Favra (franc.) — prim. prev.

[←21]

Venez-ici — dođi ovamo (franc.) — prim. prev.

[←22]

L'etat, c'est moi, la nation c'est nous — država to sam ja, narod to smo mi (franc.) — prim. prev.

[←23]

Rien n’est change, il n’y a qu’un frangais de plus — ništa se nije promenilo, samo je jedan francuz više (franc.) — prim. prev.

[←24]

Status in statu — država u državi (lat.) — prim. prev.

[←25]

La République avant tout, la république avant la France — republika iznad svega; republika iznad Francuske! (franc.) — prim. prev.

[←26]

Chacun pour soi et Dieu pour tous! — Svatko za sebe i Bog za sve! (franc.) — prim. prev

[←27]

Pronunciamento — pobuna (španski) — prim. prev.

[←28]

Ote-toi de la que je m’y mette — skloni se ti da sednem ja (franc.) — prim. prev.

[←29]

Chacun pour soi — svako za sebe (franc.) — prim. prev

[←30]

Non possumus — ne možemo (latinski), iz Biblije — prim. prev.

[←31]

Tutti quanti — i svi ostali (italijanski) — prim. prev.